

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

Семко Я. С.

**Лицарство та хрестові походи
середньовіччя: документи та матеріали**

Одеса – 2022

УДК 094(44)

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені
К. Д. Ушинського» (протокол від 24 лютого 2022 року)*

Рецензенти:

доктор філософських наук, доцент кафедри філософії,
соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського

Атаманюк З. М.

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії,
історії та політології Одеського національного
економічного університету

Юшкевич Ю. С.

Семко Я. С. Лицарство та хрестові походи середньовіччя: документи та матеріали: навчальний посібник. – Одеса : Ун-т Ушинського, 2022. – 229 с.

Навчальний посібник «Лицарство та хрестові походи середньовіччя: документи та матеріали» розроблений для самостійної роботи здобувачів вищої освіти та для вдосконалення підготовки до проведення семінарських занять. Тематика семінарських занять відповідає навчальному курсу з історії середніх віків та відбиває основні проблеми історії середньовічного лицарства. Навчальний посібник сприятиме поглибленню знань, які здобувачі отримують під час семінарських занять та самостійної роботи.

Зміст

Методичні коментарі

ПІСНЯ ПРО НІБЕЛУНГІВ

ПРИГОДА ПЕРША

СОН КРИМГІЛЬДИ

ПРИГОДА ДРУГА

ПРО ЗІФРІДА

ПРИГОДА ТРЕТЯ

ЯК ЗІФРІД ПРИЇХАВ У ВОРМС

ПІСНЯ ПРО РОЛАНДА

ПОСОЛЬСТВО МАВРІВ

РАДА У КАРЛА ВЕЛИКОГО

ОБРАННЯ ПОСЛА ФРАНКІВ

ЗРАДА ГАНЕЛОНА

ДОРУЧЕННЯ РОЛАНДОВІ АР'ЄРГАРДУ

МАРШ ВІЙСЬКА КАРЛА ДО ФРАНЦІЇ

ДВАНАДЦЯТЬ САРАЦИНСЬКИХ ПЕРІВ

ОЛІВ'ЄР ВИЯВЛЯЄ ВІЙСЬКО МАВРІВ

ГОРДОТА РОЛАНДА

ПЕРША БИТВА. ПОРАЗКА МАВРІВ

ДРУГА РАТЬ МАРСІЛІЯ. ЗАГИБЕЛЬ ФРАНКІВ

ОЛІФАНТ КЛИЧЕ

БИТВА ТРИВАЄ

ОСТАННІЙ БІЙ

ПРОЩАННЯ РОЛАНДА З ДРУЗЬЯМИ

СМЕРТЬ РОЛАНДА

ПЛАЧ ФРАНКІВ І ПОЧАТОК ПОМСТИ

СНОВИДІННЯ КАРЛА

ПЛАЧ КАРЛА

КАРЛ У САРАГОСІ. ПОВЕРНЕННЯ ДО ФРАНЦІЇ

СУД НАД ГАНЕЛОНОМ

БОЖИЙ СУД

ПОКАРАННЯ

ПІСНЯ ПРО МОГО СІДА

Методичні коментарі

ПОСТАНОВА КЛЕРМОНСЬКОГО СОБОРУ ПРО ХРЕСТОВИЙ ПОХІД

(1095 р.)

АНОНІМ

ДІЯННЯ ФРАНКІВ ТА ІНШИХ ЄРУСАЛИМЦІВ

РАЙМУНД АГІЛЬСЬКИЙ

ІСТОРІЯ ФРАНКІВ, ЯКІ ЗАВОЮВАЛИ ЄРУСАЛИМ

ФУЛЬХЕРІЙ ШАРТРСЬКИЙ

ЄРУСАЛИМСЬКА ІСТОРІЯ

ЕККЕГАРД АВРЕЙСЬКИЙ

ЄРУСАЛИМСЬКА ІСТОРІЯ

ГВІБЕРТ НОЖАНСЬКИЙ

ДІЯННЯ БОЖІ ЧЕРЕЗ ФРАНКІВ

АЛЬБЕРТ ААХЄНСЬКИЙ

ЄРУСАЛИМСЬКА ХРОНІКА

КАФАРО ДЕ КАСКІФЕЛОНЕ

КНИГА ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ СХІДНИХ МІСТ

АННА КОМНИН

ОЛЕКСІАДА

ВІЛЬГЕЛЬМ ТІРСЬКИЙ

ІСТОРІЯ СВЯЩЕННОЇ ВІЙНИ

ЯКІВ ВІТРІЙСЬКИЙ

ЄРУСАЛИМСЬКА ІСТОРІЯ

ДОГОВІР, УКЛАДЕНИЙ МІЖ ВЕНЕЦІЄЮ ТА ЄРУСАЛИМСЬКИМ

КОРОЛІВСТВОМ У 1124 р.

УСАМА ІБН МУНКІЗ
КНИГА ПОВЧАННЯ
ПОСЛАННЯ ПАПИ ІННОКЕНТІЯ ІІІ ПРО ЧЕТВЕРТИЙ ХРЕСТОВИЙ
ПОХІД (1198 р.)
ЖОФФРУА ВІЛЛАРДУЕН
ЗАВОЮВАННЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ
РОБЕР ДЕ КЛАРІ
ЗАВОЮВАННЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ
НІКІТА ХОНІАТ
ІСТОРІЯ З ЧАСІВ ЦАРЮВАННЯ ІОАННА КОМНИНА
ЛИСТ ПАПИ ІННОКЕНТІЯ ІІІ МАРКІЗУ БОНІФАЦІЮ
МОНФЕРАТСЬКОМУ

Методичні коментарі

При вивченні історії раннього західноєвропейського Середньовіччя, яке відносно бідно представлене документальними і наративними джерелами, велике значення мають літературні твори, що змальовують побут, мораль і культуру різних прошарків середньовічного суспільства. Особливу цінність становить французький та іспанський героїчний епос: він дає змогу краще зрозуміти стереотипи рицарської самосвідомості раннього і розвинутого Середньовіччя.

Найвизначнішою пам'яткою французької літератури є «Пісня про Роланда», що дійшла до нас у кількох списках. Найбільш давнім і художньо досконалим з-поміж них вважається так званий Оксфордський рукопис, датований приблизно 1170 р. Питання про походження поеми і її автора до цього часу породжує дискусії серед дослідників. Сучасні представники теорії «індивідуального авторства», слідом за французьким ученим Ж. Бедьє, відносять виникнення «Пісні про Роланда» до кінця XI — початку XII ст., а її авторство приписують Турольду (згадка про нього є в поемі). Теорія неотрадиціоналізму, підтримувана більшістю вітчизняних учених, базується на тому, що французький героїчний епос зародився одночасно з описаними в поемі історичними подіями, тобто у VIII—IX ст., і довго існував в усній традиції у формі коротких ліро-епічних пісень. Однак з плином часу початковий текст у виконанні піснярів-оповідачів зазнає різноманітних сюжетних переробок, що могло спричинити до значної сюжетної трансформації і перекручення історичного факту.

В основі «Пісні про Роланда» лежать реальні історичні події, пов'язані з невдалим походом Карла Великого в Іспанію у 778 р. Після безуспішної облоги Сарагоси військо Карла Великого змушене було залишити Іспанію і повернутися на батьківщину. В Ронсевальському межигір'ї Піренеїв на ар'єргард франків напали союзники арабів — християни-баски і майже повністю знищили його. Про цей трагічний для франків випадок повідомляє

Ейнгард у «Житті Карла Великого» (IX ст.) і зазначає, що у згадуваному бою разом з іншими знатними особами загинув Руодланд, маркграф Бретані.

У «Пісні про Роланда» цей історичний епізод виріс до розмірів грандіозної битви франків із маврами-загарбниками й усім мусульманським світом. Християни-баски замінені в поемі сарацинами (арабами), а невідомий Руодланд перетворився на небожа Карла Великого — знаменитого рицаря Роланда.

«Пісня про Роланда» складається з 291 строфи (або «тиради»), написаної десятискладовим силабічним віршем. Жонглер починає свою розповідь із прославлення перемоги Карла Великого в Іспанії. Уже сім років воює він з «невірними». Захоплює безліч іспанських міст, і лише Сарагоса поки що залишається непідкореною. Сарацинський король Марсілій, який укріпився там, вирішує обманом змусити франків залишити Іспанію. Він відряджає до Карла послів із багатими дарами і обіцянкою прийняти християнство, якщо той зніме облогу й повернеться до Франції. За порадою знатного барона Роланда Карл посилає І до Марсілія для переговорів свого васала Ганелона, вітчима Роланда. Змушений погодитися на небезпечне доручення гордий і пихатий Ганелон, затаївши образу на пасинка, укладає з Марсілієм зрадницький договір і переконує Карла повірити сарацинському королю й вивести франків на батьківщину. За планом Ганелона в Ронсевальській ущелині в Піренеях на 20-тисячний ар'єргард франкського війська, очолюваний Роландом, нападає 100-тисячне військо Марсілія. У жорстокій битві з маврами загинули Роланд та його друзі, ні на крок не відступивши від Ронсевалю. Почувши передсмертний заклик Роланда, Карл повертається і в новій битві проти всього мусульманського світу здобуває остаточну перемогу. Поема закінчується сценою суду і страти зрадника Ганелона.

Отже, в «Пісні про Роланда» ніби переплітаються дві основні теми: тема подвигу в ім'я батьківщини і тема засудження феодальної анархії, що спричинила загибель кращих франкських рицарів. Найповніше ці теми розкриваються у протиставленні головних персонажів — Роланда, народного

героя, який віддав життя за «милу Францію», і Ганелона, який уособлює феодальний егоїзм і анархію. Поема прославляє рицарську честь, мужність, вірність військовому обов'язкові та християнству. «Пісня про Роланда» містить відомості про рицарську зброю XI — XII ст., про військову тактику й тогочасні звичаї. Не тільки кінь, а й меч, бойовий ріг персоніфіковані — мають свої імена. Так, коня Роланда звать Вельянтиф (пильний), меч — Дюрандаль (твердий), ріжок — Оліфант (гучний).

За своїми стильовими ознаками «Пісня про Роланда» — яскравий зразок героїчного епосу з притаманними йому монументальними постатями, потягом до гіперболізації, повторенням улюблених (головно батальних) мотивів, епічними варіаціями тощо. Поема вирізняється композиційною завершеністю, стрункістю і лаконізмом.

Найвизначнішою пам'яткою німецького середньовічного епосу є «Пісня про Нібелунгів», що виникла на самому початку XIII ст. Про виняткову популярність цієї поеми свідчать численні списки. Вперше поему було надруковано в 1757 р. в добу Просвітництва, коли в Німеччині пробудився інтерес до рідної старовини.

«Пісня» виникла, напевно, у Південно-Східній Німеччині — саме там, у придунайських землях (в Баварії, Австрії), в основному відбувався процес перетворення давніх героїчних пісень у поеми. Географія твору (зокрема, подорож Крїмгільди в країну гунів) збігається з географією цих земель. Очевидно, автор добре знав їхні міста, дороги, ріки тощо.

Питання про авторство поеми викликало немало суперечок. Більшість дослідників вважає, що творцем поеми був шпільман (а не клірик або лицар).

Безумовно, це була людина поетично обдарована і глибоко обізнана з епосом, світською та духовною літературою свого часу, зокрема з мінезангом, а також з придворними звичаями та побутом.

«Пісня про Нібелунгів» складається з 39 пісень-авентюр. Шпільман починає свою розповідь з прославлення краси Крїмгільди — молодої дівчини, що живе у Вормсі — столиці Бургундії під опікою трьох братів-королів.

Зігфрід, королевич з Нідерландів, почувши про знатну красуню, заочно покохав її і мріяв одружитися з нею. Старший брат Гунтер згоден віддати Крїмгільду за прославленого витязя за умови, що Зігфрід допоможе йому здобути ісландську королеву Брюнгільду, яка ставить перед женихами важкі умови: той, хто хоче стати її чоловіком, повинен перемогти її в богатырських змаганнях або поплатитися головою. Зігфрід згоден виручити Гунтера. Він добровільно назвався його васалом і в далекій Ісландії за допомогою шапки-невидимки допоміг королю перемогти богатырку. Здивована Брюнгільда визнає себе переможеною і дає згоду вийти заміж за Гунтера. Але в шлюбну ніч Зігфрід знову був змушений прийти на допомогу королю: невидимий для Брюнгільди, він приборкав непокірну наречену та зняв з неї перстень і пояс (символ дівочої цнотливості) та недоторканою передав її чоловікові. В знак вдячності Зігфрід одержав Крїмгільду і щасливий з молодою дружиною відбуває на батьківщину. Через 10 років Крїмгільда з чоловіком приїздить у Вормс до рідних. Між королевами виникає суперечка, під час якої з'ясовується роль Зігфріда у сватанні Гунтера. Ображена Брюнгільда кличе васала Хагена, і він, змовившись з королевою, вбиває Зігфріда. Крїмгільда гірко оплакує смерть чоловіка. Хаген, стурбований тим, що Крїмгільда щедро роздає золото і може завоювати прихильність васалів Гунтера, відбирає у неї скарби Нібелунгів – запоруку влади та могутності – і таємно кидає їх у води Рейну. На цьому закінчується перша частина.

У другій частині йдеться про те, як через 13 років, за наполяганням рідних (і з думкою про помсту), Крїмгільда виходить заміж за могутнього Етцеля, правителя гунів, який любить і шанує її. Але підступне вбивство Зігфріда, доля скарбів Нібелунгів не дають їй спокою. На прохання Крїмгільди Етцель запрошує в гості на далекий Дунай її рідних з дружиною та васалами. Вороже зустрічає Крїмгільда бургундів, вона жадає сварки. Намовлені нею гунни нападають на гостей. В залі, куди були запрошені на бенкет бургунди, починається кривава різня. Крїмгільда наказує підпалити зал з гостями. В нестерпній спеці багато годин триває бій, бургунди змушені відпочивати на

тілах вбитих і вгамовують спрагу кров'ю ворогів. У страшних муках гинуть тисячі людей. Розлючена Крїмгільда, намагаючись довідатися про таємницю скарбів, наказує вбити Гунтера, а потім сама стинає голову Хагену. Старий воїн Хільдебрант, який бачив на своєму віку багато крові, не може змиритися з кровожадністю Крїмгільди і вбиває її. Сивий Етцель оплакує смерть своєї дружини та сина. Так гине рід бургундських королів. На захист короля гунів стає сам Дітріх Бернський, який разом із вірним Хільдебрантом завжди виступає в епосі як носій правди і справедливості.

«Пісня про Нібелунгів» пробудила великий інтерес у науково-літературних колах і сприяла виникненню численних досліджень. На сучасному етапі вважають, що «Пісня» постала на основі двох старовинних героїчних пісень: 1) сказання про Брюнгільду і 2) сказання про загибель бургундів. Виявлено також сюжетну спільність «Пісні» з рядом скандинавських пам'яток, що свідчить про спільні сюжетні корені, які сягають у старогерманську давнину. Окремі елементи «Пісні» пов'язані зі світом міфів та казок (юнацькі подвиги Зігфріда, богатирські змагання наречених з Брюнгільдою та деякі інші мотиви й епізоди).

Походження слова «нібелунги» не з'ясоване, його прийнято пов'язувати зі словом *Nebel* – туман, звідки «Нібелунги» – діти, сини туману. В першій частині епопеї ці казкові істоти виступають як охоронці скарбу та витязя Зігфріда; в другій – Нібелунгами вже називають бургундів. Попри всю різноманітність джерел, які міг знати і використати автор, «Пісня» не є механічним поєднанням існуючих сюжетів. Невідомий нам поет заново переосмислив цей епічний матеріал і створив новий сюжетно багатогранний і високохудожній твір вже в категоріях сучасної йому ідеології рицарського суспільства.

Вершиною іспанського героїчного епосу є «Пісня про мого Сіда». Створена близько 1140 р. невідомим хугларом, вона збереглася в єдиному, дуже пошкодженому списку 1307 р. Головний герой поеми — доблесний Сід, борець проти маврів і захисник народних інтересів — має за мету свого

життя звільнення рідної землі від арабів. Історичним прототипом Сіда став кастильський воєначальник, герой Реконквісти Родріго (Руй) Діас де Бівар (1040—1099), прозваний за хоробрість Кампеадором (ратоборцем, войовником). Маври, які боялися і водночас поважали іспанського полководця, називали його Сідом, що по-арабськи означає «пан». Він виявив надзвичайну хоробрість, політичну передбачливість, організаторський талант, був простий і демократичний у стосунках з людьми, чим і зажив слави в іспанського народу.

Композиційно «Пісня про мого Сіда» складається з трьох частин. У першій — «Вигнання Сіда» — йдеться про те, як Сід, посварившись з королем Альфонсо, змушений спішно залишити Кастилію. Він прощається з жінкою і двома доньками та, зібравши невелику дружину, розпочинає війну з маврами. Сід здобуває низку перемог і захоплює велику здобич, частку якої відправляє королю Альфонсо, чесно виконуючи свій васальний обов'язок. Друга частина — «Весілля Сідових дочок» — це оповідь про завоювання Сідом Валенсії, де він стає правителем. Король Альфонсо за доблесть і дари пробачає вигнанця та сватає його доньок за знатних інфантів де Карріон. Закінчується ця частина описом пишного весілля і багатого приданого, котре Сід дає за доньками. У третій частині — «Наруга в лісі Корпес» — засуджується підлість інфантів де Карріон. Вони не стерпіли глузувань васалів Сіда і вирішили помститися йому, скориставшись поїздкою у Карріон. Досягнувши володінь Кастилії у дубовому лісі Корпес інфанти прив'язують молодих жінок до дерев і жорстоко б'ють їх батогами. Жінки б загинули, коли б не знайшов їх небіж Сіда Фелікс Муньос. Розгніваний Сід вимагає помсти. Король змушений скликати кортеси, щоб ухвалити вирок. У судовому поєдинку Сід і його дружинники здобувають перемогу над інфантами де Карріон. До доньок Сіда тепер сватаються гідні наречені — інфанти Наварри й Арагону.

Поєма закінчується хвалою Сіду, який не лише захистив свою честь, але й поріднився з іспанськими королями. «Пісня про мого Сіда» виникла за часів,

коли розповіді очевидців і учасників ратних подвигів Сіда, так само як і пісні його дружинників, були ще всім пам'ятні. Уже цим пояснюється надзвичайна близькість поеми до її історичної основи. Не тільки Сід, а майже всі дійові особи «Пісні...» — історичні постаті, його сучасники. Поема відтворює широку і правдиву картину середньовічної Іспанії доби Реконквісти: дає чітке уявлення про тактику битв, озброєння та військовоє спорядження, про систему цінностей іспанського рицарства. Велику увагу автор приділяє побуту своїх героїв, їхній ментальності. В поемі відсутня виключність рицарських почуттів. Хуглар наголошує на важливості для рицаря здобичі, наживи, грошей від будь-якого військового походу. Прикладом може слугувати той спосіб, у який на початку поеми Сід роздобув гроші, необхідні для походу. Автор ніколи не забуває згадати про розмір військової здобичі, про її частку для кожного рицаря, і про дари, надіслані королю. У сцені позову до інфантів де Карріон Сід насамперед вимагає повернення мечів і приданого, а потім уже порушує питання про приниження честі. Він весь час поводить себе як ощадливий, розумний господар. На відміну від французької «Пісні про Роланда» важливе місце в іспанській поемі належить сімейній темі. Сід — не лише хоробрий рицар, захисник рідної землі, мудрий і далекоглядний політик, але й люблячий чоловік, турботливий і ніжний батько. Демократизм і народність «Пісні про мого Сіда» проявляються в її яскраво вираженій антиаристократичній спрямованості. Представники вищої іспанської знаті, такі як граф Беренгер, дон Гарсія, інфанти де Карріон, постають у поемі пихатими, жорстокими, жадібними. Вони дбають насамперед про свою користь.

У супереч історичній правді Сід показаний лише «інфансоном», тобто рицарем, що має васалів, але не належить до вищої знаті. Він бореться за визволення рідної землі. І заради досягнення цієї мети готовий піднятися над власними інтересами. Опікується своєю дружиною, яка складається в основному із селян, міщан, дрібних рицарів. У стосунках з ними Сід далекий від усякого чванства, і воїни відповідають йому любов'ю та повагою. Стиль

«Пісні про мого Сіда» повною мірою відповідає її реалістичному змістові. Героїчне тут не відокремлене від повсякденного; предмети, явища, характери зображуються просто, конкретно, без ідеалізації. Описи битв і поєдинків менш кровопролитні, ніж у французькій поемі. Відсутні у «Пісні про мого Сіда» гіперболізація військових подвигів героїв, християнські мотиви, їй зовсім не притаманний релігійний фанатизм і нетерпимість до іновірців, що є такими значущими у «Пісні про Роланда». Попри деякий відхід «Пісні про мого Сіда» від історичної дійсності і наявність окремих вигаданих персонажів, вона значно ближча до історії, аніж «Пісня про Роланда», дає точніший соціально-психологічний портрет середньовічного європейського рицаря.

ПІСНЯ ПРО НІБЕЛУНГІВ

ПРИГОДА ПЕРША

СОН КРІМГІЛЬДИ

В легендах є немало звісток і дивних див
Про битви і навали, про мужніх вояків,
Про сльози удовині, про пишні учти, лови,
Про герці до загину... Послухайте ж і нашу мову.

Зросла в краю бургундів красуня дивен-цвіт,
Шляхетності та вроди не знав такої світ.
Крімгільдою цю діву похресно нарекли,
І витязів чимало життя за неї віддали.

У лицарів відважних скипала в жилах кров,—
їм мріялось здобути Крімгільдину любов.
Ніхто не був байдужий до дивної краси,
Її б чесноти й цноту усім жінкам в усі часи.

Крімгільду опікали три владні королі —
Славетні Гунтер, Гернот — могутці чималі,
І Гізельгер, юнак ще, всі три — відважні вої,
Були її братами, щитом для діви чарівної.

Брати ласкаві й щедрі шляхетний мали рід,
Сміливістю у світі значний лишили слід.
Вони королювали в Бургундії утръох
І показали гунам, що кожен не страхополох.

У Вормсі понад Райном осада їх була,
Служила їм васалів дружина чимала,

Що в вірності до скону клялися королям
І гідно смерть зустріли у чварі двох шляхетних дам.

Братам і діві Ута дала колись життя,
їх батько звався Данкрат. Зійшовши в небуття,
Залишив дітям в спадок багатий край, скарби,
А замолоду в битвах завдав він ворогам ганьби.

Могутні, як сказав я, три королі були,
їм вірою служили достойні похвали
Герої із героїв, про них згадав я словом.
Хоробрі, вправні в битвах, як личить справжньому орлові.

Це Гаген з Тронье з братом, із Данквартом метким,
Ще Ортвін з Меца, Гере і Екеварт із ним —
Два маркграфи-сміливці — ще Фолькер із Альцаю,
Оружні та комонні і службі віддані без краю,

Кухмістером придворним служити Румольт мав,
Він з Гунольдом й Зіндольдом ретельно пильнував
Порядку й ладу в замку, як то звичай велів,
Були там ще герої, на всіх мені забракне слів.

Ось Данкварт був стайничим, а кравчим королям
Його сестринець Ортвін прислужувався там,
Зіндольд — підчаший спритний і рицар хоч куди,
А Гунольд — підкоморій, всі шанували честь завжди.

Про замок, його пишність, про неприступність стін,
Про рицарську відвагу, від недругів заслін,

Як слави заживали, як тішились брати,
Ніхто б не зміг достоту за все життя розповісти.

Якось Крімгільді знатній стривожив сон повіки,—
Прижився в неї сокіл, стрімкий, прекрасний, дикий,
Та два орли нещадно у неї на очах
Роздерли птаха, й згадка про сон навіювала жах.

Тож матері Крімгільда свій сон розповіла,
І розсудила Ута так добре, як могла:
«Той сокіл — знатний витязь, твій, доню, чоловік,
Як Бог не порятує, його утратиш ти навік».

«Не згадуйте про мужа, о матінко моя,
Про любові звитяжця не хочу знати я.
Лиш хочу, щоб до смерті цвіла моя краса,
А від любові мужа марніє і згаса».

«Не зарікайся, доню,— їй Ута ув одвіт,—
Бо тільки в милуванні для нас прекрасний світ.
Якщо лиш Богом даний жоні прекрасний муж,
Тоді вона розквітне пишніше од найкращих руж».

«Ох, не кажіть, благаю, про витязя мені,
Замість блаженства раю доводиться жоні
Розплачуватись часто нестерпним пеклом мук,
То краще вже для щастя не знать любові та розпук».

Ось так Крімгільда горда рекла любові «ні»,
Й не знала лиха й горя в дівоцтва любі дні,

І знати не бажала, кого б кохать змогла,
Та з честю в повнолітті за витязя вона пішла.

Це й був той самий сокіл, що їй з'явивсь у сні,
Як віщувала мати. І на своїй рідні
Вона помстилась люто за соколину згубу.
За смерть лише одного на багатьох прийшла рахуба.

ПРИГОДА ДРУГА ПРО ЗІГФРІДА

Тоді ж у Нідерландах ріс королівський син,
Від Зігмунда й Зіглінди на світ з'явився він
В Пониззі Райну, в замку могутнім і міцнім,
У Ксантені славетнім, де здавна був батьківський дім.

Сміливий, гойний левень імення Зігфрід мав,
У незліченних царствах він мужньо здобував
Звитяжністю й могуттю упевненість в собі,
В Бургундії ж найпершим став серед кращих далєбі.

В підцвітті його юні, ще підлітком, бувало,
Про дивну його вдачу дива розповідали,
Як шану здобував він, красою всіх вражаз,
Прихильність дам шляхетних йому талан пророкував.

Належно його вчили, як личить королю,
Та все ж до слави стежку він прокладав свою!
І згодом вславив край свій серед усіх держав,
Недурно ж уважали, що гідний владар виростав.

Та ось уже на часі, щоб рицарем він став
І при дворі з'явився. Увесь придворний стан
Вітав його там радо, немало дів і дам
На нього клали око, герой це добре бачив сам.

Не гоже спадкоємцю без почту десь бувати,
Батьки звеліли сина прибрати в пишні шати,
А мудрі й вчені дбали, щоб левень знав звичай,
Щоби узяв під руку належно підданих і край.

Ось може він убрати шолом, кольчугу, лати,
А сил носити зброю було не позичати.
Слав погляди вогнисті прекрасним дамам він
Вони ж за честь вважали йому всміхнутись навзамін.

Своїм васалам Зігмунд звістити повелів,
Що бенкет учинити належний час приспів.
По ближніх королівствах ще сповістив усім:
По огиреві й строї він дасть і гостям, і своїм.

На учту запросили шляхетних юнаків,
Що мали вже ставати до рицарських рядів.
І разом з короленком майбутні рубачі
Від короля дістануть в дарунок рицарські мечі.

Про учту повідали в світах немало див,—
Що Зігмунд і Зіглінда роздали із скарбів
Щедротні подарунки щедротною рукою,
Не дивно, що чужинці стікались звідусіль юрбою.

Всі Зігфрідові джури — чотириста — були
У рицарськiм убраннi. Достойнi похвали
Кравчинi миловидi у золоте шиття
Вправляли самоцвiти, а це коштовне покриття

Оздобило перев'язь, що йшла через плече.
Смiливцевi носити її велiла честь.
У день сонцевороту поставили столи
Для тих, що на посвяту у стан запрошенi були.

Спочатку юнi джури i сивi вояки
Пiшли разом до храму, i, як велось вiки,
Служили старшi юним при зброї й корогвах.
Радiли всi й чекали святкових учт, бучних розваг.

Во славу Божу месу спiвали, а вiдтак
Майдан затлумив натовп гостей i витрiщак,—
Це щодень чинно й пишно, як вказує статут,
У рицарство приймають, тож звiдусiль стiкався люд.

Притьмом пiсля посвяти всi рицарi в сiдлi,
З списками кiннi лави помчались звiддалi,
Двигтять палац i мури вiд стукоту копит,
I рев юрби вiтає вiдвагу рицарську i сприт.

Зiтнулися в ударi i гарт, i юний шал,
З ристалища зi свистом хурчав уламкiв шквал
Вiд ратищ, що ламались вiд вправної руки,
Iз запалом змагались у ратних вправах вояки.

Подав рукою Зігмунд спинитись владний знак,
Коней забрали слуги, лежали після змаг
Щити ущент розбиті, яскріли у траві
Відбиті самоцвіти в прямім ударі списовім.

Король до столу просить, де сісти каже він,
Столи від страв вгинались і від добірних вин.
Де лиш поділась втома від рицарських потіх!
На славу частували там всіх — прибульців і своїх.

Весь день бенкетували до пізньої зорі,
Старались у палаці мандрівні штукарі,
їм щедро дарували за їхнє ремесло,
Це королівству в світі велику славу принесло.

Сказав король, щоб Зігфрід і землі й замки в лен
Дав ближнім зброєносцям, як повелось здавен,
Як сам колись вчинив він. І щедро син ділив,
І кожен цій мандрівці в душі несказанно радів.

Тривало пишне свято вже сьомий день поспіль.
Зіглінда, ніжна мати, всім гостям звідусіль
Ще з золота дарунок давала на коня,
Бо знала, чим фортуна в людей купує визнання.

Ніхто з тієї учти не їхав впорожні.
І огирів, і шати, немов останні дні
Лишалось дожити, давали щедро всім.
Таких щедрот, я певен, не знав ще королівський дім

Роз'їхалися гості й по світу понесли
Про Зігфрідову щедрість немало слів хвали,
А знатні підмовляли, щоб він на трон сідав.
Однак прекрасний лицар на ті намови не зважав.

Поки батьків коханих життя триває плин,
То про корону й чути не забажав їх син,
А силу й сприт покаже він задрим ворогам,—
Коли підуть оружно, то він на відсіч стане сам.

ПРИГОДА ТРЕТЯ ЯК ЗІГФРІД ПРИЇХАВ У ВОРМС

Безжурно й безтурботно минали ночі й дні,
Аж ось дізнався Зігфрід: в бургундській стороні
Живе предивна діва, вінець усіх бажань,
Зазнав він через неї і щастя, і важких страждань.

Про дивну вроду слава гула по всіх краях,
Шляхетність її вдачі була на всіх устах,
Це вабило звитяжців, нема в тім дивини,
Що в Гунтеровий замок з'їжджались хмарами вони.

Крімгільдиного серця ніхто із женихів
Здобути не спромігся. Вона ж і поготів
З них жодного обранцем не нарекла своїм,
І ще того не знала, до кого увійде у дім.

Став снити про кохання Зігліндин любий син.
Чи був йому суперник достойний хоч один?
Чи існувало серце, щоб він здобуть не міг?

Тому й Крїмгільда згодом ступила на його порїг.

Уся рїдня й придворні так раяли йому:

Що раз пора женитись, то бути вже тому,

Однак дружину гїдну пристало вибирати.

Вїдрїк вїдважний Зїгфрїд: «Крїмгїльду вїрїшив я взяти,

Найкращу з кращих дїву з бургундської землі,

І про таку красуню лиш мрїють королї,

Якби вже й імператор шукав собі жону,

То залюбки б посватав цю королївну чарївну.

Довїдався і Зїгмунд, про що задумав син,

Із перемов придворних, і засмутився вїн,

Стривожився, щоб часом нащадок молодий

Через бургундську дїву не нашукав собі бїди.

Дїзналася Зїглїнда, дружина короля,

Закраялося серце за любе соколя.

Про Гунтера й бургундїв начувана була,

Тож вїдмовляти сина разом із мужем почала.

Але вїдважний Зїгфрїд сказав: «О батьку мїй,

Вже краще не кохати, як сватати не смїй,

Не поведу довіку я дїву під вїнець,

Якщо не люба серцю, такий твердий мїй рїшенець».

«Якщо наваживсь твердо,— король йому вїдрїк,—

То я радїю щиро, що це вже раз навїк.

Хоч я тобі бажаю щасливого кїнця,

Та в Вормсі — горді вої, зваж на слова свого вітця.

І варт усіх сміливців відважний Гаген сам,
Він дуже ревно служить бургундським королям.
Пильнуй, щоб не дійшло з ним у тебе до біди,
Коли красуню гойну поїдеш сватати туди».

«Чи це така завада? — так Зігфрід відповів. —
Добром не буде згоди віддати діву з дів,
То силою здобуду й відвагою її,
Ще й влада і держава відтоді будуть вже мої».

Чоло нахмурих Зігмунд: «Остерезись цих слів,
Почув би хто на Райні, тебе б не підпустив
Навіть на дальні креси, це й був би весь одвіт,
А Гунтера з братами я добре знаю з давніх літ.

Сестру насильно взяти нікому не дадуть!
Однак,— додав тут Зігмунд,— як вже рушаєш в путь,
То варт з собою взяти надійних вояків,
У нас доволі друзів, підуть вони без зайвих слів».

«Я зовсім не охочий,— тут Зігфрід відказав,—
Йти на Райн у гості походом збройних лав,
Я не із тих, що роблять із сватання війну,
Та й чи візьмеш оружно кохання й діву чарівну?

Ні, тут на себе тільки я покладаюсь. Хай
Поїде нас дванадцять у Гунтеровий край.
Допоможи зібратись нам гідно, батьку мій».

І дарував на строї їм Зігмунд не один сувій.

Заплакала Зіглінда, що так усе зайшло,
А жаль та страх за сина лягли їй на чого,
Буває ж смерть неждана з підступної руки,
А Гунтерові люди — лихі й жорстокі вояки.

Та Зігфрід любій нені на жалі відповів,
І добирав для неї найлагідніших слів:
«Не побивайтесь, пані, я йду не назавжди,
І чи мені боятись і ворога і ворожди?

Допоможіть зібратись в Бургундію мені,
Щоб шатами своїми герої в чужині,
Як личить гордим воям, пишатися могли би.
А за пораду й поміч велике вам скажу спасибі».

«Коли ти зваживсь твердо,— Зіглінда відрекла,—
І просиш, мій єдиний, щоб я допомогла,
Я справлю вам найкраще для рицарських виправ,
Щоб з вас ніхто ні в чому потреби й клопоту не мав».

Вклонився королеві до ніг удячний син,
«Всіх їде нас дванадцять,— сказав поштиво він,—
Ані душі крім цього, хай їм пошиють шати.
Яка Крімгільда з себе нетерпиться вже знати».

Придворні гарні дами схилялись день і ніч,
І над шитвом розкішним не шкодували віч
Аж справили обнови, бо Зігфрід твердо став

На тій своїй мандрівці, хто б там його не відмовляв.

А ратний обладунок, щоб рушити в похід,
Звелів для сина Зігмунд прикрасити як слід.
Для всіх скували лати, шоломи крицяні,
Щити ж могли прикрити надійно від плечей до ніг.

Та ось пора настала рушати у дорогу,
У Ксантені запала непевність і тривога,—
Чи повернуться вої до отчого порогу?
Ті ж клали шати й зброю на пристібних, свою підмогу.

Самі ж злетіли в сідла гарячих румаків,
Де в збруї кожен ремінь від золота яскрів.
Що ж, мали чим пишатись дванадцять вояків.
«Дозвольте нам рушати!» — звернувся Зігфрід до батьків.

Король і королева не стримували сліз,
Втішав їх Зігфрід ніжно, а повід міцно стис:
«Не побивайтесь, любі, в чужинській стороні
Нема такої сили, щоб не скорилася мені».

В очах мужів зажура, сльоза на віях дам,
Бо серце їхнє стислось лихим передчуттям,
Що родаки й кохані з походу не прийдуть
І у краях далеких відважні голови складуть.

На сьомий день походу комонні вояки
Уздріли шпилі Вормса на березі ріки.
У сонці світанковім іскрився їх убір,

Летіли легко коні, дзвенів копитний перебір.

Нові щити блищали, широкі та легкі,
І сяяли шоломи, яскравіли шовки,
Ось так з'явився Зіґфрід до Гунтера у двір,
І дивував бургундів розкішний рицарський убір.

Кінці мечів звисали аж до самих острог,
В руках списи надійні у всіх дванадцятьох.
На Зіґфрідовім лезо зо дві долоні вшир,
Ним розтинав, як листя, сталеві лати богатир.

Із золотом вуздечки на ладних скакунах,
Нагрудники єдвабні. Із захватом в очах
Збігалися бургунди, вже натовп чималий,
Ось Гунтерові люди назустріч витязям пішли.

І рицарі статечні за звичаєм старим
Поклоном привітали гостей в краю своїм.
Пі ос лужні зброєносці узяли з рук щити,
Коней попід вуздечки, щоб їх в конюшні відвести.

А там нагодувати і дати відпочин,
Та враз відважний Зіґфрід спинив гостинний чин:
«Нехай побудуть коні, в конюшні не ведіть,
Бо ми в дорогу далі рушати маємо за мить,

Чи з вас кому відомо, запитую ласкаво,
Де може бути Гунтер, король бургундів славний,
Тоді скажіть, на ласку, не взявши за турботу».

Озвався хтось із гурту, хто міг сказати все достоту:

«Якщо король потрібен вам, лицарю-юначе,
У гридниці великій його я щойно бачив.
З васалами своїми там радить раду він,
Зібрались там відважні, Бургундії міцний заслін».

А королю тим часом вже сповістили вість,
Що знатний і поважний з'явивсь у Вормсі гість,
Що свита його носить багаті шати й лати,
Але ніхто з бургундів прибульців тих не міг пізнати.

Спитав король придворних, чи знає хто із них,
Звідкіль прибули вої у шатах дорогих,
У кожного блискучий новий широкий щит.
Нахмурилась владний Гунтер, що всі мовчали ув одвіт.

Один лиш Ортвін з Меца до відповіді став,—
Могутнім та відважним усяк його вважав:
«Коли вже ми не знаєм, звідкіль отой загін,
Зарадить вуй мій Гаген, хай на чужинців гляне він.

Я певен — упізнає, що за прибульці ті,
Бо надивився світу він у своїм житті».
За Гагеном-звितяжцем послав король гінців,
І той в палац з'явився в оточенні своїх бійців.

«Чим можу прислужитись?» — спитав васал тямкий.
«До замку завітали комонні вояки,
Котрих ніхто не знає, у вас же погляд гострий,

Тож гляньте і скажіть нам, звідкіль до нас прибули гості».

«Як воля ваша!» — мовив, вікно він відчинив,
Несхибним оком глянув униз з височини,
Прекрасним обладунком зачудувався він,
В Бургундію, відзначив, прибув уперше цей загін.

«Хай звідки ті прибульці до нас на Райн прийшли,
Це — королі, принаймні від королів послі.
У них добірні коні, на них розкішний стрій,
Вони значного роду і знатні у землі своїй.

А ще, — вів далі Гаген, — не схиблю словом я:
Хоч Зігфріда не бачив, лиш чув його ім'я,
Та певен, згодом дійсність нам істину повість,
Той лицар ставний — Зігфрід, то він сьогодні в замку гість.

З новинами, гадаю, він довгий шлях долав.
Ще знаю, нібелунгів він власноручно поклав,
Шільбунга й Нібелунга, нащадків короля.
Про силу його й славу чутками повниться земля.

Казали, раз без свити, конем на самоті
Він мандрував у горах. В глухому закутті
Якихсь побачив воїв, що поблизу скали,
Згромадившись юрбою, скарб нібелунзький стерегли.

Там винесли з печери, великої, мов храм,
Й згромадили на купу, наче хлам,
Набутки нібелунгів, хотіли їх ділити,

За цим застав їх Зіґфрід, спинився, з пантелику збитий.

Під'їхав витязь ближче до вояків чужих,
Помітили прибульця, гукнув один із них:
«Ось Зіґфрід Нідерландський, моцар із моцарів!»
Ох, дивини чимало герой під скелею уздрів.

А Шільбунг з Нібелунгом назустріч поспішили,
Порадилися спільно й ласкаво запросили.
Щоб королевич юний між ними поділив
їх скарб, і врешті витязь піддавсь вмовлянням королів.

Він стільки самоцвітів побачив там, казали,
Що й сотнею повозів їх звідти б не забрали,
А золота у скарбі на більш як сто підвід,
І Зіґфрідові все це було на всіх ділити слід.

Герою меч поклали за послуги в дільбі,
І зовсім не гадали, що на біду собі:
Розгнівались братове, що він, мовляв, не зміг
Все чесно розділити, аби не скривдити усіх.

Що з того, що обстали особи королів
Могутці велетенські, дванадцять вояків?
У люті юний Зіґфрід усіх їх порубав,
А з ними нібелунгів сім сотень в січі тій здолав

Мечем, що звався Бальмунг, з усіх мечів мечем.
У душах нібелунги відчули страху щем,
Благали переможця чимало юнаків,

Щоб з замками й маєтком під руку взяти їх схотів.

Тож королів мечем він послав у небуття,
Заледве сам при цьому не втративши життя,—
Бо мстивий карлик Альбріх був став з ним на двобій,
Та зважив силу воя й скоритись вирішив мерщій.

Був карлик Альбріх дужий, мав силу чималу,
Вони в бою, як леви, метнулись на скалу,
Плащ-невидимку Зігфрід там з Альбріха зірвав
І карбом нібелунзьким відтоді володіти став.

Усі, хто з ним змагався, посічені лежали,
Звелів тоді звияжець, щоб знову поскладали
Весь скарб назад в печеру,— хто б огинатись міг?
Альбріха ж він поставив, щоби печеру ту стеріг,

Узявши з нього клятву на послух до кінця,
Що Альбріху лишалось, як слухать молодця? —
Додав тут Гаген з Тронье: «Пригода каже ця,
Що досі світ не бачив могуттю рівного бійця.

А ще про нього інше мені розповіли,
Що він убив дракона і кров із нього злив
Й обливсь тією кров'ю, і шкіра рогом стала,
Й відтоді жодна зброя його ніде в боях не брала.

Героя слід вітати, як робимо завжди,
Щоб ворогом не став нам сміливець молодий,
Так, дружбою схилити того нам слід до нас,

Хто силу і відвагу мечем доказував не раз».

Сказав король могутній: «Твій здогад віри варт!
По витязях тих видно їх войовничий гарт,
Стоять вони і Зігфрід, мов стали на грозу.
І нам зійти годиться й гостей вітати унизу».

Додав і Гаген: «Честі таке нам не урве,
Він короля нащадок і рівня нам сливе.
А з вигляду не скажеш, Господь лиш зна один,
В якій важливій справі в Бургундії з'явився він».

На це король промовив: «Ну що ж, ходім вітати!
Раз знатності й відваги йому не позичати.
В Бургундії, звичайно, на честь він заслужив».
І Зігфріда зустріти з цим словом Гунтер поспішив.

Вітали гостя гідно, не схибивши ні в чім,
Дотримали поштиво придворних правил чин.
Шляхетний родом Зігфрід віддав низький поклін
За почесні високі, котрих зазнав у Вормсі він.

«Хотів би я дізнатись,— спитав король відтак,—
Із чим шляхетний Зігфрід, сміливець і вояк,
Навідався неждано до нас у Вормс над Райн?»
І відповів прибулий: «Не маю перед вами тайн.

В країну мого батька долинули чутки
І вісті гідні віри: найкращі вояки
Тут при дворі зібрались, як в жодного з владик,

Я ж силою з такими віддавна міряться звик.

А про відвагу вашу я чув легенди дивні,
Що вам між королями не відшукати рівні.
Скрізь, по усіх країнах співають славу вам,
І я хотів би дуже переконатись в цьому сам.

Бо, як і ви, я — витязь і одягну корону,
Тож довести жадаю, що я достойний трону,
Що гідний спадкувати і королівство й люд.
Життя і честь в заставу кладу за ці слова отут.

Як справді ви сміливець, як казано мені,
То байдуже, чи мова приємна ця, чи ні,
Але маєтки й замки, Бургундію саму,
Всі ваші володіння я силою собі візьму».

Страшенно здивували нечувані слова
І короля й придворних. Не щодень так бува,
Щоб нахвалялись в вічі їх рідний край здобуть.
Дружинників здушила у грудях невимовна лють.

«Це ж за яку провину,— тут Гунтер відповів,—
Я край,— ним батько довго і славно володів,—
Віддати мав би зайді, що втратив силі стрим?
Ми рицарями зватись не варті вже тоді зовсім».

Та Зігфрід заперечив: «Не так утямив ти!
Як силою не зможеш свій спадок вберегти,
Тоді його візьму я, а ні — утрачу мій,

Коли б мене здолати ти в чеснім поєдинку зміг.

На наші скромні спадки у нас є рівне право,
То можемо рівно стати на рицарську виправу,
А переможець візьме всі землі і народ».
Умить до слова стали разом і Гаген і Гернбт.

Промовив Гернот: «Звіку в нас не було мети
Чись життя забрати й на землі посягти
Оружною рукою. Країна в нас значна,
І по закону й праву лиш нам дісталася вона».

Похмуро прикипіли дружинники до місць,
Озвася Ортвін з Меца, вчувалась в мові міць:
«Зухвале слово гостя образило мене,
Цей виклик безпричинний йому так просто не мине.

Нехай би відцурався між вами брата брат,
А він привів з собою всю королівську рать,
Й тоді його б я змусив слова назад забрати
Й про ласі зазіхання, хай як там, гірко шкодувати».

Героя з Нідерландів пройняв шалений гнів:
«Це ж як підняти руку на мене ти б посмів!
Я все ж король всевладний, а ти — лишень васал,
Таких, як ти, дванадцять кладу я в герці наповал».

Єдиним рухом Ортвін меча свого добув,
Тож Гагена сестринцем недурно Ортвін був.
Та сам господар Троньє на диво всім мовчав,

Між Ортвіном і гостем, щоб замирити, Гернот став.

До Ортвіна гукнув він: «Вгамуйте вашу злість!
Ніякої тут кривди нам не завдав наш гість,
І ось моя порада, та й кожен знає сам,
Що приязна розмова тут більше личила би нам».

Озвавсь могутній Гаген: «Нам, рицарям твоїм,
Шкода, що гість з'явився узагалі в твій дім
Із умислом недобрим, лишався б краще в себе,
То й гніватися воям тоді би не було потреби».

Ізнову тут до слова сміливий Зігфрід став:
«Як вам не до вподоби усе, що я казав,
То мушу довести я: в Бургундському краю
Ще покажу відвагу і непохитну міць свою».

«Пора й мені сказати!» — тут Гернот в спір вступив
Й своїм васалам вірним він чин заборонив,
Образливий для гостя, і мову запальну,
Сам Зігфрід схаменувся, — згадав про діву чарівну.

«Навіщо нам ті чвари? — тим часом Гернот вів. —
Навіщо зайві смерті відважних вояків?
Ні честі, ні пожитку не дасть нам їх загин».
На це промовив Зігфрід, у Зігмунда єдиний син:

«Чого ж чекає Гаген, про Ортвіна мовчу,
Чому не дасть він волі вояцькому мечу,
Та ще й у себе вдома, де стільки родаків?»

Ні слова з уст бургунди, бо Гернот так їм повелів.

Знов Утин син озвався: «Тож будьте ви гістьми,
І вас, і вашу свиту вітати раді ми,
А гостям прислужитись завжди приємно нам».

Сказав державець Гунтер: «Вам прислужитись тут
Усім, що тільки маєм, для нас приємний труд,
Поділимось охоче і статками й життям».
Вдалося настрій гостя пом'якшити отим словам.

Гукнули джур, щоб зброю з плечей допомогли
Знімати. У світлиці найкращі повели
У затишку і тиші спочити від доріг.
І Зігфрід став відтоді у Вормсі бажаний для всіх.

А з часом заслужив він в бургундів безмір шани,
У тисячу раз більше, ніж слів у мене стане,
За доблесті і силу. Хто раз його стрічав,
То, присягаюсь, друга у ньому Зігфрід здобував.

У рицарських забавах, коли збирався двір,
Завжди був Зігфрід перший всьому наперекір.
Ніхто ще не спромігся ні далі, ані краще
З сідла метнути списа, а чи послати камінь в пращі.

У колі дам прекрасних, де править етикет,
Де лицарська поштивість — найкраща із прикмет,
Там гість із Нідерландів належний успіх мав
І про високу пристрасть натхненно й чинно розмовляв.

На учти і забави ходив він залюбки,
Та тільки про Крїмгільду були його думки.
Не раз і мила дїва, не бачена увіч,
Неначе ненароком заводила про нього річ.

Коли в дворі на ігри збирались юнаки,
Дивилась королівна з вікна звіддалеки
На лицарські розваги, і до того вікна,
Мов прикипала, іншим вже не цікавилась вона.

О знав би він, що погляд владарки його мрій
Його шукав, він був би від щастя сам не свій.
А ще якби уздріти її нагоду мав,
То за дарунок долі він ту хвилину б уважав.

Коли точилась мова круг лицарських забав,
Як звично і донині, то Зігфрїд там стояв
І виділявсь красою Зіглінди ладний син,
Й увагу дам прекрасних не міг не привертати він.

Нерідко думав витязь: «Як влучити нагоду
Побачити Крїмгільду, її чарівну вроду?
її так щиро й вірно і так давно кохаю,
Та з нею не зустрівся, і мовчки через це конаю».

На лови, а чи в гості збирались королі,
То брали із собою лицарський квіт землі,
До смутку королівни, із ними їхав гість,
А він в душі за нею віз із собою ніжну млість.

Ось так,— повірте слову,— і час нечутно тік,
І в Гунтеровім краї минув для нього рік.
Ні разу він не бачив тієї, що кохав,
З ким стільки і любові, і лиха згодом він зазнав.

*З середньовірнонімецької переклав Анатолій Онишко
Всесвіт. 1996. №12. С. 157-167.*

**ПІСНЯ ПРО РОЛАНДА
ПОСОЛЬСТВО МАВРІВ**

8

Великий Карл був радісний, веселий.
Кордова впала, вщент розбиті стіни,
На землю скинуті й фортечні башти...
Велику здобич вояки дістали,
Не зрахувать багатства, злота, срібла...
А в місті не лишилось сарацина,
Який не вбитий був чи не хрещений.
Величний Карл сидів в саду під тінню,
З ним граф Роланд¹ і Олів'єр² розумний,
Самсон вельможний з гордим Ансеїсом³,
Джефрейт д'Анжу⁴, прапорносець Карла,
Джерін з Джер'єром⁵, нерозлучні друзі.
Крім них було ще вояків багато
Із Франції — всього п'ятнадцять тисяч.
На килимах шовкових влаштувались:
Там грають в кості, хто ж старіший віком
Чи розумніший — в шахи весь поринув⁶.
А поруч юнаки меткі фехтують...
В тіні сосни, де зацвіта шипшина,
Сидить король у кріслі золотому,

¹ Граф Роланд — герой багатьох епічних французьких та італійських поем. У «Пісні про Роланда» — небіж Карла. Існує ряд поем про дитинство Роланда, його подвиги, кохання до Альди. Одна з хронік містить свідчення про участь у Ронсевальській битві маркграфа Бретонської марки Руодланда, не пов'язаного з Карлом родинними узами.

² Олів'єр — друг Роланда, вигаданий персонаж.

³ Самсон і Ансеїс — належать до 12 перів Карла, неодноразово згадуються в інших епічних поемах.

⁴ Джефрейт д'Анжу — герцог Джефред I Грізгонель, могутній сеньйор з роду Капетингів, королівський прапорносець у Суассонській битві (984 р.).

⁵ Джерін із Джер'єром — з числа 12 перів, історично не засвідчені.

⁶ Кості, шахи — обидві гри відомі у Франції від початку XI ст.

Красуні-Франції правитель мудрий.
Вже сива голова, білобородий⁷,
Осанка горда і велична врода,
Хто б не побачив, враз його пізнав би.
Посли ввійшли і Карла привітали,
Як вимагають честь того й закони.

9

Вклонився першим Бланкандрін й промовив:
«Хай береже тебе Господь Всевишній,
Пресвітлий Бог, якого ти шануєш!
Марсілій привітатись так велів нам:
Він розпитав знавців про віру вашу
Й переконався — в ній лише спасіння!
Свої багатства він поділить з вами:
Відправить гончаків, ведмедів, левів,
Сімсот верблюдів, соколів мисливських,
Чотири сотні мулів з сріблом-злотом,
І з цінностями п'ятдесят возів ще,
Також бізанок щирозлотих⁸ безліч.
Тож з військом враз розрахуватись можна...
Вже надто довго ви у цьому краї,
До Франції час повертатись, в Ахен».
Зняв вгору руки славний Імператор,
Чоло схилив, замислився глибоко.
Аой!

10

Наш Імператор довго думав думу,

⁷ Вже сива голова, білобородий — епітети Карла Великого в багатьох поемах. Під час подій «Пісні про Роланда» Карлові було лише 36 років. Автор підкреслює мудрість і досвідченість монарха, «постарюючи» його.

⁸ Йдеться про золоті візантійські монети — «бізанки» («бізантинки»), що мали широкий обіг у інших країнах.

Бо не любив квапливих рішень, скорих —
Такий його незмінний мудрий звичай.
Та врешті очі звів, з лицем суворим,
На посланця і відповів неспішно:
«Що ж, непогані обіцяєш речі,
Та цар Марсілій — ворог мій заклятий!
Я чув слова. А де ж тоді порука
Його запевненням?» «Додати хочу! —
Мавр відповів. — Заручників охоче
Дамо: п'ятнадцять або двадцять діток.
На смерть готовий сина я послати,
Найблагороднішого з них, гадаю!
Коли ж повернешся у стольний Ахен,
В день Михаїла, що від вод рятує,
Слідом, як обіцяв, мій цар прибуде,
В тих джерелах⁹, що Бог колись надав вам,
Святу він прийме християнську віру».
Карл відповів: «Він зможе ще спастися!»
Аой!

РАДА У КАРЛА ВЕЛИКОГО

11

Кінчався ясний день, вже вечоріло.
Посольських мулів Карл до ясел зразу ж
Звелів одвести. У саду затишнім
Він наказав поставити намет розкішний
І всіх послів до нього запросити,
Пажів дванадцять дав, щоб їм служити.
Посли проспали аж до сходу сонця.
Раніш за них прокинувся Імператор,

⁹ Теплі джерела поблизу Аахена.

Прослухав ранню службу, помолився.
Обрав затишне місце під сосною
І покликав баронів на нараду,
Щоб справи не вершити без придворних.
Аой!

12

Замисливсь Імператор під сосною...
Барони всі зібрались на нараду:
Там був Одж'єр¹⁰, Турпін-архієпископ¹¹,
Старий Річард з Анрі¹², своїм небожем,
І Ацелін¹³13, сміливий граф гасконський,
А з ним кузен Мілон, Тедбалът із Реймса.
Були там і Джер'єр з Джеріном¹⁴, також
І граф Роланд з'явився, а з ним разом
Друг Олів'єр, шляхетний і відважний.
Зійшлося до тисячі мужів французьких,
Між ними й Ганелон¹⁵, майбутній зрадник...
В недобрый час та рада відбулася.
Аой!

13

«Барони! — так звернувся Карл до франків.
Марсілій вирядив до нас посольство.
Він обіцяє нам багатства незчисленні:

¹⁰ Одж'єр..., або Одж'єр-Данець — популярний герой старофранцузького епосу, син данського короля, один з улюблених помічників Карла.

¹¹ Турпін — архієпископ Реймса (753—754), улюблений герой багатьох епічних поем, зокрема «Пісні про Роланда». Одна з хронік розповідає про запис Турпіном подій Ронсевальської битви.

¹² Річард з Анрі — Річард I Старий, або Безстрашний (пом. 996 р.), герцог Нормандії. Про його небожа нічого не відомо.

¹³ Відомостей про Ацеліна не залишилося. Очевидно, щодо дворянського звання припущено історичну помилку — Гасконь тоді була герцогством.

¹⁴ Мілон, Тедбалът із Реймса, Джер'єр з Джеріном — про них нічого не відомо.

¹⁵ Можливо, прообразом Ганелона став зрадник Карла Лисого граф Ганілу, якого судили 859 р., але виправдали. Щоправда, слава зрадника так і залишилася за ним до кінця життя.

Надішле гончаків, ведмедів, левів,
Сімсот верблюдів, соколів мисливських
І сотні мулів з золотом сарацинським,
З коштовностями п'ятдесят возів ще.
Умова — нам до Франції вернутись.
А він, Марсілій, прийде сам до мене
І в Ахені спасе себе хрещенням,
А в ленний дар одержить володіння...
І все ж його думок таємних я не знаю...»
Відповіли барони: «Будьмо пильні!»
Аой!

14

Скінчив свою промову Імператор,
Роландові вона не до вподоби.
Підвівшись, він палко заперечив:
«Не можу я Марсілію повірить.
Сім довгих літ в Іспанії я б'юся.
Я підкорив вам Нобль¹⁶ разом з Комміблем¹⁷,
Здобув Вальтерну¹⁸, всю округу Піно,
Туделу й Балагер, іще Себілью¹⁹.
Та сам Марсілій був завжди зрадливий.
Згадайте, надіслав п'ятнадцять маврів,
І кожний гілочку тримав оливи,
Словами тими ж нас вони дурили,
Порадились ви з франками відразу,
Й вони ж підтримали вас, нерозумні,
Ви графів двох послали до поганця:

¹⁶ Нобль — сучасне містечко Наполь неподалеку від Сарагоси.

¹⁷ Коммібль — назва вигаданого міста.

¹⁸ Вальтерна — капуцинський замок у 100 км від Сарагоси.

¹⁹ Піно, Тудела, Себілья — містечка на шляху до Сарагоси (суч. Пенья, Тудела, Севіль).

Один — Базан, а другий був Базилій...²⁰

Їм голови відтяли близ Альтілі²¹.

Я раджу: воювати слід із ними

І грізну рать вести на Сарагосу,

Облогу до взяття її тримайте,

Від помсти зраднику втекти не дайте!»

Аой!

15

Схилив чоло великий Імператор,

Куйовдить вуса, бороду рукою...

Не відповів ні слова він Роланду,

Мовчать й барони. Ганелон тут раптом

Підвівсь і Карлові сказав сміливо:

«Даремно вірите Ви божевільним,

Мені чи іншим. Слухається мудрий

Порад корисних. Цар Марсілій ладний

Кінчать війну і як васал покірний

Готовий в лен Іспанію прийнять, сумирний,

Як ми, вклонитися хресту Ісуса.

Хто ж радить відхилить заяву мирну,

Забув про смерть, яка на нас чекає.

Не слухайте порад, яких причина

Чванливість або гірше ще — безумство.

Володарю, керуйтеся власним глуздом!»

Аой!

ОБРАННЯ ПОСЛА ФРАНКІВ

16

Підвівся герцог Найм²², він наймудріший,

²⁰ Базан, Базилій — можливо, герої якихось сказань. Випадки страти послів неодноразово траплялися в часи Хрестових походів.

²¹ Альтілія — очевидно, назва походить від ісп. *altilla* — пагорб.

Серед усіх придворних кращий радник,
І королю сказав: «Усі ми чули,
Що мовив Ганелон. Порада мудра!
Її слід врахувати неодмінно!
Давно Марсілій зазнає поразок.
Захоплені його фортеці-замки,
А стіни їх балістами розбиті,
Вже спалені міста, війська побиті.
Тепер вже він у вас пощади просить,
Великий гріх нам більшого жадати.
До того ж цар заручників відрядить,
Давно вже слід війну скінчити довгу».
І франки хором: «Герцог каже правду!»
Аой!

17

«Сеньйори, в путь кого ж, — спитав володар, —
Відправимо послом до Сарагоси?»
І Найм сказав: «Дозвольте, я поїду,
Лиш дайте ваші жезл і рукавицю».
Промовив Карл: «Ви найцінніший радник.
І присягаюсь бородою з вусом,
Що не поїдете в дорогу дальню.
Тому сідайте, це монарша воля!»

18

«Кого ж послать? Скажіть мені, барони,
Нам до Марсілія у Сарагосу?»
Роланд підвівся: «Я давно готовий!»
«Не згодний з цим! — тут Олів'єр озвався, —
Занадто ви нестримані й гарячі.

²² Найм — легендарний баварський герцог, мудрий радник Карла; вигадана особа.

Боюсь, посольство закінчиться лихом!
Поїду я, якщо король дозволить».
А Карл промовив: «Помовчіть обидва!
Ніхто з вас до невірних не поїде.
Бо знов я присягаюсь бородою,
Що не назву послом нікого з перів».
Сказав так Карл — запанувала тиша.

19

Та от поважно і Турпін із Реймса
Промовив: «Франків посилять не треба,
Вони воюють тут уже сім років
Й доволі вже зазнали бід та горя.
Вручіть мені, сеньйоре, рукавицю,
Посольський жезл, поїду в Сарагосу
І висловлю цареві свою думку».
Розгніваний король сказав сердито:
«Мовчіть, Турпіне, і на килим сядьте,
Й ні пари з вуст, аж поки не спитав вас!»
Аой!

20

«Сеньйори! — Карл промовив, — тож самі ви
Того з моїх баронів оберіте,
Хто передасть послання в Сарагосу».
Роланд озвався: «Хай Ганелон, вітчим²³ мій!
Мудрішого барона ми не знайдем!»
Схвалили франки: «Справиться як слід він!»
Граф Ганелон наляканий був дуже,
У гніві скинув він куничу шубу,

²³ Роланд сам називає себе пасербом Ганелона. За однією версією, Роланд був сином Берти, сестри Карла і Мілона; вдруге Берта вийшла заміж за Ганелона. За іншою — сином Карла, який мав зв'язок із сестрою Гіслою, пізніше вона вийшла заміж за Ганелона.

Зоставсь на ньому лиш каптан шовковий.
Обличчя горде, променисті очі,
Могутня постать і широкі груди —
На нього задивилися присутні.
Роланду крикнув: «Звідки злість подібна?
Відомо всім, безумцю, твій вітчим я,
На смерть мене ти шлеш до Сарагоси!
Якщо pomoже Бог мені вернутись,
Тобі таку я помсту приготую,
Що до кінця життя ти не забудеш!»
Роланд всміхнувся: «В тобі вирує гордість!
Всі знають, що погроз я не боюся,
Та посланцем повинен бути мудрий.
Якщо король накаже — сам поїду!»

21

Розлютувався Ганелон: «Поїдеш?
Ти не васал мені, я ж не сеньйор твій.
Готовий я дістатись Сарагоси
І сповнити наказ суворий Карлів.
Я все зроблю, у разі ж небезпеки
Перетворю свій гнів великий в пекло!»
У відповідь Роланд лиш розсміявся.
Аой!

22

А Ганелон, почувши сміх Роланда,
Відчув страшну образу, біль у серці,
Що ледь не розірвалося від люті.
«Ненавиджу! — він скрикнув. — Через тебе
В краю чужім я маю смерть спіткати
Без каяття! Володарю могутній!

Готовий виконати ваш наказ негайно!

23

Що ж, маю я до Сарагоси їхать,
Хоч звідтіля ніхто ще не вертався.
Нагадую, що взяв сестру я вашу в жони
І в нас є син — красунь прегарний. Вірю,
Що Болдуїн²⁴ мій буде лицар славний.
Я віддаю йому маєтки й землі.
Побачити його не доведеться!»
«Розніжились ви надто! — Карл промовив, —
Хутчіш рушайте в путь, моє то слово!»

24

Король додав: «Наблизьтесь, Ганелоне,
Даю почесний жезл і рукавицю.
Ви чули: франки вас послом обрали».
І мовив граф: «Роланд у всьому винний!
Віднині ворогом його заклятим
Вважатиму. І другу Олів'єру,
І вашим перам, що Роланда люблять,
Усім їм, сіре, я кидаю виклик!»
Король сказав: «Занадто ви гнівливі!
То не Роландів — мій наказ іти вам!»
«Піти — піду, та на загибель вірну,
Як той Базан і брат його Базидій».
Аой!

25

Правицею подав Карл рукавицю,
Та Ганелон в думках ще був далеко,

²⁴ Відповідно до хроніки XIII ст. синами Берти і Мілона були Роланд і Болдуїн, але про останнього говорили, що він син Ганелона.

Й на землю рукавиця раптом впала.
«О, Боже правий! — франки закричали, —
Біду велику принесе посольство!»
Лиш буркнув граф: «Грядущий день покаже!»

26

«Тож відпустіть мене, — додав, — сеньйоре!
Якщо вже їхать, то не слід баритись».
Карл відповів: «Христос і я з тобою!»
Благословив посла знаменням Божим,
Затим вручив своє послання й жезл він.

ЗРАДА ГАНЕЛОНА

31

Так їхали мавр знатний з Ганелоном
І врешті присяглись взаємним словом
Зробити все, щоб знищити Роланда.
Так їхали дорогами й шляхами,
Під тисом в Сарагосі злізли з коней.
Стояло крісло під сосною в тіні,
Покрите все александрійським шовком²⁵.
Сидів на ньому володар іспанський,
Навколо нього двадцять тисяч маврів,
І жоден не промовив ані слова,
Цікаво надто всім почуть новини.
Тут Ганелон ввійшов із Бланкандріном.

32

Тримаючи за руку Ганелона,
Мавр до царя Марсілія наблизивсь.
«Хай Магомет і Аполлін, — він мовив, —

²⁵ На той час Александрія (Єгипетська) конкурувала своїми шовками і парчею з подібними виробами Персії та Індії.

Боронять нашого царя довіку!
Ми Кардові послання передали.
Король же до небес зняв тільки руки
І Господа прославив у молитві.
Послав до нас вельможного барона,
Один він з наймогутніших у франків.
Хай скаже, що привіз — чи мир, чи війни».
Цар згодивсь: «Слухаймо посла від франків!»
Аой!

33

Промову Ганелон уже обдумав.
Почав він говорити вельми вміло,
Як той досвідчений трибун у спорах.
Звернувся до царя: «Господь спаси вас,
Пресвітлий Бог, благословенний й суцый!
Ось що звелів сказати Карл Великий:
Якщо ви приймете закон Христовий,
Він пів-Іспанії у лен віддасть вам.
Коли ж не згодні ви на цю угоду,
Вас візьмуть силою й ганебно, в путах,
В столицю нашу відвезуть, у Ахен,
І суд суворий вирок оголосить,
Ви в муках помрете, в ганьбі й безчесті».
Почувши це, Марсілій аж здригнувся.
В руці тримав він спис золотогострий,
Хотів посла ним вбить — та хтось завадив.
Аой!

34

Спотворив гнів Марсілія обличчя,
Він потрясає гнівно своїм списом.

Те бачить Ганелон й за меч схопився,
На палець витягнув його із піхов
І вигукнув: «Мій мече яснобарвний!
Поки зі мною при дворі царя ти,
Ніколи вже не скаже Карл Великий,
Що в самоті на чужині я згинув!
За це багато з вас заплатять кров'ю!»
Язичники кричать: «Не треба бійки!»

35

Угамували найзнатніші з маврів
Свого царя, щоб знову сів на трон він.
Халіф²⁶ сказав: «Вчинили ви погано,
Загрожуючи списом вбити франка.
Слід спершу вислухати його уважно».
А Ганелон: «Переживу образу!
Проте все золото, що Бог послав нам,
І всі багатства вашої країни
Не змусять приховати слів напутніх,
Що передав мені король могутній
Для вас бо, вороже смертельний Карла!»
Тут граф свій плащ із соболів добірних,
Нашитих скрізь на шовк александрійський,
На землю кинув — Бланкандрін підняв враз,
Та граф меча тримав надалі міцно,
Його ефес стискав він щирозлотний.
Загомоніли маври: «От шляхетний лицар!»
Аой!

ДОРУЧЕННЯ РОЛАНДОВІ АР'ЄРГАРДУ

²⁶ Незнання авторами мусульманських законів, зокрема статусу халіфа в арабській державі, де він був першим серед мусульман, призвело до того, що в «Пісні про Роланда» він постає як другорядна особа.

Минає ніч, ясна зоря вже сяє.
 Мчить гордо перед військом Імператор,
 А звуки тисяч сурм дзвінких лунають.
 «Сеньйори, — Карл до вояків звернувся, —
 Ущелин бачите вузькі проходи?
 Хто захистить їх краще в ар'єргарді?»
 Промовив Ганелон: «Роланд відважний,
 Мій пасерб — найсміливіший з баронів».
 Почув слова ці Карл, суворо глянув
 І гримнув: «Справжній ви диявол з пекла,
 Смертельна лють бушує в вашім серці.
 Хто ж попереду піде в авангарді?»
 І знову Ганелон: «Та Одж'єр-Данець,
 Із цим ніхто не впорається краще!»

Почув розмову граф Роланд хоробрий
 І мовив, як правдивий воїн-лицар:
 «Вітчине-сіре, дуже вдячний вам я,
 Довірили мені весь ар'єргард ви.
 І Карл, володар Франції всієї,
 Не втратить скакунів, парадних коней
 Чи лошаків і прудконогих мулів.
 За віслюка чи навіть за шкапину
 Мій меч примусить ворога сплатити».
 А Ганелон сказав: «То так, я знаю».
 Аой!

Роланд вже знав, що буде в ар'єргарді.
 Він гнівно так звернувся до вітчима:

«Негіднику, падлюко худорідний!
Чи, думаєш, я рукавицю втрачу,
Як упустив свій жезл²⁷ ти перед Карлом?»
Аой!

61

А Карлові Роланд сказав: «Сеньйоре,
Віддайте лук, що держите в руці ви.
Упевнений, що докорів не буде,
Не осоромлюся, як Ганелон зробив це —
Впустив жезла десницею своєю».
А Імператор голову похнюпив,
Куйовдить бороду і смика вуса,
Не стримавсь, раптом гірко так заплакав.

62

Підвівся тут і Найм, премудрий герцог,
Не бачив двір вірнішого васала.
Він королю сказав: «Ви добре чули,
Що граф Роланд у гніві справедливим.
Йому доручено йти з ар'єргардом,
І кращого не підібрать за нього.
То ж передайте лук йому з рук ваших,
Знайдіть людей йому на допомогу».
Віддав Карл лук, Роланд узяв достойно.

63

Звернувся до нього славний Імператор:
«Небоже любий, вирішив віддати
Я в ар'єргард наш половину війська.
Тож бережіть, воно і вас врятує».

²⁷ Упустив свій жезл — протиріччя в поемі, викликане, очевидно, неуважністю переписувача, бо Ганелон упустив не жезл, а рукавицю.

«Нічого з ним не буде, — граф запевнив, —
Скарає Бог, якщо свій рід знеславлю!
Я збережу хоробре військо франків.
Проходьте межигір'я без боязні,
Бо поки я живий, ваш шлях безпечний».

64

От граф Роланд на скакуна вже скочив,
А поруч з ним друг Олів'єр гарцює,
Також Джерін і граф старий Джер'єр,
Барон Отон і славний Берендж'єр,
Іще Самсон і Ансеїс шляхетний,
Івон, Іворій — короля любимці,
Старий Джерард де Руссільйон, за ними
Гасконський герцог Енджельєр сміливий.
«Клянусь, я з вами!» — закричав Турпін.
«І я!» — втрутився граф Готьє. — Роланд —
Господар мій²⁸, і з ним я нерозлучний!»
Весь ар'єргард підібраний був з друзів.
Аой!

МАРШ ВІЙСЬКА КАРЛА ДО ФРАНЦІЇ

65

Покликав граф Роланд Готьє де л'Ума:
«Візьміть ви тисячу з собою франків,
Займіть усі висоти і проходи,
Щоб ні душі король наш не утратив».
Аой!
Готьє сказав: «Зроблю все як годиться!»
Із тисячею лицарів добірних
Зайняв надійно пагорби й тіщини,

²⁸ Господар мій — слова Готьє означають, що він був ленником (васалом) Роланда.

І що б не сталося — він не відступить,
А ворог на сімсот мечів натрапить.
Тим часом Альмаріс, владар Бельферни,
Вже готував Готьє жорстоку битву.
Карл увійшов в тіснину Ронсевальську,
Барон Одж'єр був разом з авангардом,
Тож спереду загрози не боялись.
Роланд лишивсь, щоб захищати тил війська,
З ним Олів'єр, і всі дванадцять перів,
І двадцять тисяч юних мужніх франків.
І скоро бій! Хай Бог їм допоможе!
Про це лиш знає Ганелон зрадливий,
Та за мовчання він отримав плату.

66

Високі гори і похмурі доли,
Лиш чорні скелі і жахливі кручі.
А франки вдень ідуть насилу вгору,
На відстані в п'ятнадцять льє їх чути.
Коли Великої Землі²⁹ дістались,
Гасконь узріли, землі їх сеньйора,
Свої феоди пригадали, житла,
А також милих дочок й жон шляхетних,
То не було такого, хто б не плакав.
Та найскорботніше король сумує —
Зостався небіж у іспанських долах.
І Карл не міг вже стримати сльози туги.
Аой!

67

Дванадцять перів на чужій землі,

²⁹ Велика Земля — так тоді називалися володіння Франції.

А з ними — двадцять тисяч смілих франків,
Вони безстрашні й не бояться смерті.
Король вступає на французьку землю,
Лице ховає під плащем старанно.
Сідло в сідло з ним — герцог Найм премудрий.
«Що засмутило вас?» — питає Карла.
Обурився король: «Питання зайве.
Хіба причин немає сумувати?
Той Ганелон всю Францію погубить.
Вночі пророчий сон мені наснився:
Зламав руками спис мій граф на друзки —
Тож він послав у ар'єргард Роланда.
Мій небіж на чужій землі лишився,
Якщо його я втрачу — хто замінить?»
Аой!

ДВНАДЦЯТЬ САРАЦИНСЬКИХ ПЕРІВ

68

Не може Карл Великий стримать сльози.
Сто тисяч франків засмутились також —
Уболівають за життя Роланда.
Негідний зрадник Ганелон запродав
Його царю невірних за дарунки:
Узяв він золото, парчу та срібло,
Коней та мулів, левів і верблюдів...
Марсілій наказав — прийшли васали:
Усі еміри, герцоги і графи,
Віконті³⁰, також діти знатних маврів,
В три дні прийшло чотириста їх тисяч.

³⁰ Герцоги, графи, віконті — це аристократичні титули в європейських державах; автори поеми, явно не знаючи мусульманської суспільної ієрархії, просто перенесли європейські титули в мусульманську табель про ранги.

Гримлять у Сарагосі тамбурини,
На вищій вежі — ідол Магомета³¹,
Молитись йде до нього рід поганський.
А потім наче навіжені линуть
Через всі гори, землі та долини.
І раптом бачать франкові знамена.
То ар'єргард і з ним дванадцять перів.
На них чекає величезна битва.

79

Наділи вже кольчуги сарацинські,
Що в більшості були з кілець потрійних,
Чудові шоломи із Сарагоси,
І віденські мечі булатні збоку,
Списи з Валенсії, щити червлені
І прапорці — червоні, білі, сині.
Зійшли із мулів і дорожних коней
І мчать на скакунах пліч-о-пліч в лавах.
День був ясний, мов жар, блищало сонце,
Спалахувала під промінням зброя,
І звуки сурм лунали над військами.
Далекий шум почули раптом франки,
А Олів'єр сказав: «Гадаю, друже,
Що скоро з маврами в нас буде битва!»
На те Роланд: «Пошли її нам, Боже!
То честь велика — битися за Карла,
Бо за сеньйора всяк васал повинен
Терпіти біль і спеку, рани й холод,
Віддати кров, саме життя із тілом,

³¹ Ідол Магомета — навіть під час Хрестових походів християни сприймали мусульман як ідолопоклонників, хоч насправді араби не визнавали антропоморфних зображень.

А ворогів рубати без упину.
Ніхто щоб не ославив у піснях нас!
Неправий маврів бій, а франків — правий!
І приклад сам я вам подам належний!»
Аой!

ОЛІВ'ЄР ВИЯВЛЯЄ ВІЙСЬКО МАВРІВ

80

Граф Олів'єр на верх гори піднявся.
Праворуч глянув на зелені луки
Й побачив всюди він війська невірних.
Покликав зразу граф Роланда-друга:
«З земель іспанських хмара на нас суне.
Шоломів полум'я, лат блискотіння.
Охопить франків гнів превеличезний,
Бо зрадник Ганелон доклав тут руку,
Це ж він пропонував у ар'єргард нас».
«Замовкни, Олів'єре, — відповів той, —
Забув? Це мій вітчим, ні слова більше!»

81

От Олів'єр зійшов на гору хутко,
Згори він бачить ціле царство маврів,
Як звідусіль йдуть лави сарацинів.
Шоломи світло ллють від злота, сяють,
Щити і лати сонце відбивають,
Загрозливо стирчать списи з стрічками.
Загони маврів важко полічити,
Силенна сила вояків на марші.
Тут стало моторошно Олів'єру.
Він поспіхом спускається до війська,
Прийшов до франків, розповів, що вгледів.

Сказав: «На нас йде сарацинів безліч,
 Стількох відразу ще ніхто не бачив,
 Їх перед нами близько сотні тисяч.
 В міцних кольчугах, шоломах блискучих,
 Із довгими списами з гострим вістрям.
 На нас чекає битва небувала.
 Помилуй, Боже, франків, дай нам мужність
 І твердість, ми непереможні в битві!»
 Французи хором: «Втікачу — безчестя!
 Помрем ми краще, та ніхто не зрадить!»
 Аой!

ГОРДОТА РОЛАНДА

Тут Олів'єр додав: «Тьма-тьмуща маврів,
 А наших вояків не так й багато.
 Сурміть, Роланде-друже, в ріг негайно,
 Почує Карл, повернеться із військом».
 Та відповів Роланд: «Я не безумець,
 Щоби зганьбити честь свою довіку.
 Мій Дюрандаль завдасть страшних ударів
 І до ефеса вщент заллється кров'ю.
 Прийшли на лихо в бескеди ці маври
 І, певний, всі приречені на смерть в них!»
 Аой!

«Роланде, в Оліфант³² сурмити треба!
 Почувши, Карл повернеться із військом,

³² Оліфант — єдиний у війську Карла ріг із слонової кістки, подарований монархом Роландові (від фр. *elufant* — слон), що уславився могутнім звуком, чутним аж «за 30 льє» (120 км).

З баронами на поміч поспішить нам!»

Роланд відповідав: «Хай Бог боронить,
Щоб я збезчестив весь свій рід шляхетний,
Красуню-Францію покрив безслав'ям!
Мій добрий меч на поясі висить ще,
І Дюрандаль завдасть страшних ударів,
Побачите його в крові багряній!
Собі на горе маври позбігались,
І запевняю — всі вони загинуть!»
Аой!

85

«Роланде, друже, в Оліфант сурміть вже!
Почує Карл, виходить він з тіснини.
Я запевняю, франки повернуться».
Та лицар відповів: «Хай Бог боронить,
Щоб хтось з людей сказав: Роланд злякався
Й від страху перед маврами сурмив він!
Не докорятиме ніхто із рідних.
Коли потраплю у велику битву,
То тисячу і ще сімсот смертельних
Завдам ударів, меч заллється кров'ю!
Хоробрі франки б'ються всі відважно!
Іспанські ж маври не втечуть од смерті».

86

А Олів'єр: «Не бачу в тім ганьби я.
Бо ж я розгледів військо сарацинів,
Вони покрили гори всі й долини,
Поля всі, бескеди і верховини.
Велика сила в цього плем'я маврів,
Йому протистоїть лиш жменька франків!»

«Тим більший запал! — граф відповідає. —
Хай Бог боронить з усіма святими,
Щоб через мене слава франків згасла!
То краще вмерти, ніж ганьбу стерпіти,
Бо за безстрашність Карл нас любить».

87

Роланд відважний, мудрий Олів'єр,
Усім відомі доблестю своєю,
Озброєні, на коней посідали,
Їм краще вмерти, ніж уникнуть битви.
Сміливі графи, а слова їх горді.
Зрадливі маври мчать на них із люттю.
І Олів'єр промовив: «Гляньте, друже,
Вони вже близько, Карл від нас далеко.
Коли б ви не відмовились сурмити,
Карл був би тут, і смерті б ми уникли.
Погляньте, серед гір й ущелин Аспри
Зостався франків ар'єргард скорботний.
Хто зараз в ньому — в інший не потрапить!»
Роланд сказав: «Не треба лихословить!
В переполох вдаватися не варто!
Ми залишилися тут і не відступим,
Тож почнемо наш бій на лихо маврам!»
Аой!

88

Роланд побачив — битва неминуха,
Грізніший став за лева й леопарда.
Скликає франків, Олів'єру мовить:
«Мій друже, так не говоріть ніколи!
Довірів Імператор нам цих франків,

Зібрав найкращих цілих двадцять тисяч
І знає — боягузів тут не знайдеш.
За нашого сеньйора слід терпіти
Жорстокий холод і нестерпну спеку,
Віддати кров свою і тіло разом.
То бийте ж списом, я мечем дістану,
Дарунком Карла, славним Дюрандалем,
Якщо ж загину, той, хто його візьме,
Все ж скаже: «Меч шляхетного васала!»

89

З'явився і Турпін, архієпископ,
Коня острожить і злетів на пагорб,
Звернувся до франків і запально мовив:
«Сеньйори, Карл нас залишив на варті,
За короля повинні ми померти
І ствердити святу Христову віру.
Ви знаєте, що зараз буде битва,
Бо перед нами лави сарацинів.
Моліться і просіть прощення в Бога.
А я земні гріхи всім відпускаю,
Блаженний мученик лиш той, хто згине³³,
Його душа спасіння знайде в Раї».
Зійшли всі з коней, на колінах франки.
Турпін благословив в ім'я Христове,
Замість покути ж наказав їм битись.

90

Звелись на ноги, помолившись ревно,
Гріхи замолені, спокійні душі франків.

³³ Блажений мученик той, хто загине — Церква обіцяла всіх, хто загинув за Христову віру, оголосити мучениками.

Благословив Турпін їх хресним знаком,
На скакунах швидких вони вже в сідлах,
В надійному, міцному обладунку.

Завмерли вояки в чеканні битви.

Тут граф Роланд звернувся до Олів'єра:

«Мій друже, правду ви пізнали вчасно,
Що Ганелон занапастив нас й зрадив,
Одержав гроші, золото, манаття.

За нас помститись має Імператор.

Марсілій-цар купив нас у злочинця,

Сквитаємо рахунок ми мечами!»

Аой!

91

Ось мчить Роланд іспанськими долами,
Під ним кінь Вельянтиф³⁴, прудкий, надійний,

І обладунок прикипів до тіла,

А лицар потрясає гострим списом,

І грізно вістря звернене до неба,

Лиш білий прапорець мигтить на ньому,

Вниз торочки спадають золотії.

Могутній стан, лице ясне й красиве.

За ним услід прямує друг незмінний

І франки всі — в надії на спасіння.

З завзяттям подививсь Роланд на маврів,

На франків — із захопленням й любов'ю.

До них звернувся він з привітним словом:

«Хід уповільніть краще ви, сеньйори,

Бо нехристі по смерть самі підійдуть!

Сьогодні буде здобич в нас багата,

³⁴ Вельянтиф — кінь Роланда, ймовірно, ім'я утворене від фр. veiller — пильнувати.

Французькі владарі такої ще не мали!»
По цих словах дві раті в бій вступали.
Аой!

92

Сказав тут Олів'єр: «Не час базікать!
Не захотіли в Оліфант сурмити,
Тепер підтримки не чекать од Карла.
То не його провина, він не знає,
Та й іншим докоряють не маєм права.
Вперед, барони, і назад ні кроку!
З ім'ям Господнім лиш про те турбуйтеся,
Щоб кращу відсіч сарацинам дати,
Могутніми ударами їх бити.
Не забувайте й бойовий клич Карла!»
Всі франки закричали «Монжуа!»³⁵
І хто почув цей поклик славнозвісний,
Пізнав, що значать доблесть і відвага.
З якою гордістю помчали франки!
Мій Боже! Шпорять коней, галопують!
І зараз вдарять — хто їх переможе?
Проте не налякали сарацинів.
І от впритул зійшлися франки й маври.

ПЕРША БИТВА. ПОРАЗКА МАВРІВ

110

Кривавий бій ставав усе лютіший,
Роланд і Олів'єр б'ють безупинно,
Завдав Турпін вже тисячу ударів,
Не відстають від них і інші пери,

³⁵ «Монжуа!» — бойовий клич французів, уперше засвідчений у 1119 р.; можливо, походить від фр. Mont-joie — «Гора радощів», тобто гора, яку вітали пілігрими, наближаючися до святих місць.

І дружно б'ються всі загони франків.
Вже сотні, тисячі загиблих маврів.
Живих же неминуча смерть чекає,
Хоробрі, боягузи — всі сконають.
Втрачають й франки кращих із баронів,
Батьків і рідних більше не побачать,
А також Карла, що чека в міжгір'ї.
У Франції ж лютують грізні сили:
Бушують грози, смерчі, ляхні бурі,
Потоками ллють з градом й снігом зливи,
І блискавки б'ють раз за разом страшно.
Земля вже починає скрізь двигтіти —
Від церкви Сен-Мішель³⁶ і аж до Сени,
Від гавані Віссант до Безансона³⁷.
Немає міст, де б мури не тріщали;
А ясний день враз огортає морок,
І світло лише в спалахах у небі.
Усіх жахають ці пророчі знаки,
Воляють франки: «То кінець вже світу!»
«Це Судний день до нас прийшов нещадний!»
Але не відають гіркої правди —
То плаче вся природа за Роландом.

111

А франки б'ються мужньо і відважно,
І маври гинуть тисячами в лавах,
Із сотні тисяч зостається дві лиш.
Турпін сказав: «Як гарно б'ються франки!
У світі вояків немає кращих!

³⁶ Церква Сен-Мішель — церква Михайла-Спасителя на Водах була збудована в XIII ст. на морській скелі поблизу м. Авранш, досі є місцем паломництва.

³⁷ Віссант, Безансон — міста Франції.

Записано в «Діяннях славних франків»³⁸,
Що доблесних васалів має Карл наш».
Ідуть барони полем і шукають
Загиблих друзів, плачуть над тілами
І згадують їх родичів імення...
Та йшов Марсілій вже з новою раттю.

ДРУГА РАТЬ МАРСІЛІЯ. ЗАГИБЕЛЬ ФРАНКІВ

112

Марсілій військо вів уздовж долини,
Зібрав тепер він величезну силу
І поділив її колон на двадцять.
Виблискують щити, шоломи й лати,
Оздоблені коштовностями й злотом.
Сім тисяч труб невірних кличуть в битву,
Страшне оте гудіння чути всюди.
Роланд сказав: «Мій брате Олів'єре!
Послав на смерть нас Ганелон зрадливий,
Та зраду приховати неможливо,
За неї Карл призначить люту кару.
Попереду тяжка, жахлива битва,
Не бачили такої споконвіку.
Я буду битись Дюрандалем звично,
А ви, мій друже, Альтеклером дійте.
В стількох краях мечі були із нами,
А скільки битв ми ними вигравали!
Пісень ганебних ми не заслужили!»
Аой!

125

³⁸ «Діяння славних франків» — одна з хронік, на які автори поеми (очевидно, для надання їй більш «наукового» вигляду) неодноразово посилаються (тиради 155, 229, 271).

Швидкий предивний бій кипить і далі.
Несамовито, з люттю б'ються франки,
Боки рубають, спини й руки маврів,
І через лати входить меч у тіло.
Потоки крові заливають трави,
Кричать невірні: «Вже не хочем слави!
О Франціє, хай Магомет скарає
Тебе і весь твій рід безстрашний вкупі!»
Марсілія тепер всі кличуть разом:
«Спіши, надай нам допомогу, царю!»

126

Триває бій, несамовита січа,
А лати вояків брудні від крові.
О, скільки мук побачиш там відразу,
І скільки мертвих, ран страшних й кривавих,
Один обличчям впав, а той на спину.
Не в силах витримати натиск маври
І з цього пекла починають бігти.
Завзято переслідують їх франки.
Аой!

127

Звернувся тут Роланд до Олів'єра:
«Мій друже, з вами ми одної думки.
Архієпископ дуже смілий лицар,
Немає кращого під небом ясним.
Він спритно б'ється і мечем, і списом!»
Той відповів: «Що ж, йдем мерщій на поміч!»
І знову в бій помчали побратими.
Удари скрізь, триває люта січа.

Багато християн на полі вбитих!..
Видовище жахливе — бій нещадний,
Блищать мечі Роланда й Олів'єра,
Архієпископ списом б'є не гірше.
Записано у хроніках й рескриптах,
Що перебили тьму вони невірних.
«Чотири тисячі!» — так свідчить Джеста.
Чотири наступи відбили франки,
Та п'ятий, лихо, став для них згубливим,
Всі полягли вони у Ронсевалі.
В живих лишилось шістдесят героїв.
За їх життя заплатять дорого невірні.
Аой!

ОЛІФАНТ КЛИЧЕ

128

Роланд побачив — втрати величезні,
Й звернувся він до друга Олів'єра:
«Мій друже, бережи вас Бог, повсюди
Ми бачимо сміливців — друзів мертвих;
Як плакатиме Франція-красуня,
Коли дізнається про смерть баронів.
Чому ж, королю любий, ви не з нами?
Мій брате Олів'єре, що зробити,
Щоб сповістити короля про скруту?»
Той відповів: «Не знаю, що робити,
Та краще смерть, аніж безчестя наше!»
Аой!

129

Сказав Роланд: «Я засурмлю у ріг вже,
І Карл, який виходить з гір, почує.

Я певен, він поверне військо зразу».
А Олів'єр: «Великий буде сором
Для вас, а для батьків тяжка образа,
На все життя нестерпнеє безчестя.
Я радив вам — нічого не зробили!
Тепер вже я не дам своєї згоди.
Засурмите у ріг — то ви не лицар.
Адже залили вже ви кров'ю поле!
Граф відповів: «Але ж я добре бився!»
Аой!

130

Сказав Роланд: «Жорстока наша битва,
Я засурмлю у ріг, нас Карл почує».
А Олів'єр: «Не лицарська то справа!
Коли я радив, ви не дослухались,
Якщо б був Карл, не правили б ми тризну,
То не його провина — смерть героїв".
І він продовжив: «Вам клянуся щиро,
На бороду свою: якщо побачу Альду³⁹,
Ніколи вам не спать в сестри обіймах!»
Аой!

131

Роланд спитав: «У чім причина гніву?»
У відповідь: «Ви винуватець всьому!
Розумна смілість — то не божевілля,
Обачність важливіша, ніж завзяття.
Згубила франків легковажність ваша!
Ніколи вже ми не послужим Карлу,

³⁹ Альда — наречена Роланда, сестра Олів'єра. Деякі епічні поеми докладно розповідали про кохання Роланда й Альди.

Послухали б мене, він був би з нами,
Й напевно виграли б ми другу битву.
Марсілій був би вбитий чи в полоні.
Геройство ваше призвело до скрути,
І ви вже більше не підпора Карлу,
До Судного вже дня таких, як ви, не буде!
Ви помрете, а Франції — безчестя
І нашій дружбі край настав сьогодні.
До вечора обом нам не дожити!»
Аой!

132

Турпін, почувши їхню сварку зблизу,
Коня злотою шпорою стискає,
Впритул під'їхав і почав картати:
«Сеньйори, ви, Роланде, Олів'єре,
Ім'ям Господнім прошу не сваритись.
Що ж, Оліфант нас, звісно, не врятує,
Але було б все ж краще засурмити,
Щоб повернувся король — заради помсти.
Хай не святкують перемогу маври!
Коли тут франки Карла з коней зйдуть,
Побачать нас, посічених і мертвих,
І в труни покладуть на спини мулів,
Оплачуть нас у горі та скорботі,
Всіх однесуть на цвинтар монастирський.
Нас не з'їдять тут пси, вовки чи вепрі».
Роланд промовив: «Правду ви сказали!»
Аой!

133

Роланд приклав до вуст свій ріг славетний

І засурмив, зібравши усі сили.
За тридцять льє ті звуки було чутно,
Через вершини гір пішло відлуння.
Карл та його барони їх почули,
Король сказав: «Там наші люди б'ються!»
Та відповів тут Ганелон підступний:
«Скажи це інший хто, сміялись б з нього!»
Аой!

134

І знов, вкладаючи нелюдську силу,
Роланд сурмить у Оліфант потужно.
Багряна кров вже на вустах з'явилась,
З натуги тріснули на скроні жили.
І Оліфант свій звук розніс далеко.
Карл, що долав тіснину, чує знову,
Почули також Найм та інші франки.
Король сказав: «То плаче ріг Роланда!
Даремно не сурмив би, там вже битва!»
Та мовив Ганелон: «Яка там битва!
Старим ви стали, посивіли зовсім,
А розмовляєте, немов дитина.
Тож знаєте, Роланд пихатий надто,
І диво, що Господь його ще терпить!
Він Нобль здобув⁴⁰ без вашого наказу,
Йому назустріч маври вийшли зразу
І битись почали з Роландом бравим.
Щоб не лишить слідів тієї битви,
Він наказав добряче луг промити.

⁴⁰ У низці поем сказано про здобуття Нобля, одна з них згадує сварку Карла і Роланда, пов'язану з цим містом.

Заради зайця просурмить день цілий.
Та й зараз з перами жартує, звісно,
Й доводить, що в бою не має рівних.
Що ж стоїмо? Хутчіш рушаймо далі!
Земля Велика ще від нас неблизько!»
Аой!

135

Вуста Роланда вже залиті кров'ю,
І коло лоба з скронь вона стікає.
Та він долає муки й сурмить знову...
Ці звуки Карл почув та інші франки.
Сказав король: «Як довго ріг рокоче!»
І герцог Найм додав: «Роланд у скрутї!
Там бій кипить. А хто доводить інше,
Той зрадник, хоче обдурить усіх нас.
Мерщій до зброї! Клич нехай лунає!
На поміч поспішим дружинам нашим!
Ви чуєте, як ріг Роланда стогне!»

136

Король звелів заграти в звучні сурми.
Зійшло все військо франків з коней, кожний
Вдяга шолом і панцир, меч бере свій
І щит міцний, і довгий спис надійний
З стрічками різних кольорів. Сідають
На коней бойових усі барони,
Острожать їх впродовж шляху в міжгір'ї
І лицар лицарю одне говорить:
«Хоча б застать Роланда нам живим ще,
Тоді разом би ми повоювали!»
Даремні сподівання! Надто пізно!

Вершини гір похмурі й грізні, доли
 Глибокі й темні, в них стрімкі потоки!
 Попереду й позаду війська сурми,
 Здається, відповідь шлють Оліфанту.
 А Імператор в гніві мчить донизу,
 За ним всі франки у журбі та тузі,
 І жодного немає, хто б не плакав
 І Бога не просив спасти Роланда,
 Щоб вийти вкупі з ним на поле бою,
 Відважно кинутись на сарацинів.
 Та що з того? Даремні ці благання,
 Роланда їм уже не врятувати.
 Аой!

У горі Карл Великий мчить донизу,
 І борода весь панцир закриває⁴¹.
 Барони безперервно шпорять коней,
 Понятий кожен справедливим гнівом,
 Їм прикро, що Роланд, їх вождь хоробрий,
 Без них жорстоко з бусурманом б'ється,
 Якщо поранять графа, хто ж спасеться?
 О Боже! Шістдесят із ним лишилось!
 Король не мав героїв сміливіших!
 Аой!

БИТВА ТРИВАЄ

Роланд глядить на гори й доли дальні
 І бачить: скрізь тіла загиблих франків!

⁴¹ Випущена на лати борода означала грізний виклик ворогу.

Не витримав і заривав він гірко:
«О Боже правий! Порятуй їх душі!
Введи їх в Рай і дай спочити в мирі!
А ви, померлі лицарі прекрасні!
Служили ви мені так довго й вірно!
А скільки Карлу ви земель завоювали!
Та зберегти не зміг вас Імператор.
Французька земле, мій чудовий краю,
В пустелю обернешся ти безкрайню!
Загибель лицарів — моя провина,
Не зміг їх захистити й врятувати.
Спаси їх, Боже, правдою святою!
Мій брате Олів'єре, я з тобою!
Якщо мене не вб'ють, загину з туги.
А зараз, друже, знову в січу — битись!»

ОСТАННІЙ БІЙ

161

Тікають маври до країв іспанських,
Їх переповнює шалена злоба.
А граф Роланд не може гнатись слідом,
Бо втратив Вельянтифа-скакуна він,
І мусить відтепер боротись піший.
Тож поспішив допомогти Турпіну.
Граф відстібнув реміння у шолома,
А потім зняв білястий легкий панцир,
Мечем розрізав одяг на Турпіні,
Клаптями з нього закриває рани,
А потім притулив до своїх грудей,
Поклав легенько на траву зелену
І лагідно сказав: «Шляхетний друже!

Дозвольте борг мені сплатити останній.
Всі друзі, що були нам любі, вбиті,
Та ми не можемо їх так лишити.
Піду на розшуки і всіх знайду я,
А потім поруч покладу любовно».
Турпін сказав: «Ідіть і повертайтеся!
Хвалити Бога, поле бою наше!»

ПРОЩАННЯ РОЛАНДА З ДРУЗЯМИ

162

Роланд пішов. Поволі він обходить,
Обшукує і схили гір, і доли.
Знайшов Джеріна, з ним лежав Джер'єр,
А потім Берендж'єра і Отона,
Пізніше — Ансеїса і Самсона,
І сивого Джерарда з Руссільйона.
Усіх їх граф по черзі брав на руки
І ніс туди, де був архієпископ.
Там обережно клав їх коло нього.
Турпін не міг утримати ридання,
До неба руки зняв, благословив героїв
Й сказав: «Дістали славу ви стражданням!
Спаси, о Боже, душі цих сміливців!
Відкрий для них ти вхід у Рай квітучий.
Й на мене смерть чатує неминуча,
Вже не побачу короля ніколи!»

163

І знову йде Роланд, шукає в долах,
Побачив врешті тіло Олів'єра,
Притиснув друга він до серця міцно,
Приніс, поклав на щит його до інших.

Турпін небіжчика благословляє,
А біль і жалість серце їх стискає.
І каже граф Роланд: «Мій Олів'єре,
Ви графа син, достойного Реньєра,
Що марку мав аж до долин Рив'єри.
Та в жоднім краї лицаря не знайдеш,
За вас відважнішого, хто б так добре
В бою трощив щити, списи на тріски,
Вірнішого для друзів побратима
І ворога лютішого злочинству».

164

Знов подививсь Роланд на мертвих перів,
На Олів'єра, друга дорогого,
Й від жалю в серці знов заплакав гірко.
Обличчя в нього зовсім побіліло.
Біль став такий великий, що не встояв
І впав на землю зовсім непритомний.
Турпін сказав: «Як гірко граф сумує!»

165

Турпін побачив, що Роланд зомлілий,
І огорнув його сум превеликий.
Рукою Оліфант важкий намацав.
У Ронсевалі річка є бурхлива,
Пішов туди по воду для Роланда.
Іде, хитаючись, ледь тягне ноги,
Та сил немає вже, охляв він зовсім,
Багато крові втратив од поранень.
Та не спромігся подолати й арпана⁴²,
Як серце враз зайшлося, упав він навznak,

⁴² Арпан — старовинна міра площі (30-50 соток). Тут — кілька метрів.

І передсмертні муки почалися.

166

Коли Роланд нарешті опритомнів,
Підвівсь, хоча ще біль не вгамувався,
Він кинув бистрий погляд навкруг себе.
Побачив — недалеко від баронів,
На мураві лежить прелат шляхетний,
Архієпископ, Господа посланник.
Ще кається в гріхах, підводить очі,
До неба простяга покійно руки
І просить, щоб Господь дав місце в Раї.
Так вмер Турпін, васал і радник Карла.
Своїми подвигами й молитвами
Здобув він славу ворога невірних...
Хай Бог пошле йому благословення!
Аой!

167

Побачив на землі Роланд Турпіна:
Вивалюються нутрощі із тіла,
І на чоло височується мозок...
Прекрасні білі та могутні руки
Схрестив тоді Роланд йому на грудях,
Оплакав вголос смерть, як роблять рідні:
«Прелате! Благородний рицар франкський!
Благаю Небо вас прийнять до себе,
Бо краще Богу не служив ніхто з нас.
З часів Апостолів світ ще не бачив
Такого оборонця християнства,
Натхненного, пекучого пророка!
Хай Бог душі його пошле блаженство

Й відкриє перед нею брами Раю!»

СМЕРТЬ РОЛАНДА

168

Та й сам Роланд відчув: кончина близько,
Бо з вух у нього витікає мозок.
Він молить Господа за душі перів,
А Гавриїла-ангела — за себе.
І Оліфанта, і Дюрандаль взяв звично,
Бо саме так вмирає лицар справжній, —
Зайшов углиб землі іспанських маврів
На відстань льоту стріл із арбалета.
Росли два дерева на пагорбі, а поруч
Чотири глиби височіли мармурові.
Роланд там впав на мураву зелену
І знепритомнів. Смерть була вже поруч.

169

Між гір крутих, серед дерев високих
Блищать чотири глиби мармурові.
Зомлілий граф лежить в траві шовковій.
За ним давно вже сарацин пильнує,
Посеред тіл валявсь, прикинувся мертвим,
Замазав кров'ю тіло та обличчя;
Аж ось підвівсь на ноги, підбігає.
Він був красивий, мужній і кремезний,
Та повен люті і жаги до вбивства.
Схопив меча, Роланда пхнув ногою
І закричав: «Здолав небожа Карла!
А Дюрандаль візьму в краї арабські!»
Коли він так волав, граф опритомнів.

170

Роланд відчув — меча хтось забирає.
Отямився, розплющив очі й каже:
«Здається, злодію, ти не із наших!»
В руці тримав, як завжди, Оліфант.
В шолом ударив, вкритий злотором щирим,
Розбив його, а з ним розтяв і череп,
І очі геть полізли в мавра з лоба.
Той мертвий впав як стій до ніг Роланда.
А граф сказав: «Падлюко, ти зухвало
Присікатись до мене намірявся.
Будь-хто, почувши це, сказав би — дурень!
Жаль, ріг мій посередині аж тріснув,
Повипадали золото й каміння».

171

Відчув Роланд — п'ятьма вкриває очі.
Підвівсь на ноги і стоїть насилу,
Сірішає знекровлене обличчя.
А перед ним лиш темно-сіра скеля.
Він десять раз мечем ударив гнівно,
Та сталь дзвенить, щербин немає навіть.
Сказав: «Допоможи, Свята Маріє!
О мій чудовий Дюрандале! Горе!
Ми маємо розстатись! Не загострю
Тебе я більше! Скільки битв позаду!
А скільки володінь завоювали,
І Карл — сивобородий їх володар.
Ти не служив ніколи боягузу —
Належав ти шляхетному барону,
Таких у вільній Франції не буде!»

172

І знов Роланд масив б'є мармуровий.
Сталь не розбити, не зігнути — дзвенить лиш.
Побачив граф: не може меч зламати,
Оплакувати став його майбутнє:
«О Дюрандале! Ти ясний, блискучий!
Як ти палаєш барвами під сонцем!
Коли був Карл в долині Моріанській,
То ангела Господь послав до нього
З наказом меч віддати капітану⁴³.
З усіх мене обрав король шляхетний.
З тобою Мен і Пуату здобувши⁴⁴,
Я підкорив Анжуйський лен з Бретанню,
Узяв також Прованс і Аквітанію,
Нормандію, країну волелюбну,
А потім вже Романью і Ломбардію;
Скорив також баварців і всіх фландрів,
Здалися нам болгари і поляки,
Константинополь сам скорився Карлу,
Який тоді вже правив краєм саксів.
Валлійців підкорили й всю Ірландію,
І Англію, а потім і Шотландію...
Та скільки ще земель и держав взяли ми,
Що ними править Карл сивобородий!
Тому за тебе вболіваю дуже,

⁴³ Мається на увазі «державний капітан», так називали вищих феодалів (герцогів, маркграфів, графів), які самі роздавали ділянки землі — феоди.

⁴⁴ Наступний перелік Роландом завойованих ним земель містить багато неточностей. Це можна гіпотетично пояснити тим, що автор поеми спирався не на маловідомі на той час історичні факти, а на чутки і легенди. Мен, Пуату, Анжу, Прованс, Аквітанія, Баварія, Фландрія — всі ці території дістав Карл у спадщину. Саксонія, Ломбардія, завойовані Карлом (відповідно 804 і 774 рр.). Бретань Карл так і не завоював, хоч і взяв заручників. Нормандія як незалежна держава ніколи не існувала. Романья — область Італії, була передана Карлом Папі Римському. Шотландія, Ірландія, Уельс, Англія, Константинополь, Болгарія, Польща — ніколи під владою Карла не були.

Нізащо не віддам невірним, друже.
О Господи, не дай безчестя франкам!»

173

Роланд все б'є ту брилу темно-сіру.
Вже вдарив безліч раз, та все даремно.
Сталь лиш дзвенить — ані щербин, ні тріщин,
Клинок зі свистом вгору підлітає.
Переконався граф: йому несила,
І знов оплакує меча він долю:
«О Дюрандале! Ти краса й святиня!
Ховаєш в золотій ти рукояті
Нетлінні мощі: зуб Петра й священну
Василія святого кров, волосся
Дениса пресвятого і уривок
З одежі Пріснодіви! Неможливо,
Щоб нехристі тобою володіли,
Лиш християнам ти служити маєш!
Тобою підкорив великі землі,
Якими править Карл сивобородий —
Могутнім став із ними він й багатим.
О Небо, меч не дай в безчесні руки!»

174

Роланд відчув, що смерть вже зовсім близько,
Вона іде від голови до серця.
У тінь сосни високої лягає
Він долілиць, в траву зелену й ніжну,
Підклав під себе меч і Оліфант свій,
Звернув обличчя до землі невірних.
Аби відразу стало зрозуміло
І Карлові, і лицарям-баронам,

Що він, Роланд, помер як переможець.
Відпущення гріхів у Бога просить
Й до Неба рукавицю простягає⁴⁵.
Аой!

175

Граф розумів — життя його скінчилось.
На пагорбі лежить лицем до маврів,
Рукою в груди б'є слабкою мляво:
«О Боже, дай моїм гріхам прощення,
Великим і малим від дня появи
Мене на світ і до самої смерті».
Знов простяга до Бога рукавицю:
Небесні ангели летять до нього.
Аой!

176

Роланд лежить зомлілий під сосною,
Лицем у бік країв іспанських дальніх.
Спливло багато спогадів яскравих:
Численні землі, всі мечем узяті,
Красуня-Франція, рідня привітна,
І Карл Великий, володар і вчитель...
Від згадок цих не стримав сліз небога,
Важких зітхань... Та не забув й про себе,
Бо визнає свій гріх, блага прощення в Бога:
«Отець небесний, ти брехні не знаєш!
Ти вивів з мертвих Лазаря святого,
Ти Даниїла спас від лютих левів,
Врятуй мене од мук, страждань посмертних

⁴⁵ До Неба рукавицю простягає — за доби Середньовіччя цей жест означав визнання себе васалом або виклик на двобій. Тут Роланд таким чином оголошує себе васалом Бога.

За ті гріхи, що їх в житті накоїв!»
Він простягнув до Бога рукавицю,
І Гавриїл прийняв її ласкаво...
Роланд, на груди голову схиливши,
Схрестивши руки, смерті ждав покірно.
І Бог послав до нього херувимів.
Злетіли з Неба Рафаїл-заступник
І Михаїл, потвор злих переможець,
І сам архангел Гавриїл святійший...
Віднесли душу графа в Райські кущі!

ПЛАЧ ФРАНКІВ І ПОЧАТОК ПОМСТИ

177

Роланд помер. Душа його на Небі.
Нарешті Карл прибув до Ронсевалю.
Усі стежки та тропи, всі доріжки,
Всі галяви, поляни і простори
Завалені тілами франків й маврів.
«Де ви, небоже милий? — Карл гукає. —
А де архієпископ? Олів'єр де?
Де ви, Джеріне, й друг Джер'єр ваш любий?
Де ви, Отон з сміливим Берендж'єром?
Івон з Іворієм, яких любив я?
Що сталося з гасконцем Енджельєром?
А з герцогом Самсоном, Ансеїсом?
І де старий Джерард із Руссільйона?
Де ви, мої дванадцять кращих перів?»
Та марно кликати. Навкруг лиш тиша.
«О Боже! — мовив Карл. — Тож недаремно
Передчував я лихо! Чом спізнився?»
Рве сиву бороду в жорстокім гніві,

Ридає гірко, з ним усі барони,
І двадцять тисяч падають зомлілі,
Найбільше ж тужить герцог Найм старезний.

178

І не було там лицаря, барона,
Який не лив би сліз гірких од жалю
За сином любим, братом чи небожем,
За друзями чи за васалом можним.
Багато з них попадали, обмерлі,
Один лиш герцог Найм тверезо мислив,
Розважливо до Карла він звернувся:
«Он, сіре, гляньте, у двох льє приблизно
Великий шлях, де курява, мов хмара,
Там раті йдуть поганців нечестивих.
Вперед! І помстимось за наше горе!»
«Як вже далеко! — каже Карл. —
О Боже! Честь поверни! Бо Франція-красуня
Свої вже втратила найкращі квіти!»
Він наказав Джебоїну з Одоном,
Тедбальту з Реймса, графові Мілону:
«Пильнуйте поле бою, доли, гори,
А мертвих залишіть, як і лежали,
Щоб хижакі й леви їх не зжирали,
А джури й челядь щоб не обкрадали.
І взагалі ніхто хай не підходить
До дня, коли Бог дасть сюди вернутись».
З пошаною відповіли барони:
«Наш любий Імператоре, все зробим!»
На варті тисяча бійців зосталась.
Аой!

Король звелів у сурми всі заграти,
 Очолив сам, відважний, грізне військо.
 Знайшли сліди іспанців франки швидко
 І кинулись в погоню незабарно.
 Коли король побачив, що вже вечір,
 Зійшов він на лужку в траву зелену,
 Простерся на землі, почав просити
 У Бога, щоб затримав біг світила⁴⁶,
 Аби тривав ще день, ніч скоротилась.
 З'явився ангел, Карла покровитель
 І передав високе повеління:
 «Бог знає, Франції синів ти втратив!
 Скачи-но, Карле, дня тобі достатньо,
 Аби злочинному помститись роду!»
 По цих словах король в сідло ускочив.
 Аой!

Для Карла Бог явив велике чудо,
 Бо сонце залишилося на місці.
 Язичники тікають, франки слідом,
 Невірних наздогнали в Валь-Тенебрі⁴⁷
 І гнали, їх б'ючи, до Сарагоси.
 Важкими вдарами вбивали маврів,
 Позакривали всі шляхи-проходи.
 Постала перед ними річка Ебро,
 Глибока і бурхлива карколомно,

⁴⁶ Тут використаний біблійний сюжет про чудо, явлене Богом Ісусу Навіну — сонце зупинилося до кінця битви (кн. Іс. Навіна, гл. 10, 12—13).

⁴⁷ Валь-Тенебра — у перекладі «Темний Яр», «Темний Діл», географічне розташування лишається невідомим.

На ній нема човнів, шаланд, баркасів.
Богів невірні кличуть — Магомета
І Тервагана. Пострибали в воду.
Дарма. Що важча зброя — смерть вірніша.
Одних тягли на дно шолом і лати,
А інші захлиналися у вирах.
І маври напились водиці вдосталь,
Всі потонули в невимовних муках.
Кричали франки: «Це вам за Роланда!»
Аой!

181

Побачив Карл — язичники всі мертві,
Убитих сила, решта потонула.
(А лицарі багату здобич мали!)
Король шляхетний із коня зіскочив,
Став на коліна й помолився Богу.
Коли підвівсь, то сонце вже спустилось.
Він наказав: «Привал робіть, сеньйори!
У Ронсеваль вже пізно повертатись,
Та й коні виснажені й мруть од втоми.
Зніміть з них сідла, розгнуздайте швидко,
І пастися пустіть на свіжих луках».
А франки кажуть: «Сіре, гарна думка!»
Аой!

182

Отаборилися доладно франки,
Розташувалися у чистім полі
І коней розсіддали дуже бистро.
З них познімали золоті вуздечки,
Пустили їх на луг в рясну травицю.

Подбавши, як годилося, про коней,
Потомлені французи враз послули.
В цю ніч ніхто і не стояв на варті.

СНОВИДІННЯ КАРЛА

183

Ліг Імператор на лужку зеленім.
У головах встромив свій спис могутній,
Вдягнув чудовий панцир з візерунком,
Лишив й шолом свій з золотим малюнком —
В цю ніч він не хотів беззбройним бути.
Поклав Джойоз⁴⁸, безцінний меч свій, поруч,
Що тридцять барв мінив за день погожий.
Відомо всім про спис, яким Христос наш
Поранений був, до хреста прибитий.
Король здобув від того списа вістря
І вставив у держак меча зі злата.
На славу цього дива меч державний
З тих пір Джойозом люди називають.
А звідси «Монжуа!» походить франків,
Цей клич барони вже не забувають.
Ніхто йому не зміг чинити опір!

184

Яскравий повний місяць, світла нічка.
Король не спить, в сумні заглибивсь думи
Про любого Роланда, Олів'єра,
Про всіх дванадцять перів, франків мертвих,
Залитих кров'ю там, у Ронсевалі.
Не може стримать сліз, ридає гірко
І просить Бога, щоб прийняв їх душі.

⁴⁸ Джойоз — від фр. *joieux* — «радісний», меч Карла, з яким пов'язано багато легенд.

Король втомився і від дум скорботних
Поволі в сон поринув благодатний.
В усіх кутках долини сплять французи.
А коні повалилися додолу,
Лиш деякі траву скубали лежма.
Біда навчить — так мудрі люди кажуть.

ПЛАЧ КАРЛА

203

Коли зоря послала перший промінь,
Прокинувся король, володар франків.
Посланник Божий, Гавриїл-архангел
Перехрестив могутнього монарха.
Король підвівся, скинув хутко зброю,
Так само піддані його зробили.
На коней посідали і помчали
Великим шляхом і широким долем,
Вертаючись до згубної місцини,
До поля битви в клятім Ронсевалі.
Аой!

204

До Ронсеваля франки враз дістались,
Король побачив вбитих і заплакав,
Звернувся до вояків: «Кроки сповільніть,
А я вперед поїду полем ратним,
Бо хочу розшукати сам Роланда.
Одного дня на святі в місті Ахен
Всі лицарі боями похвалялись,
Хто і в яких бував, страшних і лютих.
Тоді почув присягу я Роланда:
Якщо колись на чужині загине,

То першим серед перів, вояків всіх,
Лежатиме лицем до ворогів він,
Своє життя скінчить як переможець».
Король пройшов не далі льоту списа
І першим серед всіх піднявсь на пагорб.

205

Коли король пішов шукать небожа,
Побачив на лужку червоні квіти —
То кров була на них загиблих франків.
Розчулившись, володар знов заплакав.
Ось пагорб, тінь дерев двох. Карл побачив
Сліди на брилах від меча ударів
Й племінника на мураві прим'ятій.
Пройняла знов скорбота безутішна
Карлову душу. Зсів з коня, підходить,
Руками графа міцно обіймає
І, горем сповнений, сам зомліває.

206

Отямивсь Імператор. Герцог Найм,
Джефрейт д'Анжу і брат його Тьєррі,
Граф Ацелін взяли тихенько Карла
І до сосни дбайливо притулили.
Король над тілом небожа горює,
Ридає, повен тугою, сумує:
«Хай Бог тебе простить, Роланде-друже!
Не бачив світ таких, як ти, героїв,
Щоб бились так і битви вигравали!
З тобою вмерли честь моя і слава!»
Карл знов не витримав і знепритомнів.
Аой!

До тями повернувсь король помалу.
 Він на руках у чотирьох баронів.
 Знов на Роланда із любов'ю глянув:
 Міцний на вигляд, та лице безкровне,
 Померкли очі: їх пільма укрила.
 І знову в тугу вдався Імператор:
 «Хай Бог пошле твою шляхетну душу
 У Рай квітучий зі святими, друже!
 В Іспанію прийшов собі на горе!
 Тепер день в день страждатиму без тебе...
 Що ж, вичерпані мої міць і слава!
 На кого, як раніше, я зіпруся?
 Не стало друга справжнього під небом.
 Ніхто з рідні не зможе замінити!»
 Могутній Карл волосся рве в розпуці...
 Сто тисяч франків проїнялися жалем,
 І жодний з них не втримався від плачу.
 Аой!

«Роланде, друже! Повернувсь додому
 В Лаоні⁴⁹ буду, у своїх покоях,
 З усіх країв прибудуть іноземці,
 Спитають: «Де Роланд? Де славний лицар?»
 Скажу: «Він у Іспанії загинув!»
 Як правити без тебе, побратиме?
 Не буде й дня без смутку, без жалоби».

⁴⁹ Сучасне французьке місто Лан, одна з резиденцій Карла. У IX — X ст. було столицею держави франків.

«Роланде, друже! Хлопче мій сердечний!
Коли знов буду в Ахені, в соборі,
Приходитимуть люди по новини.
Я розповім їм про сумні й жахливі.
Нема Роланда, що країв нам стільки
Мечем здобув. Тепер на нас угорці,
Болгари, сакси стануть зазіхати.
Повстануть Рим, і Пулья, і Палермо,
Та з Африки народи, з Каліферни⁵⁰.
І з кожним днем все більше буде скрути.
Хто поведе мої війська так вправно,
Як ти, Роланде, воїне звитяжний?
Красуне-Франціє! Пустелею ти стала!
Така страшна утрата — смерть не гірша!»
Рве сиву бороду король нещасний
І вириває кучері нестямно.
Сто тисяч франків разом з ним ридають.

210

«Хай Бог тебе простить, Роланде, друже!
Твою пошле хай душу в Рай блаженний!
Убивця твій зганьбив і честь вітчизни.
Яке нещастя! Сам волів би вмерти!
За мене помирають кращі з кращих.
Благаю, Боже, син Марії-діви:
Перш ніж дійду я до проходів Сізри,
Візьми мою ти грішну душу з тіла,
Для мене краще з друзями лежати,
Хай тіло поруч з ними поховають».
Ридаючи, знов бороду рве сиву...

⁵⁰ Каліферна — можливо, місцевість у Сирії.

А герцог Найм: «Як гірко Карл сумує!»

Аой!

211

«Королю мій! — сказав Джефрейт Анжуйський,

Тепер не час так страшно побиватись.

Звеліть шукати франків на всім полі,

Убитих маврами в запеклій битві.

Хай всі тіла знесуть, могили риють».

Карл відповів: «То правда! Грайте в сурми!»

Аой!

212

Джефрейт д'Анжу в ріг засурмив свій гучно,

І за наказом Карла франки разом

Заходились шукати серед мертвих

Соратників і зносити докупи.

Було багато там єпископів, абатів,

Ченців, каноників, а ще й прелатів,

Які гріхи з загиблих познімали,

Дали відпущення в ім'я Господнє.

Над ними мірру й фіміам курили

І ладаном навколо тіл кадили,

А потім з почестями поховали.

Зробили, що могли. Там і лишили.

Аой!

213

Карл наказав Роланда не ховати,

Лишити й Олів'єра та Турпіна.

Ось перед ним простерті їхні трупи.

Зібрали їх серця в хустки шовкові

Й поклали в саркофаги мармурові.

Тіла баронів бережно обмили
Настоєм з перцю і вином червоним,
Дбайливо в шкури з оленів зашили.
Король звелів Тедбальту з Джебоїном,
Мілону-графу і Одону: «Везти
На трьох візках шляхами обережно!»
Покрили їх тіла галацьким шовком.
Аой!

КАРЛ У САРАГОСІ. ПОВЕРНЕННЯ ДО ФРАНЦІЇ

268

Великий Карл з Іспанії вернувся.
Він в Ахені, найкращому з міст франків.
Піднявся до палацу, входить в залу,
До нього поспіша красуня Альда
Й питає короля: «А де ж Роланд мій,
Який поклявсь побратися зі мною?»
І знову Карл відчув глибокий смуток,
Заплакав, бороду рве білу в горі:
«О, сестро, любонько, — відповідає, —
Про мертвого питати вже не варто.
На кращого я заміню цю втрату.
То син Луї⁵¹, мій доблесний нащадок,
Король майбутній і володар краю».
І чує відповідь: «Слова ці дивні!
Всіма святими й Богом присягаюсь —
Не житиму на світі без Роланда!»
І раптом зблідла й впала до ніг Карла.
Померла... То помилуй її, Боже!

⁵¹ Луї, Людовик — Людовік I Благочестивий, син Карла, франкський імператор (814-840). У 801 р. підкорив Барселону, сприяв розширенню французьких володінь в Іспанії.

Над тілом Альди лицарі ридають.

269

Померла з туги Альда щиросердна,
А Карл спочатку думав, що зомліла.
Відчув страшенний жаль, заплакав гірко,
Схопив за руки Альду, підіймає...
Та впала на плече її голівка.
Тут зрозумів король — померла Альда.
І чотирьох графинь тоді позвали,
Щоб в монастир небіжчицю віднесли,
Й всю ніч, до ранку, молитви читали.
Прах її з почеснями поховали,
Віддав король велику шану Альді⁵².
Аої!

СУД НАД ГАНЕЛОНОМ

270

Карл повернувся вже в престольний Ахен.
А Ганелона закули в кайдани.
Навпроти королівського палацу
Він до стовпа ганебного припнутий,
Ремінням зраднику скрутили руки,
Січуть різками і кийком шмагають.
Він іншої не заслужив відплати.
В тривозі Ганелон чекає суду.

271

В «Діяннях» старовинних записали:
Король з усіх країв покликав суддів⁵³.

⁵² У монастирі Святого Фарона (поблизу містечка Мо) був установлений пам'ятник Альді, що існував до XV ст.

Зібралися у Ахенській каплиці,
День урочистий був — велике свято,
Подейкують, святого день Сільвестра⁵⁴.
Розпочали васали розгляд справи
Відносно Ганелонової зради.
Король звелів негідника привести.
Аой!

272

«Сеньйори, — розпочав король, — по правді
Судіть самі ви Ганелона. З військом
Моїм він до Іспанії потрапив,
А потім зрадив двадцять тисяч франків,
І з ними полягли Роланд, мій небіж,
Й шляхетний Олів'єр, хоробрий рицар.
Продав за гроші він усіх дванадцять перів!»
Тут Ганелон: «Якщо б я зрадник був — мовчав би!
Роланд мене скарбів, грошей позбавив.
Не криюся, бажав йому я смерті!
Але це помста, аж ніяк не зрада!»
А франки кажуть: «Зачекаймо ради!»

273

От перед Карлом Ганелон зрадливий.
Лицем рум'яний, вигляд має бравий,
Якби ще й чесний, лицар був би справний.
Поглянув гордовито він на суддів,
На тридцять родичів — стояли поруч,
А потім скрикнув голосно і чітко:

⁵³ Відповідно до феодального права король не міг самостійно судити васала, той підлягав «суду рівних», які скликалися з різних кінців держави. Король не входив до складу суддів, міг бути лише обвинувачем, а остаточний вирок виносили його васали.

⁵⁴ День Святого Сільвестра — 31 грудня.

«Заради Бога, слухайте, барони!
Був я в полках, що вів їх Імператор,
Служив йому завжди я вірно й чесно.
Зненавидів Роланд, за що не знати,
Мене давно, послав на смерть жахливу.
Марсілію мав передати я послання.
Лиш хитрості завдячую спасінням,
Тому я ворогом назвав Роланда прямо,
А також Олів'єра, їхніх друзів.
І Карл, і всі барони те засвідчать.
Це особиста помста, а не зрада!»
А франки кажуть: «Зачекаймо ради!»

276

Звертаються до короля барони,
Говорять: «Любий сіре, дуже просим
Вас виправдати графа Ганелона,
Служитиме вам щиро і з любов'ю.
Лишіть йому життя, це справжній рицар.
Роланд загинув, марно тепер мститись,
Даремно кров не треба проливати!»
«Запроданці!» — розгнівавсь Імператор.
Аой!

БОЖИЙ СУД

277

Побачив Карл баронів зраду чорну,
Похнюпив голову з чолом похмурим
І скаржиться на долю нещасливу.
Та раптом перед ним Тьєррі з'явився,
Молодший брат Анжуйського Джефрейта
На зріст він не малий, не завеликий,

Струнка постава, бистрий, худорлявий,
З очима темними і сам чорнявий.
І каже Карлові він шанобливо:
«Мій любий сіре, не журіться, прошу!
Ви знаєте, служив вам бездоганно,
Як предки! І ненавиджу я зраду.
Роланд, щоб не зробив там Ганелону,
Васал був вірний — і цього достатньо!
А Ганелон — запроданець, всіх зрадив
І знехтував обов'язок, присягу.
Тому на шибениці має вмерти,
А тіло хай собаки пошматують.
За чорну зраду відплатить він має.
Коли це родичам не до вподоби,
Довести ладен правоту мечем я,
І зараз на двобій уже готовий!»
«Слова чудові!» — відгукнулись франки.

278

Прийшов до короля і Пінабел,
Великий і меткий, сміливий, дужий —
Кого він вдарить, той за смертю тужить!
Сказав він королю: «Я знаю, сіре!
Суд зараз. То звеліть, щоб втихли сварки.
Тьєррі обвинувальний вирок виніс!
Не згоден я! Все вирішить двобій наш!»
Й віддав правицею він рукавицю.
А Карл сказав: «Заручники потрібні!»⁵⁵
Пішли в заставу родичі — їх тридцять.

⁵⁵ У подібних двобоях («Божого суду») обов'язковою умовою було взяття під варту заручників обох учасників поєдинку. Коли один із бійців зазнавав поразки, могли бути покарані й усі його заручники, але це залежало від рішення суду.

Король додав: «Відповісте за нього!»

І за законом взяв усіх під варту.

Аой!

279

Тьєррі збагнув — невдовзі поєдинок!

Віддав він праву рукавицю Карлу,

Той визначив і кількість аманатів.

Чотири наказав ослони ставить,

На них сидітимуть всі свідки бою.

Ретельно до двобою готувались.

Всім керував Одж'єр — вояк бувалий,

А лицарі вже просять коней, зброю.

280

Та перш ніж розпочати поєдинок,

Сповідались обидва паладини,

Одержали прощення, помолились,

Монастирям великий дар лишили,

А потім повернулися до Карла.

До ніг остроги швидко прикріпили

І одягли легкі крицеві лати,

Понадівали шоломи блискучі,

З ефесом золотим мечі разючі.

На лицарях щити чотиридолльні,

В правицях гострії списи тримають,

На скакунів баских ураз сідають.

В цю мить сто тисяч франків плачуть гірко

Від жалю до Тьєррі і до Роланда.

Господь лиш знає, як двобій скінчиться...

281

Під Ахеном була велика лука,

Там розпочавсь двобій баронів смілих.
Обидва лицарі відважні, вмілі.
В обох прудкі, до битви звиклі коні.
Повіддя попускають, коней шпорять
Й на повну силу б'ють вони списами.
В тріски уже щити порозбивали,
Шматують панцирі, паси порвали,
З'їжджають сідла і на землю впали.
А франки плакати від жалю стали.

282

Звалились долу вояки обидва,
Та блискавично з місця підхопились.
А Пінабел — меткий й нестримний воїн.
Немає коней — герць вже рукопашний,
Схопились за мечі свої барони
І б'ють, і б'ють по шоломах сталевих
Та прагнуть разом їх навпіл розтяти.
Дружини франків стогнуть у тривозі...
«О Боже! — шепче Карл. — Вкажи, хто правий!»

283

Тут мовив Пінабел: «Тьєррі, піддайся!
Себе проголошу твоїм васалом
І володіння всі свої віддам я,
Якщо замириш Ганелона з Карлом».
Тьєррі у відповідь: «І думать годі!
Погоджуся — ганьба мені довічна!
Хай Божий суд владнає нашу справу!»
Аой!

284

Тьєррі продовжив: «Справжній ти рубака!

Високий, сильний, і постава гідна,
І родичі цінують за сміливість.
Так от! Бій припини і замирю я
Тебе із королем. А Ганелона
Нехай присудять до страшної страти,
Такої, щоб довіку не забули!»
Той відповів: «Та не гніви ти Бога!
Честь родову паплюжить не дозволю⁵⁶,
Не народився той, кому б я здався!
Загинуть краще, аніж честь зганьбити!»
І знов посипались мечів удари
По шоломах з чеканкою злотою...
Від них до неба полетіли іскри,
Звиваючися у клуби вогнисті...
Припинить герць лише чиясь загибель!
Аой!

285

Був молодець той Пінабел з Соранса.
Він у шолом ударив провансальський,
Трава від іскр вогненних запалала.
Удар наступний був іще влучніший.
Кінцем меча розсік шолом на лобі,
Сковзнуло лезо впоперек обличчя
(Щока Тьєррі враз залилася кров'ю),
Мечем протяв до живота аж панцир.
Та уберіг Господь Тьєррі від смерті.
Аой!

286

⁵⁶ Честь родову паплюжить не дозволю — тут ідеться про традиційний захист феодалами інтересів родичів (і цілого роду) від сваволі монарха.

Тьєррі від рани тільки розлютився,
Відчув, як по обличчю кров стікає,
І вдарив Пінабела по шолому.
Його розкрояв до самого носа
І вибив мозок з голови додолю.
Упав на поле Пінабел безсило.
Удар цей вирішив всю долю бою.
Лукають франки: «Божий суд відбувся!
І Ганелон у зашморгу сконає,
А з ним і родичі його загинуть!»
Аой!

ПОКАРАННЯ

289

От повернулися всі судді в місто.
Були тут алемани і баварці,
Бретонці, пуатвінці і нормандці.
З усіх найбільше франки вимагали
Ганебною для Ганелона смертю⁵⁷.
Тож четверню приводять буйних коней
Й за руки й ноги в'яжуть Ганелона,
Були ті коні дикі та шалені.
Четвірка слуг їх випустила разом
На луг, де випасалася кобила.
Запроданця там смерть лиха спіткала:
Розтягнуті, розірвані всі жили
І видрані із тіла руки й ноги,
А мураву червона кров зросила...
Так Ганелон сконав, лукавий зрадник,

⁵⁷ Є дві версії оповіді про страту Ганелона. Згідно з однією, жеребців з прив'язаним до них зрадником слуги женуть «туди, де в полі джерело дзюрчало». За другою — туди, де «в полі випасалася кобила».

Своїм щоб віроломством не хвалився.

291

Звершився суд правдивий. Карл Великий
Угамував нарешті гнів свій грізний,
Вклав Божу віру в серце Брамімонди.
Минає день, і темна ніч надходить...
До сну готується король в покоях,
Та Гавриїл приніс послання Бога:
«Час, Карле! Знов збирай свої дружини!
Мерщій рушай в похід на Бірські землі⁵⁸.
Король Вів'єн чекає допомоги,
Невірні місто Інф взяли в облогу.
На тебе християни уповають!»
Так не бажав Карл знов іти в похід цей...
Сказав: «О Боже, вже життя не миле!»
Ридає гірко, бороду рве сиву...
Тут і кінець настав Турольда джесті⁵⁹.

Пісня про Роланда: Давньофранцузький епос.

Київ: Либідь, 2003. С. 16-161.

⁵⁸ Бірські землі, Інф, Вів'єн — ці географічні назви та ім'я короля досі не ідентифіковані.

⁵⁹ Тут і кінець настав Турольда джесті — загадкова фраза, яку тлумачать по-різному. Вкритим таємницею лишається також особистість самого Турольда. Це ім'я неодноразово згадується у різних хроніках. Можливо, один з Турольдів був причетний до «Пісні про Роланда».

ПІСНЯ ПРО МОГО СІДА

I⁶⁰

Послав він своїх родичів і васалів, і сказав їм, як то король наказав йому забратися з його землі, та що дав йому тільки термін у дев'ять днів, і що він бажає знати, хто з них хоче іти з ним, а хто хоче залишитися.

«І тим, хто піде зі мною, хай Бог
дасть винагороду⁶¹,
а від тих, що тут залишитися бажали б,
хочу відійти як приятель».

Тут мовив слово Альвар Фаньєс,
родич його чи не найближчий:
«З вами підемо, Сіде, через степи й оселі,
ніколи вас не залишимо, поки ми живі й здорові,
з вами поділимо мули й коні, і гроші, й тканини,
завжди служити вам будем, як друзі й васали».
Тоді погодилися з тим, що мовив Дон Альвар;
дуже вдячний мій Сід за все, що там говорили...
З Бівара вирушив Сід мій на Бургос,
залишає покої свої пустою.
З очей йому сльози ряснії текли⁶²,
він повертав головою і дивився на них⁶³.

Побачив відкриті портали та без колодок хвіртки,
порожні, без шуб⁶⁴ шкіряних і пелерин, вішаки,

⁶⁰ Римськими цифрами позначені поодинокі асонантичні групи «Пісні...». Кожна група має в оригіналі той самий асонанс, тобто кожний рядок у групі закінчується тим самим наголошеним голосним звуком.

⁶¹ Тепер ідуть дванадцять рядків, що взяті з пізнішої переробки поеми, які збереглися у старих хроніках. Вони, мабуть, безпосередньо попереджували текст, збережений у манускрипті Пер Аббата.

⁶² Тут починається збережена копія «Пісні...», яку переписав Пер Аббат у 1307 р. Виправляючи копію і намагаючись наблизити її до втраченого оригіналу, Р. Менендес Пидаль переставив деякі рядки, інші поділив на два; рядки, що повторювалися, вважав за доцільне усунути зі свого видання.

⁶³ Сід виїздить на вигнання і востаннє дивиться на свій замок.

без соколів і яструбів опіrenих⁶⁵ сідала.

Зітхнув мій Сід від великої журби.

І мовив мій Сід розумними словами:

«Подяка Тобі, Господи Отче, що єси на небесах!

Ось що затіяли вороги лихі мої».

II

Тоді вуздечки попустили, ось пришпорили сміло.

При виїзді з Бівара ворона справа летіла,

а як в Бургос прийшли, полетіла наліво⁶⁶.

Здвигнув плечима мій Сід, похитав головою:

«Агей, Альвар Фаньєсе, з рідної нас прогнали землі!

Та в шані великій повернемося ми у Кастилію».

III

Мій Сід Руй Діас в'їхав у Бургос.

В його товаристві — шістдесят прапорців⁶⁷;

щоб побачити Сіда, виглядають жінки й чоловіки,

у вікнах стають міщани й міщанки

з очима в сльозах, такий біль вони мали великий.

Устами своїми всі одностайно казали:

«Боже, що за добрий був би васал,

будь сеньйор його добрий!»⁶⁸

IV

Вони б запросити раді його, та ніхто не посміє:

⁶⁴ Шуба — тут одяг зі шкіри горностая, кролика або ягняти, який носили рицарі й дами. Під шубу вбирали вони камзол, а на шубу — пелерину.

⁶⁵ Звичай послуговуватися ловчими птахами на полюванні був дуже поширений у Середньовіччі. Рицар тримав птаха на плечі. В покоях тримали їх на сідалах. Опірений — це птах, що змінив пір'я; тоді він ставав дуже цінним.

⁶⁶ Ворона, що летить справа наліво — це добрий знак, а зліва направо — злий. Цей римський забобон був дуже поширений у Середньовіччі.

⁶⁷ Прапорець, що прикрашає кінець списа. Це слово вживає автор часто в значенні «рицар».

⁶⁸ Вони знають Сіда, дуже його шанують і розуміють добре, що, проганяючи його, король, або як зверталися — сеньйор, учинив дуже несправедливо.

король Дон Альфонсо — у великому гніві.
Перед вечором до Бургоса
лист від нього прийшов,
за міцною печаттю, із заборною суворою:
щоб моєму Сідові Руй Діасові
ніхто притулку не давав,
а той, хто дасть, хай певно знає,
що втратить він своє майно,
а то і очі на своїм обличчі,
і окрім цього — тіло й душу.
Великий біль християнські люди відчували;
поховалися від Сіда,
бо не наважаться й слова сказати йому.
Переможець⁶⁹ подався до свого нічлігу;
порівнявся з дверима й побачив: зачинені міцно,
через страх перед королем Альфонсо, вирішено так було:
не відчинять йому, хай хоч виб'є двері.
Сідові люди сильним гукають голосом;
ті, що всередині, словом не обмовилися.
Дав шпори мій Сід, до дверей він під'їхав,
ногу із стремена розпростав, нею вдарив по них;
не відчиняються двері, бо добре замкнені кимось.
Дев'ятирічне дівча йому показалось на вічі:
«О, Кампеадоре, в щасливу годину
до пояса ви меч припнули!»⁷⁰

⁶⁹ Исп. мовою звучить як «кампеадор». Походження і точне значення цього епітета Сіда невідоме. Це слово, мабуть, означає «борець», «переможець» або «ратоборець», «войовник». Маври прозвали його Сідом, що по-арабськи означає «пан».

⁷⁰ Епітет Сіда, що часто вживається у «Пісні...». Це натяк на ритуал, коли юнак ставав лицарем і діставав меч. Це вважали моментом нового народження, початком нового, лицарського життя. Схожий, синонімний епітет Сіда — це вислів: «Ви народилися в щасливу годину».

Король нам заборонив,
лист від нього вчора надійшов,
за міцною печаттю, із заборonoю суворою.
Ми б не наважились вам відчинити,
ані вас прийняти;
інакше ми втратимо майно й маєтки,
та очі, що на обличчі.
Вам, о Сіде, не додасться добра від нашої смерті;
хай вам Творець допоможе
всім серцем ласкавим, святим».

Сказало це дівча й у домі своєму зникло.
Сід бачить, що пощади не матиме він в короля.
Від дверей відійшов, по Бургосу помчався,
прибув до церкви Пресвятої Марії⁷¹
та миттю зліз з коня;
упав навколішки, сердечно молився.
Молитву відмовивши, зараз від'їхав;
браму минув він і через Арлянсон⁷² переїхав.
Біля самого міста на шутровім полі отаборився,
шатро він розбив, як тільки зліз з коня.
Мій Сід Руй Діас, що в годину щасливу
припнув до пояса меч,
на полі шутровім розбиває табір,
коли ніхто в хату його не приймає.
Зате товариство славне довкола він бачить!
Так мій Сід табір розбив,
неначе в пустинній ущелині.
Заборонили йому на базарі в Бургосі купувати

⁷¹ Кафедра Пресвятої Діви Марії в Бургосі (півн. Іспанія).

⁷² Річка, що протікає через Бургос.

усі ті страви, що з м'яса;
йому б не наважились продати харчів ні за який гріш.

V

Тут бургосець Мартін Антолінес⁷³, муж знатний,
моєму Сідові і тим, хто з ним, хліб і вино прислав,
не купує нічого, бо все це у себе він має;
усіляких харчів доволі він їм доставив.
Задоволений був мій Сід, Переможець чудовий,
та інші всі, хто на його службі військовій.
Слово мовив Мартін Антолінес,
послухайте, що говорив він:
«О, Кампеадоре, в щасливу ви народились годину!
Цієї ночі спімо та виїжджаймо вранці,
бо впаде обвинувачення на мене за те,
що вам слугував я,
у гнів короля Альфонсо я попаду.
Якщо я з вами живий і здоровий втечу,
то король скоріш чи пізніше за приятеля схоче мати мене;
а як не схоче, то зовсім байдуже за те, що залишаю».

VI

Слово мовив мій Сід, той,
що в годину щасливу припнув до пояса меч:
«Мартіне Антолінесе, ви — спис хоробрий!»⁷⁴
Якщо житиму я, то подвою вам платню.
Я роздав золото і срібло все,
ви добре бачите, що нічого з собою я не везу,
потрібно лише грошей на харчі товариству моєму;
їх по неволі я роздобуду, по волі ж я не маю змоги.

⁷³ Вірний васал Сіда.

⁷⁴ Значить рицар .

За згодою вашою дві скрині ми облаштуєм,
піском їх наповним, чим ваги їм додамо,
обшиємо їх гадамеською шкірою⁷⁵ і добре заб'ємо.

VII

Шкіра гадамеська яскраво-червона хай буде,
замки золочені.

До Ракеля й Бідаса⁷⁶ скачіть-но швиденько мені:
коли купувати в Бургосі заборонили
і я у немилість попав короля,
не можу ж я везти з собою ті скрині,
бо дуже важкі вони.

Під добру позику нехай візьмуть їх для застави.

Щоб не знали християни,
візьміть тишком-нишком порою нічною.
Творець з усіма святими мені свідком,
що хитрую по нужді, не по своїй волі»⁷⁷.

VIII

Не барився Мартін Антолінес,
за Ракелем і Бідасом питав щохвилини⁷⁸.
Через Бургос переїхав, до замку дістався⁷⁹,
Ракеля і Бідаса голосно кличе.

IX

Ракель і Бідас сиділи разом у крамниці,
свій гендель лічили, нажиті достатки.

⁷⁵ Шкіра, прикрашена рельєфними фігурами. Її назва походить від міста Гадамес на Сагарі, в Триполітанії.

⁷⁶ Це два євреї, мешканці Бургоса. У наступних рядках Сід наголошує, що саме Мартін Антолінес має переказати обом євреям.

⁷⁷ Обставини примушують Сіда вдатися до хитрощів, хоча йому це не до вподоби. Він кличе Бога за свідка, що немає іншого виходу та що з доброї волі віддає євреям цю «позичку».

⁷⁸ Рядок цей непотрібний, це повторення рядка нижче.

⁷⁹ Єврейські гетта були звичайно біля замку.

Увійшов Мартін Антолінес, тямуща людина:
«Де ви, Ракелю й Бідасе, друзі мої давні?
Поговорити довірливо з вами обома бажав би».
Вони не баряться, набік всі троє відійшли.
«Ракелю й Бідасе, обидва в тому ви руки подайте мені⁸⁰,
що не зрадите ні християнам, ні маврам мене.
Зроблю назавжди вас багатими,
щоб не знали ви ніколи нужди.
По данину мій Кампеадор поїхав,
дістав добра він чимало, велике багатство,
все, що вартість мало якусь, у Сіда залишилось⁸¹;
тому й до того прийшло, за що обвинувачений був.
Дві скрині повні захопив він чистого золота.
Недаром, бачите, король Альфонсо
так розгніваний на нього.
Він земельні залишив наділи, хати та покої.
Та скринь цих з собою не може взяти,
щоб не було розголосу;
їх залишити хоче у ваших руках Переможець,
ви ж позичте грошей йому у вигляді закладу.
Ці скрині заберіть під свою охорону;
і клятвою величною обидва обіцяйте,
що до них не зазирнете за рік жодного разу».
Ракель та Бідас радитися почали:
«Якось би треба було щось заробити.
Добре й нам це відомо, що Сід тут нажив;
коли на землю маврів ступив,
велике майно він здобув;

⁸⁰ Значить «обіцяйте мені».

⁸¹ Щоб євреї не сумнівались у правдивості його слів, Мартін Антолінес використовує тут «очорнення»: ніби його несправедливо кинули на Сіда заздрісні дворяни.

не спить той спокійно, хто майно у монетах везе.
Візьмемо ці скрині ми під охорону,
у місці, що його і не знайдуть, сховаємо.
Скажіть нам від імені Сіда, чим він вдовольниться
та процент який за цілий рік нам дасть?»
Відповів Мартін Антолінес, тямуща людина:
«Скільки захоче мій Сід, справедливо те буде;
від вас він жадатиме мало,
щоб тільки в безпечному місці ті скрині лишились.
До нього люди в потребі приходять звідусіль,
він шість сотень марок⁸² потребує»,
Мовлять Ракель і Бідас: «Радо йому ми дамо їх».
«Добре ви бачите, що ніч вже надходить,
а Сідові Кампеадору спішно,
треба, щоб зараз ви марок нам дали».
Сказали Ракель і Бідас: «Ніхто так угоди не робить,
а тільки спершу товар, а потім вже плата».
Тут Мартін Антолінес: «Ви маєте рацію.
Так їдьмо ж туди, де світлий наш Сід,
Переможець славний,
і ми допоможемо вам, як по совісті треба,
принесемо скрині й у вашому домі сховаємо їх,
щоб про це не довідалися ні маври, ні християни».
Сказали Ракель та Бідас: «На це пристаємо.
Коли принесете ви скрині, беріть шість сотень марок».
Поскакав Мартін Антолінес швидко,
а з ним Ракель та Бідас, по волі й охоче.
Не їде на міст він, а шукає броду,
щоб не побачила їх з Бургоса жодна живая душа.

⁸² Исп. «марка» — це вага півфунта золота або срібла.

Ось вони в наметі світлого Переможця;
як тільки ввійшли, Сіда в руки поцілували.
Мій Сід усміхнувсь, став до них говорити:
«Ну, Доне Ракеле й Бідасе, давненько ми не бачилися!
Тепер на вигнання я їду,
бо в короля я в неласку попав.
Видно вже, на мені нажитися вам вдасться:
до самої смерті ви не знатимете нужди».
Ракель і Бідас поцілували мого Сіда в руки.
Приготував угоду Мартін Антолїнес,
що в заперуку за скрині марок йому шість сотень дадуть,
і аж до кінця року їх зберігатимуть добре;
бо так вони обіцяли й на це присягали йому,
що якби перед тим відчинили,
то брехунами стануть вони,
мій Сід ні зламано гроша не дасть їм як процент.
Сказав Мартін Антолїнес: «Скрині скоро ладуйте.
Беріть їх, Ракеле й Бідасе, у домі вашім лишіть їх;
я поїду з вами, щоб принести марки,
бо Сід мій вирушати мусить до півнів ранніх».
При вантаженні скринь, ви б побачили⁸³, —
піднімають їх з радістю невимовною.
Ледве їх підносять вони, хоч кремезні були.
Радіють багатству Ракель та Бідас,
бо до кінця свого життя багатими будуть.

Х

У руку цілує Ракель мого Сіда:
«О, Переможцю, в щасливу годину

⁸³ Автор пісні звертається безпосередньо до слухачів. Таке пряме звернення («почуйте», «знайте») трапляється в поемі дуже часто.

ви до пояса меч припнули!
З Кастилії вирушаєте крізь народи чужі.
Така ж то ваша доля, великі є ваші прибутки.
Яскраво-червону славному мавританську шубу,
Сіде, цілую вашу руку, — прошу,
її в дарунок привезіть».
«Згода, — Сід мовив, — обіцяю непорушно,
або її відтілю я привезу, або цілу її до боргу дорахуйте».
(Повезли скрині Ракель та Бідас,
з ними Мартін Антолінес за грошима їде.
До свого дому обережно прибувають)⁸⁴;
посередині світлиці килим розстеляють,
на ньому ніжноткане простирадло сніжно-біле.
Негаймо відсипали срібних марок вони триста,
порахував їх Дон Мартін, узяв без ваги⁸⁵;
других три сотні в золоті дали йому.
П'ять зброєносців має Дон Мартін, усіх навантажив.
Коли він зробив це, почуйте, що говорив:
«О, Доне Ракеле й Бідасе, скрині вже в ваших руках,
я, що угоду таку уклад, добре й собі заслужив на дарунок».

XI

Разом Ракель і Бідас набік відійшли:
«Даймо дарунок гарний йому, бо ж він нам добув це.
Мартіне Антолінесе, бургосцю поважний,
ви цього варті, нагороду вам дати хочемо гарну,

⁸⁴ У дужках подаємо слова чи рядки, що їх немає в манускрипті «Пісні...», але які Р. М. Пидаль вводить до свого видання на основі різних хронік (що часто прозифікували цілі поеми, а часом і передавали їх дослівно), намагаючись наблизити якнайбільше текст копії Пер Аббата до втраченого оригіналу.

⁸⁵ Мартін Антолінес висловлює довіру до євреїв тим, що не важить монет. Тоді ще не було одного стандарту щодо величини монет, тому можна було ошукати когось, даючи йому монети з меншою вагою.

штани щоб пошили собі, і шубу пишну,
і пелерину чудову.
Тридцять марок даємо вам в дар;
заслужили це ви, і так справедливо.
Ви поручителем будете того, до чого домовилися ми»⁸⁶.
Подякував гарно за це Дон Мартін і марки прийняв;
попрощався з обома та вийшов із дому.
Залишив він Бургос і переїхав Арлянсон,
прибув у шатро до того,
що народився в щасливу годину.
З відкритими обіймами прийняв його Сід:
«Ви тут, Мартіне Антолінесе, васале мій вірний!
Аби то день той прийшов,
щоб ви від мене щось дістали!»
«Прийшов я, Переможцю, із добрими вістками;
ви — шість сотень марок, а я — тридцять здобув.
Скласти шатро накажіть і скоро відходьмо,
щоб півень нам заспівав в Сан Педро де Кардена⁸⁷.
Вашу дружину, розумну дворянку, відвідаємо.
Тоді не будемо довго баритись
і королівство залишимо;
треба квапитися, бо вже близько до строку»⁸⁸.

ХІІ

Як тільки сказав так — склали шатро.
Відїжджає швидко мій Сід і загін його.
Озирнувся на храм Пресвятої Марії,
правицю підніс він свою і хреститься:

⁸⁶ У документах XII і XIII ст. була звичайно стаття, на основі якої той, хто укладав договір, зобов'язувався також і поручитися за його виконання.

⁸⁷ Монастир Св. Петра в Кардені, біля Бургоса, де переховувалася жінка Сіда Хімена.

⁸⁸ Строк, термін 9 днів, протягом якого Сід мав покинути територію короля.

«Вдячний за все я Тобі, Боже, землі та неба володарю;
своїми ласками допомагай мені,
Преславна Пресвята Маріє!
Прогнівив я короля, йду геть із Кастилії.
Не знаю, чи додому я повернусь ще за свого життя.
Хай захищає мене Ваша ласка,
Преславна, у моєму вигнанні,
та вдень і вночі допомагає мені й сприяє!
Якщо Ви це зробите і доля щасливо складеться моя,
для вітваря Вашого дарунки я пожертвую
гарні й багаті.
Присягаюсь, що тисячу Служб Божих
відслужать до єдиної».

XIII

Попрощався сердечно та щиро
бездоганний цей рицар.
Віжки попускають, мчаться галопом.
Сказав Мартін Антолінес (бургосець той вірний):
«На дружину свою подивлюся я радо,
подам їй пораду, як жити без мене має.
Нехай позбавить король мене спадщини,
сумувати не буду.
Сонце не зійде, як повернуся до вас я».

XIV

Вернувся у Бургос Дон Мартін, а Сід мій
у напрямі Сан Педро де Кардена
так скоро помчав, як лише міг,
із тими лицарями, що служать йому, як годиться.
Безупинно півні співають, і небо палає на сході,
коли Переможець шляхетний прибув до Сан Педро.

Ігумен Дон Санчо⁸⁹, Господній слуга,
утреню відправляв, як світало.
Була там Донья Хімена
з п'ятьма благородними дуеньями⁹⁰,
молячись до Святого Петра і до Творця:
«Ти, що правиш світом,
захисти Кампеадора, мого Сіда».

XV

Застукали в браму. Гукнули монахів;
Боже, який був веселий ігумен Дон Санчо!
Із світлом-свічками надвір мерщій кинулися,
вітали з найбільшою радістю того,
що народився в щасливу годину.
«Богові дяка хай буде за це, мій Сіде,—
сказав ігумен Дон Санчо, —
Оскільки бачу вас тут, моїм гостем ви будьте».
Промовив Сід (той, що в годину щасливу родився):
«Спасибі, отче ігумене, від щирого серця вам вдячний;
харчів я для себе й васалів моїх хочу взяти;
вітчизну я покидаю; п'ятдесят даю вам марок,
а як лишусь живим, подвою вам їх.
Монастиреві не хочу зробити ні на гріш я збитків;
ось тут марок сто для Доньї Хімени даю вам;
займіться ви цей рік нею й дочками, й її дуеньями.
Доні дві маленькі теж залишаю під вашу охорону⁹¹;
тут передаю їх під вашу опіку, Дон Санчо, ігумене;
ними й дружиною моєю піклуйтеся у всьому.

⁸⁹ Постать не історична. «Дон» — титул, уживаний в іспанській мові перед чоловічим іменем, а перед жіночим — «донья».

⁹⁰ Дуенья — служниця.

⁹¹ Сід мав сина Дієго і двох дочок — Крістіну і Марію. Автор «Пісні...» не згадує зовсім про сина, а дочкам дає імена Ельвіра і Соль.

Якщо вийдуть ці гроші або вам щось забракне,
добре ними піклуйтесь, а я обіцяю
за кожну марку, видану вами,
монастиреві дам я чотири».

Ігумен дав радо на це свою згоду.
Аж ось Донья Хімена з своїми дочками з'явилась;
дуеньї дві —
(кожна по малій донечці Сідовій тримає на руках).
Перед Переможцем Донья Хімена на коліна упала.
З очей текли їй сльози, у руки його цілувати хотіла:
«Милости прошу, мій Переможцю,
в щасливу ви народились годину!
З батьківщини ви прогнані
через наклепників поганих.

XVI

Милости прошу, о Сіде, бородо предосконала!
Ось перед вами я і ваші дочки,
діти вони, маленькі віком,
і ції дуеньї мої, що мені помагають.
Бачу я добре, що ви до від'їзду готові,
і з вами в житті розлучитися мусимо.
Пораду нам дайте, на милість Марії Святої!»
Прекраснобородий⁹² простягнув свої руки,
дочок своїх на руки узяв,
до серця тулив їх, бо дуже їх любив.
З очей течуть йому сльози, він важко зітхає:
«О, Донья Хімено, люба моя дружино,
люблю я вас щиро, як душу свою.
Вже бачите, що мусимо у житті розлучитись,

⁹² Прекраснобородий — епітет Сіда.

я геть відійду, а ви залишайтеся.
Коли Бог дозволить і Свята Марія,
щоб дочок моїх ще я заміж віддав,
власноруч обвінчавши,
як доля хоч трохи дасть днів життя нам,
то вам, дружино чесна, я послужу ще!»

XIX

Приліг спати мій Сід, як темна запала вже ніч,
солодкий сон зморив його міцно.
(У сні) йому ангел з'явився Гавриїл:
«Скачіть, Сіде, Переможцю шляхетний,
бо ніколи ще жоден муж з такою вдачею не виїжджав.
Допоки будете жити,
здійснюватися будуть щасливо
починання ваші усі».
Збудився мій Сід і перехрестився.

XX

Перехрестився він і Богові себе поручив,
щасливий був дуже сном, який приснився йому.
На другий день вранці починають їхати верхи;
день це останній, знайте, терміном визначений,
ні одного немає вже більше.
В Сьєрі Мієдес⁹³ отаборилися на ніч.
Праворуч вони від твердині (Атієнса⁹⁴) —
мавританського оплоту.

XXI

Ще день не промчався, ще сонце не зайшло,
зробити перегляд війська свого вирішив

⁹³ Сьєра де Мієдес — гірський хребет між провінціями Гвадалахара і Сорія.

⁹⁴ Атієнса знаходиться в сьгоднішній провінції Гвадалахара.

Переможець мій Сід:
піхоти не рахуючи та інших вояків кремезних,
він триста списів нарахував,
і кожен з них — з прапорцем.

XXII

«Дайте раненько ячменю коням,
хай Творець вас порятує!
Хто їсти хоче, хай собі смакує; хто ні — на коня!
Через Сьеру ми поїдемо, що дика та стрімка,
сьогодні землі Дона Альфонсо покинути
до вечора ми зможем.
І хто б нас не шукав опісля,
знайти нас зможе без труда».
Переїхали гірський хребет вночі;
ось світанок прийшов,
з'їжджають із пагорбів.
Посередині пречудового схилу
отаборитися мій Сід наказав,
і дати коням ячменю.
Сказав він усім, що вночі не зійти нам з сідла;
і вірні васали пристають на це радо,
наказ свого сеньйора виконати мусять.
Знову поскакали, тільки-но опустилась пільма.
Це робить Сід тому, щоб його ніхто не вистежив.
Їхали всю ніч без відпочинку і сну.
У місті, що його Кастехон називають,
над рікою Енарес⁹⁵,
мій Сід у засідку засів із загоном своїм.

XXIII

⁹⁵ Сьогодні Кастехон де Енарес, над річкою Енарес.

Всю ніч (мій Сід) у засідці пролежав,
як їм порадив Альвар Фаньєс Міная:
«О Сіде, в годину щасливу
ви до пояса меч припнули!
Ви та воїнів сотня з загону нашого,
коли на Кастехон ударимо із засідки,
(як тильна охорона там лишайтесь⁹⁶;
мені ж дві сотні дайте, щоб пішов я в авангарді;
при Божій допомозі та вашій добрій волі дістанемо здобич велику».
Переможець промовив: «Добре, Мінає, ви сказали);
ви та двісті воїнів йдіть в авангард;
хай Альвар Альварес і Альвар Сальвадорес
з вами поїдуть⁹⁷,
і спис відважний, Галіндо Гарсія⁹⁸,
хай з ними будуть рицарі добрі Мінаї.
Сміливо напад ви робіть,
поживу забирайте без остраху.
Від Іти⁹⁹ в долину через Гвадалахару
аж до Алькаля¹⁰⁰ загін хай передній дійде,
і добре хай здобич усю забере.
Нічого не кидайте через страх перед маврами.
Тут я залишусь із сотнею в тилу.
Втримаю Кастехон, оплот наш й охорону.
Якби якась небезпека чатувала на вас в авангарді,
Вісточку в тил надішліть ви одразу;
ціла Іспанія заговорить про цей наліт».

⁹⁶ Після цього рядка щось пропущено в манускрипті Пер Аббата. Видавець заповнює цю прогалину з власної фантазії, бо жодна хроніка не згадує, що саме радив Міная.

⁹⁷ Альвар Альварес — це небіж і васал Сіда. Альвар Сальвадорес — васал Сіда.

⁹⁸ Не знана в історії постать.

⁹⁹ Іта — твердиня на північ від містечка Гвадалахара.

¹⁰⁰ Алькаля — містечко.

Тих назвали поіменно, хто піде в переднім загоні,
і тих, що з Сідом моїм залишаться в тилівій охороні.
Світає, вже й ранок приходить,
сходить чудовеє сонце, Боже, як гарно зринає воно!
У Кастехоні встають усі рано,
відчиняються брами, виходять за огорожу,
щоб доглядати поля та луги всі свої.
Вийшли усі; брами — відкриті
і обмаль людей, що в Кастехоні лишились;
і ті, що назовні, розійшлись як попало.
Сід Кампеадор із засідки вийшов,
довкола Кастехона поживу збирає.
Взяли мавританок і маврів, як здобич воєнну,
і всю ту худобу, що паслась навкруги.
Мій Сід Дон Родріго до брами подався;
ті, що боронять її, побачивши напад раптовий,
страху набралися й геть утекли.
Мій Сід Руй Діас у браму в'їжджає,
меч оголений в руці він тримає,
маврів п'ятнадцять убив з тих, що зустрілись йому;
здобув Кастехон він, і золото, й срібло.
Рицарі його прибувають з воєнним майном,
Сідові моєму усе віддають,
без приховування та досади.
Ось вам тих двісті й три вершники¹⁰¹,
що без страху зробили наліт
(територію всю грабували);
аж до Алькаля Мінаї прапор¹⁰² дійшов;

¹⁰¹ Ті, що згадані в попередніх рядках.

¹⁰² Міная має свій власний прапор.

звідтіля вертаються із здобиччю чималою,
вгору Енаресом і через Гвадалахару.
Привозять з собою здобич багату,
велику кількість овець і корів стадо,
силу одежі та інше багатство.
Гордо майорить прапор Мінаї;
не сміє ніхто навіть в тил їм ударити.
З цим всім добром дружина повертається;
ось вони в Кастехоні, де Сід перебуває.
Залишив він замок у повній безпеці,
сів верхи Переможець,
назустріч їм виїхав з дружиною своєю.
З обіймами відкритими вітає Мінаю:
«Ось ви, Альваре Фаньєсе, списе відважний!
Де б не послав я вас, завжди розраховувати на вас можу.
Хай це і те зберуть разом (із усієї здобичі)¹⁰³,
п'яту даю вам частину, як її ви, Мінає, захочете».

XXIV

«Щире спасибі за це вам, Переможцю мій світлий.
З тієї п'ятої частки, яку мені ви присудили,
Кастилійський Альфонсо нехай буде вдоволений.
Зрікаюся з неї і вас від зобов'язання звільняю.
Всевишньому Богові я обіцяю:
допоки на коні баскім буде добре мені,
воюючи з маврами в боях,
як довго спис в руці тримати буду
і кластиму руку на меч,
обливаючись кров'ю від ліктя донизу,
перед Руй Діасом, світлим борцем, обіцяю,

¹⁰³ Те добро, що його здобув Сід, і те, що привіз Мінає.

від вас марно я не візьму ні гроша.

Ви чимось путящим для мене розживіться;
а решту все в руки свої візьміть».

XL

Під Альваром Фаньєсом кінь скаче баско,
маврів убив він тридцять чотири;
меч гострий у нього, скривавлене плече,
стікає по ліктеві кров аж на землю¹⁰⁴.

Каже Міная: «Тепер я вдоволений,
бо до Кастилії добра вістка піде,
що Сід мій Руй Діас (виграв) бій головний».

Маврів убитих стільки лежить,
що залишилось мало в живих.

Християни без страху мчаться вслід за ними.

Повернулися воїни того,
що народився в щасливу годину.

Їде верхи мій Сід на своїм гарнім коні,
з зім'ятою шапкою¹⁰⁵. Боже, яка борода в нього гарна!

На плечах з капузою, з мечем у руці.

Побачив він своїх людей,
що повернулися з набігу:

«Подяка Богові Всевишньому за перемогу у битві».

Воїни Сіда мого табір ворожий пограбували;
фетиш щитів, зброї і численного іншого добра.

Захопили вони, коли в той табір прибули,
мавританських коней п'ять сотень і десять.

Розходиться радість велика між християнами.

¹⁰⁴ Коли Міная підносить меч угору, ворожа кров стікає по його мечу, а потім по плечу.

¹⁰⁵ Рицар убирив на голову полотняну шапку-чепець, а на неї — капузу (капюшон), що була з'єднана з панцирем і закривала йому голову й шию, залишаючи лиш отвори для очей; на капузу йшов шолом. Коли рицар завдав противникові удару мечем у голову, меч проходив по черзі через шолом, капузу, шапку-чепець, волосся і доходив до черепа.

Та п'ятнадцятеро їх все ж загинуло.
Золото й срібло зносять, і ліку не знають йому;
збагатились усі християни
тією здобиччю (яку там знайшли).
Маврів¹⁰⁶ до замку свого вони повернули,
мій Сід наказав, щоб і їм щось дали.
Велика радість у мого Сіда та його васалів.
Повелів розділити гроші і добро велике;
як п'ята частина, Сідові припало сто коней.
Боже, як щедро він нагородив усіх васалів своїх,
і піхотинців, і вершників усіх!
Справедливо усім поділився той,
що в щасливу родився годину.
Усі, хто з ним, задоволені дуже.
«Послухайте, Міне, моя права рука ви!
З багатства того, що дав нам Творець,
що вам завгодно, рукою своєю беріть.
Послати вас хочу в Кастилію з вістю
про битву, що виграли ми;
королеві Альфонсо, що ласки своєї позбавив мене,
тридцять коней у дарунку бажаю послати,
усіх із сідлами й вуздечками добрими дуже,
і кожний з мечем, що з кульбаки спадає».
Сказав Міная Альвар Фаньєс:
«Я радо це зроблю».

XLI

«Ось тут вам золото й (чистеє) срібло,
повний чобіт його, наповнений вщерть¹⁰⁷;

¹⁰⁶ Тих маврів, яких перед тим прогнали із замку.

у церкві Марії святої у Бургосі
замовте Божих тисячу Служб;
те, що залишиться, дочкам і дружині віддайте моїй,
щоб молились за мене й ночами, й днями;
як житиму, будуть вони дамами багатими».

XLVII

Хай над моїм Сідом Руй Діасом буде
ласка Господня!
Ось вже й в Кастилії Альвар Фаньєс Міная,
коней тридцять передав королеві;
побачив їх король, гарно всміхнувся:
«Хто їх прислав мені? Бог у поміч вам, Мінає!»
«Мій Сід Руй Діас,
що в годину щасливу припнув до пояса меч.
(Потім, як в гнів ваш попав,
він хитрістю Алькосер здобув;
до короля Валенсії пішли про те доноси,
в облогу велів взяти Сіда і відрізати воду,
Сід мій вийшов із замку, боровся з ним в полі),
двох королів перемиг мавританських у тому бою.
Сеньйоре, здобич воєнна його величезна.
Цей дар він вам шле, достойний королю;
стопа ваші цілує та руки, просить,
щоб ви змилосердилися над ним,
хай вам Господь допоможе».
І мовив король: «Чи це не завчасно?
Щоб вигнанця, що ласки не має сеньйора свого,
знову прийняти по трьох тижнях прихильно?

¹⁰⁷ Тут йдеться про високе взуття, що захищало ногу від холоду, дощу чи болота під час подорожі, ловів або воєнного походу; часом воно було дуже пишне. Тут високі чоботи з халявками служать для того, щоб везти гроші.

Та я цей дарунок приймаю, бо належав він маврам;
навіть радію, що Сід здобич таку воєнну здобув.
Вас же, Мінає, прощаю я охоче,
володіння земельні ваші назад вам повертаю¹⁰⁸,
йти і повертатися —
вас ласкою я відтепер наділяю своєю;
та що ж до Сіда Кампеадора, — нічого вам не скажу.

XLVIII

Крім цього (Альваре Фаньесе), сказати вам хочу:
Коли в королівстві моєму є ще відважні
та сміливі лицарі,
що Сідові моєму бажатимуть допомоги,
дам я їм свободу, і їхні земельні посілості їм залишу».
Поцілував його в руки Міная Альвар Фаньес:
«Подяка і вдячність вам, королю,
сеньйоре наш Богом даний;
раз милостиві тепер,
так і в майбутньому краще буде
(з Богом від'їдемо, бо так наказуєте).
«Облиште, Мінає, — король заявив, —
по Кастилії їдьте сміливо, без перешкоди,
без жодного страху повертайтеся до Сіда».

LXXXIX

Прибули в Валенсію, що Сід мій завоював,
шатра розбили й отаборились невірні.
Ця вістка до Сіда мого надійшла.

XC

¹⁰⁸ Рицар, що діставав землеволодіння від короля, складав йому присягу на вірність і управляв отриманою землею, судив, збирав податки. За це він зобов'язувався висилати своїх васалів до королівської військової служби три місяці на рік та оплачувати їхнє перебування. Землеволодіння було дідичне і його не можна було забрати без поважної причини чи без судового вироку; але таке траплялося, наприклад, у випадку Сіда.

«Хвала тобі, Боже, Творець наш небесний!
Все — тут переді мною, що нажив я чесно;
із трудом здобув я Валенсію,
вона домівкою мені вже стала.
Не можу її віддати нікому,
хіба що лиш в смертну годину;
подяку складаю Творцеві й Матері Святій Марії
за те, що дочки мої і дружина разом є зі мною.
Та бачу, араби з-за моря до нас наспіли.
Доведеться у бій йти, раз кровопролиття неминуче;
побачать дочки мої та дружина, як боремось ми;
нехай знають, як живеться в чужій стороні,
і побачать на власнії очі, як заробляється на хліб».
До алькасару повів і дочок, й Хімену.
Аж очі до неба піднесли, побачивши, як ставлять
ворожі шатра цієї раті незліченної:
«Що це, мій Сіде? Порятуй вас, Царю небесний!»
«О, дружино моя, хай обминає жура вас!
То йде нам багатство, предивне й велике;
ви щойно прибули, а вже вам дарунок підносять:
на виданні наші дочки, тож буде їм посаг».
«Подяка вам, Сіде, й Силі Небесній».
«Тут в алькасарі будьте безпечні,
страху не майте, що йду я до бою,
зі мною — милість Бога й Святої Матері Марії,
зростає відвага моя, бо ви поруч зі мною;
із Божою поміччю цю битву виграю я».

XCIV

Минув день, і ніч настала,
із підготовкою не зволікають християнські війська.

При других півнях, перед світанком,
єпископ Дон Херонімо їм Службу Божу прочитав;
по Службі Божій відпущення гріхів усім дав:
«Хто згине в бою обличчям до ворога, —
тому гріхи я відпускаю, а Бог до себе душу його прийме.
За вас, о Сіде Доне Родріго,
в годину щасливу ви до пояса меч припнули,
за вас я цього ранку Службу Божу теж прочитав;
прохаю вас про один дар і хай він буде мені даний:
щоб за мною у цій битві був перший удар»¹⁰⁹.
Переможець сказав: «Віддаю його вам».

ХCV

Через баштову браму (Куарто) виїжджали вони,
Сід мій васалів своїх вишикував на славу.
На брамах міста залишають надійну сторожу.
Мій Сід на Бав'єку скочив, на свого коня;
блищить його зброя, міцний в нього панцир.
Ось вийшли із Валенсії і винесли прапор.
Без тридцяти чотири тисячі хоробрих
Поспішають ударити на п'ятдесят тисяч маврів;
Альвар Альварес і Міная — з іншого боку.
Господь їм допоміг, і ворога вони погнали.
І списом ранить мій Сід, вправно орудує мечем¹¹⁰,
стільки маврів побив, — навіть не беріться рахувати;
ворожая кров по ліктю йому стікає.
Королю Юсуфові три завдав він удари,
утік араб з-під меча, бо мав прудкого коня,
до Кульєри, до славного замку.

¹⁰⁹ Виїжджаючи з лави свого війська, рицар завдавав ворогові перших ударів і цим починав битву. Було це завдання почесним, і багато рицарів бажали виконати його.

¹¹⁰ Коли Сідові зламався спис, він бився мечем.

Сід мій, що родом з Бівара, туди аж в погоні прибув,
і услід за ним — його добрі васали.
Той, що в щасливу народився годину,
повернувся назад,
вдалою здобичтю був вдоволений чимало;
оцінив Бав'єку від голови до хвоста.
Незліченна здобич до рук його прийшла.
П'ятдесят тисяч маврів на полі залишилось:
всього сто чотири втекло, врятувалось.
Загони мого Сіда табір пограбували;
взяли сріблом і золотом аж три тисячі марок,
іншій здобичі не знати числа.
Веселий був мій Сід і всі його васали,
що Бог їм допоміг виграти битву.
Коли короля Марокко вони вигнали з краю,
для підрахунку здобичі він залишив Мінаю.
Із сотнею рицарів сам він в Валенсію повернувся;
скинув шолом — а обличчя аж сяє,
так і в'їхав він на Бав'єці, з мечем у руці.
Вітають його дами, що з хвилюванням чекали;
зупинився мій Сід перед ними, коня попругою втримав:
«Вам кланяюсь, пані! Примножив я славу;
Валенсію ви берегли, а я у бою переміг;
цього побажав собі Бог з усіма своїми святими,
коли здобич такую із вашим приїздом нам дав.
Погляньте на меч закривавлений та на коня,
що весь в милі, —
ось чим на полі розправляються з мавром.
Моліть Творця, щоб я прожив ще літ так багато,
здобудете ви шану і руки ваші будуть цілувати».

Таке мій Сід сказав, злізаючи з коня.
Як побачили його на ногах, що він зіскочив з коня,
дуеньї і дочки, і жінка — золота його варта,
навколїшки впали перед Кампеадором:
«Живіть много літ, ми всі — у вашій власті!»
Пішли вони разом і вернулись в покої,
і з ним на пишних лавах посідали.
«Тепер же, о жінко, Донья Хімено,
чи не просили мене ви про те,
щоб жінок, що служать вам роками,
я заміж віддав за моїх васалів?
Кожній з них даю я по двісті марок,
щоб знали в Кастилії, кому так добре служили вони.
А про наших дочок говорити ще рано».
Жінки всі повставали і в руки його цілували —
великая радість, що швидко розійшлася по замку.
Як Сід мій сказав, так зробили відразу.
За городом в полі лишився Міная Альвар Фаньєс
зі своїм загоном, рахуючи здобич.
Коштовного одягу і зброї, й палаток
знайшли всього стільки (вони), що й ліку немає.
Назву лише те, що було найважливіше:
нема ліку коням, що без вершників скачуть,
з сідлом та із збруєю — не зловиш ніяк;
маври місцеві теж щось роздобули собі;
проте світлому Переможцеві
добрих і вибраних тисяча коней припало;
якщо ж Кампеадору стільки дісталось,
то й інші поживились немало.
Скільки ж пишних наметів й усякого скарбу

мій Сід здобув з васалами своїми!
Шатро короля Марокко, між іншими, є найбагатше,
його два підтримують стовпи, прикрашені золотом;
мій Сід наказав (Переможець пресвітлий)
шатро це залишить, щоб ніхто на нього не спокусився:
«Шатро те, що прийшло від марокканців,
Кастилійському хочу послати Альфонсо,
щоб повірив він чуткам про Сідові достатки».
Із цим величезним багатством
вони до Валенсії прибули.
Єпископ Дон Херонімо, духовник бездоганний,
як сильно боровся він обома руками!
Скільки маврів побив, їх не рахували;
його частка у здобичі, знайте, величезна:
мій Сід Дон Родріго, той, що в годину щасливу народився,
із цілої своєї п'ятої частини
дати йому доручив десятину.

XCIX

Зрадів король, таким не бачили ви його,
наказав всім дружинникам зібратись юрбою,
сам серед перших назустріч поїхав.
Їде статечно послів Кампеадора вітати.
Карріонські інфанти, знайте, були там присутні,
і граф Дон Гарсія, лютий ворог (Сіда).
Так як Сід одним любий, а другим — немилий.
Уздріли людей вони того,
що в щасливу годину народився,
здається їм, що військо то, а не посланці¹¹¹.

¹¹¹ Загін Сіда видався дружинникам короля схожим швидше на вороже військо, на посланців з дарунками.

Перехрестився король Альфонсо.
Міная й Бермудес під'їхали моторно,
на землю з коней зіскочили поспішно;
на коліна упали перед королем Альфонсо,
землю цілують і ноги обидві:
«Милості просим, Альфонсо, королю достойний!
Від імені Сіда ноги¹¹² ваші цілуєм.
Васал він ваш вірний і шанує як свого сеньйора,
дуже цінує Сід ласку, якої йому ви вділили.
Кілька днів тому, королю, битву він виграв:
поразку наніс нечестивцю, королю Марокко,
і п'ятдесят тисяч маврів розгромив він на полі бою.
Добро, що його Кампеадор здобув, велике, аж дуже;
стали багатими всі його васали;
а вам двісті коней він посилає й цілує вам руки».
Сказав король Альфонсо: «Приймаю їх радо.
Я дякую моєму Сідові, що дар такий мені прислав.
Вже година приходить примирення з Переможцем».
Це багатом до вподоби,
й вони до руки короля підходять.
Та графа Дона Гарсія аж розпирає від злоби;
відступив він набік з десятьма родичами своїми:
«Що за дивина з тим Сідом,
що прославився так швидко!
Прийжені будемо славою, що він здобуває, —
так легко королів на полі бою розбиває
і, ніби у мертвих, коней їхніх забирає.
Все, що не чинить він, йде нам на шкоду».

СІІ

¹¹² Мається на увазі земля, по якій ступав король, і його стопи.

«Милості вашої благаємо, як у короля і сеньйора;
і вашої доброї допомоги ми просимо покірно,
щоб ви посватали нас дочкам Кампеадора;
одружитися хочемо з ними, для нього — це честь,
а користь — для нас"¹¹³.

Замислився король і роздумував довго:

«Прогнав я із рідного краю Переможця шляхетного,
і лихо вчинив я йому, а він — мені користь велику;
не знаю, чи шлюб такий буде йому до вподоби;
але оскільки ви просите,
то почнімо переговори про це».

Мінаю Альвара Фаньєса й Педро Бермудеса

король Дон Альфонсо покликав тоді,

і до кімнати окремої їх запросив:

«Послухайте мене ви, Мінає, і ви, Бермудесе:

вдоволений я службою Сіда Кампеадора дуже.

За заслуги такі буде він мати прощення моє;

хай переді мною стане, якщо є бажання у нього таке.

Та тут при дворі ще й інша є новина:

Дієго й Фернандо, Карріонські інфанти,

одружитися мають охоту з двома дочками Сіда.

Добрими будьте ви посланцями, і прошу я вас двох,

шляхетному ви Переможцеві це передайте:

зросте його слава і честь його роду,

якщо він порідниться з інфантами із Карріону».

Промовив Міная, а Бермудесові теж сподобалось це:

«Що ви сказали — про те Сіда ми попросимо,

¹¹³ Карріонські інфанти походили з родини вельмож, значить, належали до класу, з якого формувався королівський двір. Хоча і зубожілі, вони відчують вельможну гордість і тому вважають, що принесуть честь Сідові — звичайному вельможі, інфансонові, — якщо одружаться з його дочками. Ясно, що вони найперше думали про багатство Сіда.

а потім хай вирішує сам, як душа його захоче».

«Передайте Руй Діасові, тому,
що народився в щасливу годину,
що на зустріч піду я з ним,
де лиш буде догідно йому;
там, де він скаже, там і буде зустрічі місце.
Сідові хочу піти я назустріч в усьому».

З королем посланці попрощались,
до Валенсії ідуть знайомою дорогою.

Коли довідався про це Переможець шляхетний,
миттю сів на коня,
виїхав привітати васалів своїх добрих.

Посміхнувся мій Сід і щиро їх обійняв:
«Чи ж ви то, Мінає й Бермудесе, тут переді мною!
Не скрізь і знайдуться такі славні мужі.
Як здоров'я Альфонсо, мого сеньйора?
Чи вдоволений він, чи дари мої прийняв?»

Сказав Міная: «Душею і серцем
вдоволений він і вам повертає свою прихильність».

Сказав мій Сід: «Творцеві подяка!»

Після цих слів починають розмову
про те, що Альфонсо з Леона просить його,
щоб він своїх дочок за Карріонських інфантів віддав,
що цим він здобуде пошану і честь свого роду,
що це він¹¹⁴ радить йому від серця всього та душі.

Коли це почув мій Сід, Переможець шляхетний,
довго він думав і міркував:
«Христові, сеньйору моему, дяка за це.
Із батьківщини прогнали мене з безчестям, ганьбою.

¹¹⁴ Він — значить король.

Великим зусиллям здобув я те, що зараз маю.
Богові дяка за те, що (любов) короля повернув
і просить мене про жінок для Карріонських інфантів.
(Скажіть, Мінає і ви, Педро Бермудесе,
яка ваша думка про такі шлюбні пута?)»
"Вирішуйте, як хочете; не будемо ми сперечатись».
Сказав мій Сід: «Із славного роду Карріонські інфанти),
дуже вони горді й мають силу придворну.
Та цим сватанням не вельми я тішусь;
та якщо радить той, хто всіх нас найдорожчий,
порозмовляймо про це, зробімо нараду довірливу.
А там Бог найкращу раду нам дасть».
«Крім цього, переказав вам Альфонсо,
що на побачення з вами приїде туди він,
де вам завгодно;
він вас хотів би зустрінути і ласку вам повернути.
Як краще чинити, домовтеся вдвох».
Сід сказав тоді: «Радо на це я погоджуюсь».
«Про те, де побачення мати б бажали, —
Міная сказав, — вирішуйте самі».
«Не зле було б знати рішення короля Альфонсо.
Туди, де він буде, і ми прийдемо охоче
і віддамо йому шану, як королю і сеньйору.
Та оскільки так хоче, будемо покірними:
на березі Тахо, ріки повноводної,
зустріч влаштуймо, коли так хоче мій сеньйор».
Листа написав, і добре його запечатав.
Відправили з ним двох рицарів кінних:
виконає Кампеадор бажання свого сеньйора.

Достойному королеві листи вручили;
коли побачив він їх, радіє серцем усім:
«Вітайте Сіда мого,
що в годину щасливу припнув до пояса меч.
Назначимо зустріч тижнів за три;
якщо буду живий, обов'язково там буду».
Не баряться гінці, до Сіда мого повернулись.
Приготування іде з обох сторін на це побачення:
хто ж у Кастилії бачив стільки мулів безцінних
і стільки коней для відмінного бігу,
міцних скакунів і баских бігунів,
стільки чудових прапорців на списи гарно припнутих,
щитів із золотою та срібною оздобою,
пелерин і шуб шкіряних
та одержі пишної з андрійського шовку?¹¹⁵
Король послати наказав харчів багато
над води Тахо, де встановлено місце.
Із королем численна дружина скаче.
Карріонські інфанти їдуть дуже веселі —
щось узяли у борг, а щось і за гроші;
думають, жде їх пожива без міри
і матимуть скільки лиш захочуть добра
і золота-срібла вдосталь.
Король Дон Альфонсо швидко їхав верхи,
за ним графи і потентати¹¹⁶, і відділи дуже великі.
Карріонські інфанти мають з собою великий конвой.
Ідуть з королем леонці та галісійські полки,

¹¹⁵ Острів Андрія (сьогодні Андрос) на Егейському морі був славний шовковими виробами.

¹¹⁶ Потентати — вельможі, нижчі рангом за графів. Вони управляли якоюсь частиною королівської території.

і кастилійці, знайте, рахунку яким немає;
попруги звільняють, до місця побачення поспішають.

CIV

У Валенсії мій Сід Переможець
не бариться, для побачення все приготував.
Там стільки мулів товстих
і стільки чудових верхівців,
стільки зброї прекрасної
й стільки пишних коней-скакунів¹¹⁷,
стільки чудових накидок і пелерин, і шуб шкіряних;
дорослі й малі — барвисто всі вбрані.
Міная Альвар Фаньес і той Педро Бермудес,
Мартін Муньос (той, що в Монтемайорі управляє)
і Мартін Антолінес, бравий бургосець,
єпископ Дон Херонімо, світлий духовник,
Альвар Альварес і Альвар Сальвадорес,
Муньо Густіос, рицар відважний,
Галіндо Гарсія з Арагона прибув —
усі приготувалися з Сідом в похід,
та інші васали (що тільки) там є.
Та Альвару Сальвадоресу,
та арагонцю Галіндові Гарсії
обидвом наказав Переможець,
щоб берегли Валенсію душею і серцем.
Під владою їхньою буде весь інший народ.
Брами алькасару (мій Сід наказав)
не відчиняти ні вдень, ні вночі:

¹¹⁷ Мули везли вантажі. Що ж до коней, то на одних рицарі подорожували (верхівець, подорожній кінь), інших використовували для бою (воєнний чи подорожній кінь, бігун). Саме цих везли рицарі Сіда на зустріч з королем, хоч їх не потребували, але вони були обов'язковим атрибутом повного обладунку рицаря.

всередині ж жінка його й дочки обидві,
за них душу й серце готовий віддати,
й інші дуеньї, що їм служать давно;
він наказав, як муж дуже розсудливий,
щоб з алькасару жодна не виходила,
доки не вернеться той,
що в годину щасливу родився.
Вийхали вони з Валенсії, остроги пришпорюють.
Скільки коней, міцних бігунів, що справа від них ідуть¹¹⁸,
це мій Сід здобув їх собі, ніхто не дав їх в дарунок.
Так він їде на місце, де чекає на нього король.
На день скоріше король Дон Альфонсо прибув.
Коли побачили, що Переможець під'їжджає,
з великою почесстю виходять його привітати.
Короля як вгледів той,
що в годину щасливу родився,
усім васалам своїм затриматися наказав.
Їдуть з ним лиш п'ятнадцять найвірніших бійців.
Разом з ними він зіскочив з коня —
так це спланував той,
що в годину щасливу народився, —
коліна й долоні притиснув до сирої землі,
зубами вкусив польову ковилу¹¹⁹,
щиро заплакав від радості великої —
так зумів поклонитись сеньйору мій герой.
Таким самим способом до ніг він йому припав;
і ніяково стало королю Дону Альфонсо:

¹¹⁸ Це бойові коні, що їх вела челядь по правій руці рицаря, коли той подорожував на верхівцю.

¹¹⁹ Це залишок давніх германських звичаїв. Рицарі брали траву в уста чи в руки на знак відданості сеньйору або щоб просити в нього милосердя.

«Станьте на ноги, о Сіде Переможцю,
у руки мене поцілуйте, тільки не в стопи;
як цього не зробите ви, ласки моєї ви не будете мати».

Та все на колінах стоїть Кампеадор:

«Милості прошу у вас, мій сеньйоре природний,
ось так перед вами, преклонивши коліна,
нехай буду прощений я,
щоб чули це (всі) ті, що стоять тут довкрузь».

Король сказав: «Це зроблю я від душі і серця.

При всіх вам прощаю і ласку-любов повертаю мою,
і в цілім моїм королівстві даю від сьогодні вам місце».

Промовив мій Сід, (таке) він сказав:

«Спасибі, Альфонсо, сеньйоре, прощення приймаю;
за це я дякую Богу небесному та вам опісля,
і тим дружинникам, що зібрались довкола».

Руку Альфонсо цілуючи, Сід з землі не встає,
а підвівшись на ноги, в уста його поцілував.

Присутні всі з цього раділи;

лиш Альвар Діас¹²⁰ і Гарсія Ордоньєс

в душі затаїли зло.

Промовив мій Сід, таке він сказав:

«Дяка за це (Отцю) Творцеві,
коли маю повернену ласку Альфонсо, сеньйора мого;
значить, допоможе мені Бог і вдень, і вночі.

Прошу, будьте гостем сьогодні моїм,
любий сеньйоре».

Сказав король: «Не личить сьогодні наш звичай міняти:
ви тільки що прибули,
а ми приїхали учора ввечері;

¹²⁰ Альвар Діас — ворог Сіда, чоловік сестри Гарсії Ордоньєса.

моїм ви гостем будьте, о Сіде Переможцю,
а завтра по-вашому зробити я готовий».

Поцілував його мій Сід у руку, і погодився на це.
Тоді вклонилися йому Карріонські інфанти: «Клянемося вам, Сіде,
в щасливу ви народились годину!
Наскільки це лиш у нашій силі,
ми до ваших послуг».

Відповів мій Сід: «Допоможе нам Бог!»

Мій Сід Руй Діас,
що в годину щасливу народився,
дня того гостем був короля;
полюбив його сердечно, надивитися не міг,
подивляв, що бородою швидко так мій Сід заріс.
Подивляє Сіда люд увесь, що там зібрався.
День минув і ніч настала.

Уранці другого дня ясне сонце зійшло,
мій Сід Руй Діас скликає кухарів,
щоб бенкет готувати для вельмож та бійців;
так-то гостить їх мій Сід Переможець,
всі веселі були і зійшлися в одному —
так смачно вони не їли ось вже третій рік.

На другий день уранці, як тільки сонце зійшло,
єпископ Дон Херонімо відспівав Службу Божу.
Із Богослужби вийшовши, всі зібралися разом;
король не барився, мову почав:
«Послухайте мене, дружино, графи та інфансони!»¹²¹

З проханням до Сіда, мого Переможця, звертаюсь;
Христос хай вчинить, щоб у цьому був толк.

¹²¹ Інфансони — рід вельмож. Вони нижчі від графів і потентатів, але вищі рангом від звичайних вельмож. Сід був інфансоном.

Про ваші дочки прошу,
про Донью Ельвіру й Донью Соль¹²²;
щоб дали ви їх за дружин інфантам де Карріон.
Мені видається, що шлюб цей почесний, корисний.
Вони вас просять про це, а порада моя така:
всі ті, що тут зійшлися з обох сторін —
і ваші, й мої, — хай сватами будуть.
Віддайте за них їх, мій Сіде, хай допоможе вам Бог!»
«Не маю я ще на виданні дочок, —
відповів Переможець, —
почекати б їм трохи, небагато їм років.
Із знатного роду інфанти де Карріон —
добрі вони для моїх дочок і навіть для кращих від них.
Обом я життя дав, а виховали їх ви¹²³;
і я, й вони вам підвласні до гробу;
передаю в ваші руки Донью Ельвіру й Донью Соль,
віддайте їх, кому лиш захочете,
не перечитиму в цьому».
«От усім і спасибі», — промовив король.
Карріонські інфанти зараз же встали,
ідуть і в руки цілують того,
що в годину щасливу родився;
і обмінялись мечами перед королем Доном Альфонсо¹²⁴.
Промовив король Дон Альфонсо, як добрий сеньйор:
«Подяка вам, Сіде, як доброму дуже мужеві,
а перш за все подяка Творцеві
за те, що дочок віддаєте інфантам де Карріон.

¹²² Хресні імена дочок Сіда, історично задокументовані, — Крістіна й Марія. Та в той час жінки часто вживали подвійні імена, отже Ельвіра й Соль — це другі, не дані при хрещенні імена, або їх ще називали поетичними.

¹²³ Згідно з тодішнім звичаєм, сини й дочки вельмож виховувалися в королівських покоях.

¹²⁴ На знак приязні та щоб скріпити печаттю їхнє посвячення.

Зараз беру в руки Донью Ельвіру й Донью Соль,
нехай будуть дружинами інфантам де Карріон.

Видаю ваших дочок і благословляєте їх ви.
Дай Бог, щоб вінчання вам радість принесло.
Віддаю в ваші руки інфантів де Карріон,
хай їдуть з вами вони, бо я повертаюсь додому.
Триста марок на кошти їм даю я сріблом¹²⁵,
щоб їх вони видали на весілля своє,
чи там, де захочете ви.

Їм стати опікою вашою в Валенсії великій судилось,
зяті та дочки — всі вони ваші діти:
що схочете, робіть, Переможцю, із ними¹²⁶».

Мій Сід марки приймає, у руки його поцілував:
«Дуже вам вдячний, королю мій і сеньйоре!
Ви заміж дочок моїх віддали,
нема тут моєї провини¹²⁷».

Згоду склали вони (обіцянку святочну дали),
бо вранці другого дня, як тільки сонце зійде,
повернеться кожний туди, звідкіля і прийшов.

Тут незвичайне вчинив щось мій Сід Переможець:
не одного товстого мула і не одного пишного верхівця,
не один прекрасний одяг, що дуже в ціні,
роздавав мій Сід тим,
хто тільки хотів взяти дар його;
що лиш попросить хтось, нікому він не відмовить.

У подарунок коней роздав мій Сід шістдесят.

Всім людям на радість була така зустріч;

¹²⁵ Обов'язком сеньйора було дати гроші своєму васалові на весільні видатки.

¹²⁶ Значить — з грошима.

¹²⁷ Сід не був радий з того, але, шануючи волю короля, не противився виданню своїх дочок за інфантів.

виїжджати хочуть вони, бо вже ніч підступає.
Король інфантів обох за руки узяв,
під владу Переможця Сіда мого їх віддав:
«Нехай будуть зятями замість синів,
ви знаєте, що з ними робити, Переможцю, тепер;
(хай служать, як батькові, вам та бережуть, як сеньйора)».
«Дякую, королю, за це і дар ваш приймаю.
Сторицею за це нехай воздасть вам Господь».

CXXV

Дочок батько обіймав, а мати прощалась ще довше:
«Ідїть, о дочки, хай відтепер вас Творець береже!
Моя і батьківська любов нехай буде над вами.
Їдьте у Карріон, де ваші землі та замки.
В добрий час, так гадаю, вас видала заміж».
Батька і матір у руки дочки поцілували;
вони ж обоє їх поблагословили з любов'ю та ласкою.
Мій Сід та інші виїжджати верхи почали,
у пишних одежах, на конях та в зброї.
З Валенсії ясної виїжджали інфанти,
із дуеньями дочки Сіда теж попрощались.
Виїхали з міста, проїхали огорожу.
Мій Сід їде наче бадьоро
з усіма дружинниками своїми.
Хоч по знаках¹²⁸ побачив той,
що в годину щасливу припнув до пояса меч,
що не буде добра їм від такого шлюбу.
Та раз видав їх заміж, не взяти ж назад.

CXXVIII

¹²⁸ Забобон. Ці знаки — це політ птахів, що віщував нещастя. Тому Сід кличе Фелікса Муньоса.

«Скажіть мені, Карріонські інфанти, що я вам зробив?
Я служу вам без лукавства,
а ви вирішили смерть завдати мені.
Тут я йду геть від вас, як від поганців-зрадників.
За вашим відійду дозволом,
Донья Ельвіро й Донья Соль;
а до цих карріонців мені немає більше діла.
Хай Бог, що Владикою є світу всього,
захоче й допустить, щоб із подружжя цього вдоволений був Переможець».
Таке він сказав їм, і мавр розвернувся;
як розторопна людина, до Моліни він повернувся.
Тоді з Ансаррери рушили інфанти Карріонські.
Стараються їхати і вдень, і вночі.
По лівому боці Атіенса лишилась —
гостроверха скала; через Сьеру Мієдес тоді переїхали;
швидко проскакали через Монте Клярос¹²⁹;
залишають Грісу¹³⁰ по лівому боці,
яку Алямос¹³¹ заселив,
там є печери, де Ельфу¹³² замкнув він;
по правому боці Сан Естеван залишають,
та він далеко лежить.
Ввійшли інфанти в ліс дубовий Корпес.
Там дерева високі, галуззя пнеться до небес,
а дикі звірі бродять довкола.
Знайшли вони галявину із чистим джерелом.
Там намет розбити Карріонські інфанти звеліли;

¹²⁹ Це частина гірського пасма, що розділяє східну і західну Іспанію. Не плутати назви з назвою гір в Африці.

¹³⁰ Гріса — місцевість, сьогодні не знана.

¹³¹ Алямос — особа, не знана в історії.

¹³² Ельфа — жіноче ім'я, часто вживане в Середньовіччі; тут воно пов'язане з якоюсь не знаною нами місцевою легендою.

ніч там проводять з усім своїм оточенням;
жінок своїх обнімають і любов'ю їх гріють.
Та горе жде бідних, коли сонце зійшло!
Ладувати мулів вони наказали (численним) добром
і склали намет, де ніч провели.
Далеко вперед відійшла уся челядь —
так наказали їй інфанти де Карріон, —
щоб не лишався ніхто там, ні жінка, ні чоловік,
окрім їхніх жінок Доньї Ельвіри й Доньї Соль:
веселитися хочуть із ними так, як це їм до вподоби.
Ось вони вчотирьох, ну а решта — далеко.
Лихо велике задумали Карріонські інфанти:
«Донью Ельвіро й Донью Соль, хай буде вам відомо,
і тут ви залишитесь на глум у диких лісах цих.
Сьогодні розлучимось з вами і вас ми покинемо;
на землях Карріонських не бачити вам частки.
Підуть про це вісті до Сіда Переможця;
за жарт той із левом дочекались ми помсти».
Здирають тоді пелерини і шуби шкіряні із них,
лишають на їхньому тілі сорочки і туніки шовкові.
Носять гострі шпори зрадники-зłodії,
в руках у них сильні та тверді батоги.
Коли це побачили дами, промовила Донья Соль:
«На Бога, просимо вас, Дон Дієго й Дон Фернандо!
Ви два мечі маєте сильні та гострі,
Коляда один зветься, а Тісон — ось цей другий;
зітніть ви нам голови, вінець ми приймемо в смерті.
Маври і християни осудять цей вчинок,
бо не за наші гріхи таку муку ми терпимо.
Таких поганих діл супроти нас ви не чиніть:

як вихльостаєте нас, то принизитеся навік;
зганьблять за це вас у суді чи в кортесі королівським».
Скільки не просили, не послухалися їх злодії.
Тоді Карріонські інфанти починають їх бити:
батогами розпущеними
жорстоко хльостають їх, сильно,
і гострими шпорами топчуть, порвали сорочки,
спливала кров чиста по їхніх шовкових туніках.
А образа проросла у жіночих серцях.
Що то за щастя було б, якби дозволив Творець,
щоби з'явився тут Сід Переможець!
Так сильно вихльостали їх, мало не до смерті;
скривавлені їхні сорочки і туніки шовкові.
Биттям цим змучились обидва брати —
вони ж бо змагались, хто дужче ударить.
Донья Ельвіра й Донья Соль від болю оніміли.
Їх, майже мертвих, покинули в дубовому лісі Корпес.

СХХІХ

Забрали їхні пелерини і горностаєві шуби,
та понівечених у туніках і сорочках залишають
лісовим птицям на поталу і звірям диким.
Кинули їх швидше мертвих, знайте, ніж живих.
Яке б то щастя було, якби тоді з'явився Сід (Руй Діас)!

СХХХ

Карріонські інфанти як мертвих їх залишили,
не допоможуть одна одній, лежать бездиханні.
А чоловіки по горах, вихваляючись, скачуть:
«За подружжя наші тепер ми помстились.

Ніколи й у любки¹³³ ми б їх і не взяли,
якщо б не просили,
якби не примусив нас король до нерівного шлюбу.
За жарт із тим з левом ми поквитались вповні».

СХХХVІІ

Утреню відслужили і молились до схід сонця.
Закінчилася служба — тут і визирнуло сонце.
Принесли вони багато подань гарних і (цінних)¹³⁴.
«Мінає Альваре Фаньесе, моя ви права руко,
зі мною ви підете, і єпископ Дон Херонімо,
і Педро Бермудес, і оцей Муньо Густіос,
і Мартін Антолінес, бравий бургосець,
і Альвар Альварес, і Альвар Сальвадорес,
і Мартін Муньос, що в щасливу хвилину народився,
і небіж мій Фелікс Муньос.
Зі мною піде Маль Анда, правник пречудовий,
і Галіндо Гарсія, шляхетний лицар із Арагона;
до них треба сотню додати із васалів шляхетних,
що тут є.
Камзоли надіньте, щоб могли витримать зброю¹³⁵,
панцирі — зверху, як сонце блискучі;
горностаєвими шубами кольчугу прикрийте,
щоб не бачили лат, добре затягніть все шнурами;
під плащ заховайте меч, загартований добре та гострий;
так то я хочу йти на кортес¹³⁶,

¹³³ Любка — цебто жінка нижчого суспільного походження, ніж її чоловік. Вона мала менші права, ніж жінка, що своїм родом була рівна своєму чоловікові. Тут показується нікчемність інфантів: це ж вони хотіли одружитися з дочками Сіда, вони просили короля про висватання їх, а тепер твердять, що це їх повинні просити, щоб вони прийняли дочок Сіда хоча б за любок, а не за повноправних жінок.

¹³⁴ Нічне моління закінчувалося утренею Службою Божою і пожертвою на Церкву.

¹³⁵ На сорочку рицарі вбирали камзол, щоб захистити тіло від шкіряного панцира, чи іншу оборонну зброю-одяг.

щоб своїх домагатися прав і сказати своє слово.
Якщо Карріонські інфанти зачіпки будуть шукати,
зовсім не матиму страху я там,
де буду сотню таку мати».
Всі відповіли: «Наш сеньйоре, ми готові».
Всі приготувалися так, як він сказав.
Не бариться ніяк той,
що в годину щасливу народився:
штани із парчі дорогої надів,
на них — черевики, пишно прикрашені;
сорочка на ньому з полотна ніжнотканого,
біла, як сонце,
із золота та срібла йдуть по ній узорі;
рукавиці розшиті, бо він так забажав;
зверху — камзол із найпишнішого шовку,
золотом витканий, прикраси мерехтять як вогонь;
золоті паски на шубі багровій,
мій Сід Переможець вбирає завжди її;
шапка на голові з пишого лляного полотна,
прикрашена золотом, відповідного фасону,
щоб ніхто не смикнув за волосся шляхетного Сіда;
свою бороду довгу шнуром підв'язав¹³⁷ —
аби досягти свого, зібрався, як треба.
Зверху пелерину накинув дуже коштовну.
Є на що подивитись, подивуватись народу.
Із сотнею тією, що її він приготувати казав,
сідає хутко на коня, виїхав із Сан Сервандо;

¹³⁶ Сід не мав довіри до зрадницьких інфантів і бажає бути заздалегідь підготовленим до такої зустрічі.

¹³⁷ Щоб уникнути усіляких несподіванок з боку інфантів, Сід забезпечує своє волосся на голові шапкою, а бороду стягує шнурком, щоб ніхто не вирвав її. Це все надало йому величного й грізного вигляду.

зі світою в'їжджає в Толедо.
При брамі зовнішній злізає із коня, як годиться;
статечно крокує мій Сід з усім своїм конвоєм:
він посередині іде, а сто дружинників — довкола.
Побачивши, що входить той,
що в годину щасливу народився,
на ноги встає шляхетний король
Дон Альфонсо з трону,
і граф Дон Енріке, і граф Дон Рамон,
і, знайте, опісля всі інші (що були на кортесі):
з великими почестями, стоячи, приймають того,
що в годину щасливу народився.
Не хотів встати Кучерявий із Граньона
та інші родичі інфантів з Карріона.
Король (мого) Сіда (за руки узяв):
«Сідайте ось тут (коло мене), Переможцю,
на лаві тій, яку ви дали мені в дар¹³⁸;
хоч декому це не до вподоби, ви кращі, ніж ми».
Тоді гарненько подякував той, що Валенсію здобув:
«Сідайте на лаву, як король мій і сеньйор;
а я сяду тут з усією своєю сотнею».
Сильно сподобалось те королю, що Сід сказав.
Тоді на лаві пишній мій Сід примостився,
навколо нього сотня стоїть для оборони.
Всі дивляться на Сіда, скільки було там народу,
на його довгу бороду, підв'язану шнуром;
в одязі пишнім він виглядає як справжній барон.
Із сорому не можуть підвести очей
інфанти де Карріон.

¹³⁸ З «Пісні...» нічого не відомо про цей дарунок.

Тоді встав шляхетний король Дон Альфонсо:
«Слухайте, васали. Господь нам опора!
Двічі скликав я кортеси як король:
один у Бургосі, а другий — в Карріоні;
на третій в Толедо прибув я сьогодні
з поваги до Сіда, що в годину щасливу народився,
щоб покликав до відповідальності інфантів де Карріон.
Його вони образили, ми всі знаєм про це.
Суддями хай будуть граф Дон Енріке
і граф Дон Рамон¹³⁹
та інші ті графи, що не належать до роду інфантів.
Ви вникніть у справу — вам відомі закони, —
по правді вирішуйте, я кривди не дозволю.
Сторони нехай тримаються мирно і скромно.
І клянусь святим Ісидором, хто почне тут сварку,
покине моє королівство, втратить любов мою, ласку.
Захищу я того, чия справа законна.
Нехай тепер Сід Кампеадор мовить своє слово.
Почуємо, що відповідатимуть Карріонські інфанти».
Мій Сід поцілував руку короля і встав швидко:
«Я дуже вдячний вам, королю і сеньйоре,
за те, що скликали ви кортес з любові до мене.
Ось чого вимагаю від Карріонських інфантів:
за мої дочки, яких вони покинули,
ганьбу хочу змити¹⁴⁰.
Ви їх заміж видали, вам доведеться таке і зробити.
Коли із Валенсії родом карріонці,

¹³⁹ Тут ідеться про окремих суддів, призначених королем для вирішення справ, переданих до кортесу. Такими суддями могли бути тільки вельможі, найперше — графи.

¹⁴⁰ Сід, що відповідає історії, був добрим знавцем права, сам ставив вимоги до інфантів та домагався покарання за безчестя, яке вони йому завдали, надуживаючи його довір'ям і любов'ю. Справу покривдження дочок пересилав він на короля.

я обох їх полюбив у душі та серці.
Я дав їм два мечі — Коляду і Тісон, —
їх я здобув, як годиться мужеві, —
щоб прославилися зяті та вірно служили сеньйору;
та дочок моїх покинувши у Корпеському лісі,
наругу вчинили над моєю любов'ю.
Хай віддадуть мої мечі, бо не зяті мені більше».
Судді розсудили: «Так буде по закону».
Сказав граф Дон Гарсія: «Тепер за нами слово».
Набік інфанти Карріонські відійшли тоді
із своєю свитою, із своїм родом;
скоро все порішили, і погодилися так:
«Велика нам милість від Сіда Переможця,
коли не вимагає від нас розрахунку за неславу
своїх дочок;
легко домовимось із королем Доном Альфонсо.
Мечі віддамо Сіду й позов закінчим на тому.
Коли їх він отримає, розійдеться кортес;
не знайти на нас управи Сіду Кампеадору».
По слові цім вони вернулись до зали:
«Змилуйся, Доне Альфонсо, королю і сеньйоре наш!
Ми заперечити цього не можемо, бо два мечі нам дав.
Коли домагається їх і бажає повернути,
їх йому хочемо віддати у вашій присутності».
Вийняли вони мечі Коляду і Тісон,
їх передали в руки короля і сеньйора.
З піхов мечі виймають, і зал увесь аж блищить —
головка й поперечки руків'я цілком із золота;
шляхетні члени кортесу милуються ними.
(Сіда мого король закликав, дав йому мечі);

мечі він прийняв, поцілував у руки його,
вернувся до лави своєї, де він і став.
Держить він мечі й очей з них не зводить —
не можуть брати їх замінити, бо Сід їх добре знає.
Зрадів цілим своїм єством, сердечно всміхнувся,
руку підніс, за бороду взявся:
«"Клянусь бородою, якої ніхто не торкнувся,
так будуть помщені Донья Ельвіра й Донья Соль».
Він свого небожа Бермудеса по імені закликав,
руку простягнув, Тісон-меч йому дав:
«Візьміть його, небоже, бо він від власника кращає».
До бравого бургосця Мартіна Антолінеса
він простягнув свою руку і меч Коляду йому дав:
«Мартіне Антолінесе, мій бравий васале,
візьміть Коляду, її від доброго я власника здобув,
від Рамона Беренгера із високої Барселони.
На те цей меч даю вам, щоб ви добре ним володіли.
Я знаю, що як (нагода) вам трапиться (чи прийде),
добудете ви ним велику славу й пошану».
Його поцілував він в руку і меча прийняв.
Зараз же встав мій Сід Переможець:
«Подяка Творцеві і вам, королю-сеньйоре!
Тепер я з мечів вдоволений моїх, з Коляди і Тісона.
Та не все ще повернув я від інфантів із Карріона:
коли вони з Валенсії забрали мої дочок кровних,
я дав їм марок три тисячі у золоті й сріблі;
і за таку мою ласку вони віддячили злобою;
хай повернуть гроші мої — не зяті вони мені більше».
Тут побачили б ви,
як заголосили Карріонські інфанти!

Мовив граф Дон Рамон: «Так чи ні? Яке ваше слово?»

Відповідають в ту пору інфанти із Карріона:
«Тому віддали ми мечі Сідові Переможцеві,
щоб більше не вимагав від нас і суд закінчився».

(Тоді відповів граф Дон Рамон):
«Якщо король з тим згідний, ми кажемо таке:
відповідайте негайно на позов Кампеадора».

Сказав шляхетний король: «Погоджуюсь з цим».

Встав з лави відразу Сід Переможець¹⁴¹:
«Поверніть мені гроші, що я дав тоді вам,
або у виправдання дайте якесь пояснення».

Тоді Карріонські інфанти набік відійшли;
виходу не знаходять, бо про великі гроші йдеться
— розтринькали їх Карріонські інфанти.

Повернулись до кортесу, говорять в один голос:
«Дуже притискає нас той, що Валенсію здобув.
Коли наших грошей бажає він так дуже,
то заплатимо угіддями з земель Карріонських».

Сказали судді, коли ці признали свій борг:
«Якщо з цим згідний Сід, не перечимо цьому;
та в нашій кортесі так ми велимо по закону,
щоб ви цю суму повернули тут Кампеадору».

На ці слова промовив король Дон Альфонсо:
«Ми добре розумієм ту заяву,
що справедливо Сід Переможець відшкодовує справу.
З цих трьох тисяч марок двісті — за мною;
дали їх мені Карріонські інфанти.

¹⁴¹ Згідно з тодішньою правничою практикою, позивач мав викласти всі свої вимоги з місяця, одну за одною, бо інакше програвав справу. Та судді й король вирішили допустити на суд другу вимогу Сіда, важливість якої не передбачили інфанти. Тому Сід встає і вдруге повторює свою вимогу.

Повертаю їм гроші, раз їхня справа так погана.
Хай їх повернуть Сідові моєму,
тому, що в годину щасливу народився.
Як їм доведеться платити, не потрібні мені їхні червінці».
Фернандо Гонсалес (почує, що він) сказав:
«Карбованою монетою платити ми не можем».
Хутко граф Дон Рамон відповів:
«Золото й срібло ви розтринькали двоє.
Такий ось присуд видаємо
в присутності короля Альфонсо:
вам натурою платити, а приймати Кампеадору».
Тоді побачили інфанти, що платити доведеться.
Побачити б вам, як приводять коней баских,
скільки міцних скакунів, скільки мулів надійних,
скільки мечів знаменитих із зброєю всією;
прийняв мій Сід все так, як це в кортесі оцінили¹⁴².
Окрім тих двох сотень,
що за королем Доном Альфонсо,
інфанти все заплатили тому,
що в годину щасливу народився;
свого не вистачило, так допозичалися чужого.
Кепсько вони виходять, знайте, з цієї пригоди.

CXXXVIII

Все те добро мій Сід прийняв,
віддав під охорону на догляд дружині.
Покінчивши з одним, про друге заговорив:
«Змилуйтеся, королю, на милість Божу!
Ніяк з розуму не зійде найприкріша кривда.
Послухайте мене, кортеси, й біль відчуйте мій:

¹⁴² Цю оцінку провели відповідні експерти кортеса.

від інфантів отримав я велику образу,
не можу без бою з ними піти я відразу¹⁴³.

CXXXIX

Скажіть, інфанти (Карріонські), що злого зробив вам
жартом, чи ділом, чи якимсь способом іншим?
Тут це направляю за вироком кортесу все.
Але чому ж моє серце ви поранили так глибоко?
Повезти з Валенсії дочок вам дозволив —
із шанною великою й значним багатством;
коли їх ви не любили, о пси зрадницькі,
чому забрали їх ви з Валенсії високої?
Чому ви так зранили їх батогами і шпорами?
Самих залишили ви їх у дубовому лісі Корпес
диким звірам на поталу й птахам лісової гущі.
Через ту наругу, що вчинили, ви менше вартуєте¹⁴⁴.
Якщо мені не відповісте, нехай рішають у кортесі».

CXL

Граф Дон Гарсія з лави встав:
«Змилуйтеся, королю найкращий в Іспанії!
Ось він, ваш Сід, на цей кортес званий,
відростив собі бороду і ходить кошлатий;
одні бояться його, а інших він залякує.
Та із знатного роду Карріонські інфанти:
вони б цих дочок, народжених їм нерівня,
не взяли б і за любок, не те що за жінок.
Якщо кинули їх, поступили по праву.

¹⁴³ Виклик до бою кидали тільки вельможі за зраду чи кривду й образу проти їхньої особи, а не їхньої власності. Виклик відбувався в присутності короля.

¹⁴⁴ Як вступ до виклику, Сід звинувачує інфантів у тому, що вони «вартують менше», себто, що вони «вкрили себе ганьбою». Цим він не викликає їх до бою, не проголошує звичайних фраз виклику, бо зневажає інфантів. Виклик проти інфантів перекладає на своїх васалів.

А все, що говорить Сід, не цінуємо ні на грош».
Тоді за бороду узявся Переможець:
«Подяка Богові, що небом і землею управляє!
Бороду відростив я собі на радість.
Чого ж вам, графе, від неї тепер треба?
До цих пір за неї не червонів я ніколи —
ніхто із людей не смикнув її ніразу,
не рвав її ні син мавра, ні християнки,
як я вам, графе, її смикав у замку Кавра.
Коли я Кавру здобув і вас за бороду вхопив,
дер її по пасмах кожен хлопець миршавий;
до цих пір в ній залисина бачить кожний,
(а пасма видерті — ось тут, заховані в мішечку)».

CXLI

Фернандо Гонсалес на ноги встав,
почуєте, що голосно він сказав:
«Цю тяганину, о Сіде, пора вже закінчувати;
все ми вам повернули із вашого добра.
Нехай не буде між нами ні розладу, ні чвар.
Від графів Карріонських порода в нас пішла:
і родина короля, й імператора сім'я
нам би своїх дочок без вагань віддала;
і нам не до пари дочки інфансонів.
Від того, що ми по праву їх кинули там,
не більше, а не менше, знайте, ми себе за це шануєм»¹⁴⁵.

CXLII

На Педро Бермудеса Сід глянув з усмішкою:
«Чого ж, Педро Німий, муж, ти вічно мовчиш?
Для мене дочки вони, для тебе ж сестри двоюрідні;

¹⁴⁵ Фернандо спростовував цим закид, що він «менше вартує».

мене сварять інфанти, але ж у тебе цілять.
Якщо я їм відповім, ти до бою не станеш».

CXLIII

Педро Бермудес почав говорити —
язик йому крутиться, слова не може знайти,
та коли вже починає, знайте, за думкою не шукає:
«Скажу вам, Сіде, такий вже у нас характер,
на зборах завжди мене Німим Педро називаєте!
Добре ви знаєте, не моя в тому провина;
та справа за мною не чекає.

Брешеш у тому всьому ти, Фернандо, —
завдяки Переможцеві зросла ваша ціна.
Про всі твої звичаї розповім я сповна:
пригадай собі, коли битва біля Валенсії була,
про перші удари просив ти вірного Переможця.
Побачив ти мавра, пішов ти на нього,
І, ще не під'їхавши, від нього ти втік.
Якби я не підвернувся, тобі — пропадати.
Я став між вами і на мавра напав,
за ударами першими його я переміг;
тобі я дав його коня, і ніхто не побачив.
Аж до дня цього я про це все мовчав.
Ти ж перед Сідом і перед усіма вихвалявся й брехав,
ніби мавра убив ти, як відважний васал.
Кожен вірив тобі, так як правди не знав.
Ти гарний собою, але нахаба і боягуз!
Ти говіркий, та без рук.
Як смієш молоти язиком так?

CXLIV

Скажи, Фернандо, і признайся мені в тому:

невже призабув ти все, що трапилось із левом,
як з клітки він вирвався, коли спав Кампеадор?
А ти що, Фернандо, зробив з переляку при тому?
Під лаву Сіда мого Переможця ти заповз!
Заповз ти, Фернандо, тому й ціна тобі — гріш.
На захист сеньйора всі ми стали довкола,
аж поки не збудився мій Сід, той,
що Валенсію здобув.
Він з лави встав і просто на лева пішов,
той голову опустив, чекаючи Сіда,
за гриву його взяв і завів до клітки.
Коли повернувся Переможець шляхетний,
васалів своїх він побачив довкола;
він про своїх зятів питав і не знайшов ні одного.
До бою тебе викликаю, зрадник ти й злодій!
Перед королем Доном Альфонсо тут я битись готовий
за дочок Сіда, Донью Ельвіру й Донью Соль.
За те, що їх покинули, ціна вам буде — гріш.
Вони жінки, а ви — чоловіча стать.
Більше вас вони вартують, —
кожен мусить тепер сказати.
На цьому поєдинку, як допустить Господь,
як зрадник і злодій ти признаєшся в цьому.
У всьому, що тут говорив, не збрехав я ні слова@.
Між цими двома і закінчилась розмова.

CXLV

Дієго Гонсалес, почуєте, що він сказав пихато:
«Родом ми з графів самих родовитих.
О, якби ж то не було того шлюбу,
з Сідом Руй Діасом не варто було нам ріднитись!

Не каємось в тому, що з жінками ми розлучились.
Та вони хай зітхають до самої могили:
те, що ми учинили, випоминати їм будуть.
Хоробро й відважно вийду я на поєдинок,
бо через те, що їх ми покинули,
ми прославили наше ім'я».

CXLVI

Встав зараз на ноги Мартін Антолінес:
«Мовчи, віроломний ти, язичу брехливий!
Випадку із левом ти забути не повинен:
крізь двері ти вийшов і опинився надворі,
пішов ти і сховався за брус у давильні вина;
не одягнув ти зі страху ні камзола, ні плаща¹⁴⁶.
З тобою будемо битися, нікуди ти не втечеш.
Дочок Сіда ти кинув безсоромно.
Більше вас вони коштують, ви їм — не пара.
Під кінець поєдинку признаєш ти сам,
що зрадник ти і злодій, та в усьому збрехав».

CXLVII

Між цими двома немає більше розмови.
Та тут Асур Гонсалес до кортесу заходить.
Плащ його багатий горностаєм оторочений;
обличчя блищить — поснідав добротню.
У тому, що він сказав, мало глузду було¹⁴⁷:

CXLVIII

«О мужі, хто бачив із вас лихо таке,
Щоб мали ми справу з якимось біварцем?¹⁴⁸

¹⁴⁶ Бо він їх там дуже забруднив.

¹⁴⁷ Поет представляє його в непривабливому світлі.

¹⁴⁸ Значення цього рядка приблизно таке: «Хто ж мав би нам сказати, що ми, Карріонські графи, мали б здобути честь через Сіда».

Хай би собі йшов на ріку Увієрну жорна чистити
і за помол плату зерном забирати,
як він це має звичай робити!¹⁴⁹

Хто дозволив йому з карріонцями поріднитись?»

CXLIX

Тоді встав на ноги Муньо Густіос:
«Мовчи, віроломнику ти, поганцю і зраднику!
Ти спершу снідаєш, поки йдеш на молитву,
тим, з ким цілуєшся¹⁵⁰, відригнеш у обличчя.
Правду не кажеш ти ні приятелеві, ні сеньйору;
фальшивий ти перед всіма, а більше — перед Богом.
Дружби твоєї не ціную ніскільки.
Примушу я тебе визнати, що ти такий, як кажу».
Сказав король Альфонсо: «Сперечатися досить.
Ті, що викликали до бою, битися будуть,
хай Бог їх спасе!»
Не встигли закінчити цю розмову,
як бачать: два рицарі до кортесу заходять.
То Охарра, а другий Іньюго Хіменес достойний.
Від Наваррського інфанта Охарру послали,
а другий — сватом (від) інфанта¹⁵¹ з Арагона.
В руки цілують короля Дона Альфонсо,
про його дочок просять Сіда Переможця,
щоб королевами стали Наварри й Арагона¹⁵²,

¹⁴⁹ Асур Гонсалес по-простацьки нагадує Сідові про його походження з дрібноземельної знаті, яка вмів займатися тільки господарськими справами (мельники). Сід справі мав млин над тією річкою, недалеко від Бівара.

¹⁵⁰ Це іронічне посилання на поцілунок миру, що його давали собі учасники латинської Служби Божої.

¹⁵¹ Слово «інфанти» має тут значення — королівський син.

¹⁵² Згідно з історичною дійсністю, жодна з дочок Сіда не стала королевою. Крістіна вийшла заміж за інфанта Наварри Дона Раміро, внука короля, а Марія — за графа

і щоб король їх віддав заміж, як жінок законних.
Замовкли на це всі і слухають вельможі.
На ноги мій Сід Переможець устав:
«Змилюйтеся, королю Альфонсо, сеньйоре мій!
Усім серцем молюся до Господа Бога,
що сватів мені заслали із Наварри і Арагона.
Не я, а ви, сеньйоре, їх видали в ту пору,
і ось мої дочки під вашою владою знову:
без вашого наказу не скажу я жодного слова».
Устав король, у тиші зали велично наказав:
«По волі вашій, Сіде Кампеадоре благородний,
даю згоду на все, що буде вам завгодно.
Хай будуть два весілля сьогодні в цій залі,
і зросте ваша честь, і маєтки, і землі».
Мій Сід устав, до руки короля підійшов:
«Коли це вам до вподоби, даю на це я згоду».
Тоді сказав король: «Бог воздасть вам належно!
Вам, Охарра, і вам, Іньюго Хіменес,
передаю я згоду на цей шлюб
дочок Сіда мого, Доньї Ельвіри й Доньї Соль,
для інфантів Наварри й Арагона.
З благословенням і честю віддаю вам їх за жінок».
На ноги встав Охарра й Іньюго Хіменес,
поцілували руки короля Дона Альфонсо,
а Сіда Переможця опісля.
Обітницю зложили, склали святочную присягу,
що буде так, як сказано, або і краще.
Це багатьом на кортесі прийшлося до вподоби,

та не вельми сподобалося інфантам де Карріон.
Міная Альвар Фаньєс теж з лави встав:
«Милості вашої прошу, як короля і сеньйора,
і хай це не буде прикро Сіду Кампеадору:
за весь час кортесу я вас не турбував,
дещо від себе сказати б зараз я бажав».
«Дуже радо, — король сказав, —
кажіть, Мінає, все, що лиш вам до вподоби».
«Прохаю вас, щоб ви послухали мене,
бо на інфантів Карріонських велику образу я маю.
Я передав їм сестер моїх двоюрідних
за наказом Альфонсо.
З благословенням й шанобою вони взяли їх,
як і повинно;
велике їм багатство дав мій Сід Переможець,
та на зло вони відкинули дочок його з ганьбою.
Я в тому їх звинувачую, як зрадників, поганців.
Родом ви хоча з Бені-Гомес,
звідки вийшло багато графів, славних і шановних;
та добре знаємо їхні нинішні заміри.
За це Творцеві я дякую,
що сестер моїх двоюрідних,
Донью Ельвіру й Донью Соль, посватали
інфанти з Наварри і міста Арагон.
А вам, карріонські брати,
були вони дружини законні та рівня.
Тепер будете їх у руки цілувати і сеньйорами звати,
служити їм будете, на сором собі і злобу.
І подяка Богові на небі й королю Дону Альфонсо,
так примножилась слава Сіда мого Переможця!

Ви ж у всьому такі, як я щойно сказав;
якщо хтось заперечить або просто скаже слово,
нехай з Альваром Фаньєсом готується до бою».
Гомес Пеляєс¹⁵³ на ноги встав:
«Мінає, до чого тут всі ці розмови?
Доволі супроти вас уже вийшло вельмож,
а хто більшого забажає, той матиме втрату.
Якщо дозволить Бог, ми живі звідси підемо й здорові.
Побачите потім, що вартує ваше слово».
Сказав король: «Перемовлятися доволі,
ніхто хай не зав'язує більше суперечок.
Завтра хай буде двобій, коли сонце зійде,
Троє проти трьох, що зголосились боротись».
Промовили скоро Карріонські інфанти:
«Дайте нам, королю, якийсь строк,
бо завтра ми битись не можемо.
Зброю і коні ми Переможцеві дали,
доведеться в Карріон їхати за новими».
Промовив до Переможця король:
«Назначіть цей бій, де вам буде завгодно».
Тоді сказав мій Сід: «Їхати кудись не маю бажання;
Валенсію волю, ніж Карріонській землі»¹⁵⁴.
«Добре, — каже король Кампеадору. —
Дайте мені рицарів ваших із зброєю всією,
зі мною хай їдуть, я їхнім опікуном буду;
і я гарантую вам, як доброму васалові сеньйор робить,
що їх не образить ніхто з карріонців.
Призначаю кортесам строк і місце для бою —

¹⁵³ Це член родини Карріонських інфантів, історії ближче не знаний.

¹⁵⁴ Значення цих рядків приблизно таке: !Зроблю тільки те, що ви накажете і це рішення залишаю за вами; що ж до мене, я волю поїхати до Валенсії ніж до Карріона».

за тижнів три в долинах Карріона.
Хай цей поєдинок відбудуть у присутності моїй.
Хто не прибуде у строк,
той буде визнаний винуватцем,
переможеним на полі і зрадником стане».
Підкорилися рішенню Карріонські інфанти.
Мій Сід у руки короля поцілував:
«Трьох моїх рицарів у ваші руки віддав;
вам тепер я їх довіряю, як королеві й сеньйору.
Щоб виконати своє завдання, вони готові.
Зі славою їх поверніть, заради Господа Святого!»
Тоді король відповів: «Хай це дасть Бог!»
Зняв тоді шолом мій Сід Переможець
і шапку із полотна ніжнотканого,
що була біла, як сонце.
Зняв він шнурок, бороду випустив на волю.
Не можуть надивитися на нього всі в кортесі.
Підійшов він до графа Дона Енріке
й графа Дона Рамона;
обняв їх дуже щиро й від серця просить,
щоб узяли собі з його добра, скільки лиш забажають.
Тих і всіх інших своїх доброзичливців —
усіх він просив, щоб узяли,
скільки за потрібне вважають,
Хто відмовився, а хто бере охоче.
Тих двісті марок вибачив Сід королю Альфонсо;
а з решти той взяв, скільки було завгодно.
«Милості в вас прошу, королю, заради Творця!
Коли так полагоджені всі ці наші діла,
за вашим дозволом цілую ваші руки, сеньйоре,

і до Валенсії, яку з трудом здобув, від'їхати я хочу»¹⁵⁵.

Тоді наказав Сід видати посланцям від інфантів з Наварри й Арагона коней та мулів і усього іншого, чого потребували, й відіслав їх.

Король Альфонсо поїхав тоді верхи з усіма знатними васалами відпровадити Сіда, який залишав місто. А коли вони прибули до Сокодовера, — Сід їхав на своїм коні, що його називають Бав'єка, — сказав йому король:

«Доне Родріго, справді ви повинні б тепер проскакати перед нами на тім коні, про якого я чув стільки доброго».

Сід усміхнувся й сказав:

«Сеньйоре, тут у вашій свиті є багато достойних вельмож, яким більше це пасує. Ви їм доручіть, щоб позабавили вас скачками».

Король сказав йому:

«Сіде, сподобалося мені те, що ви кажете, та все ж таки я бажаю, щоб ви проїхалися перед нами на тому коні заради мене».

Сід пришпорив коня і так швидко погнався на ньому, що всі зачудовані були такою їздою.

CL

Руку підняв король, перехрестився:

«За свідка мені Ісідор, леонський патрон,
що на нашій землі нема такого славетного мужа».

Мій Сід на коні до Альфонсо під'їхав,

руку цілував він у сеньйора свого:

«Вас потішити ви веліли Бав'єкою, моїм скакуном.

У християн та у маврів лише один він такий.

Його вам даю у дарунок, сеньйоре,

забрати його доручіть».

Тоді сказав король: «Не прийму нізащо;

кращого господаря не знайти для нього.

¹⁵⁵ Тут знову бракує однієї сторінки збереженої копії «Пісні...». Зміст її переданий наступними рядками, що взяті з «Хроніки Двадцяти Королів».

Та кінь такий, як цей, — для такого, як ви,
щоб маврів на полі бою перемагати і гнати далеко;
хто б вам його забрати хотів, хай його Бог поб'є.
Від вас і від Бав'єки наша слава росте».
Розїхалися вельможі з кортесу додому.
Тих, що боротися мають,
Переможець дбайливо навчав:
«Мартіне Антолінесе, і ви, Педро Бермудесе,
і Муньо Густіосе, васале мій дорогий,
твердо держіться в бою, як мужам і личить;
щоб поголос про перемогу у Валенсію прийшов».
Сказав Мартін Антолінес:
«Чому це кажете, наш сеньйоре?
Взяли на себе ми борг і заплатимо по ньому.
Ви почувєте про мертвих,
про переможених — нізащо».
Радий був з цього той,
що в годину щасливу народився;
попрощався з усіма тими, хто стояв за нього.
Мій Сід до Валенсії іде, до Карріона — король.
Так проминуло тижнів три після кортесу.
Бійці Сіда з'явилися точно у визначений строк
по волі сеньйора, щоб виконати свій борг.
Вони ж — під опікою короля Альфонсо.
Чекали два дні на інфантів де Карріон.
На баских конях — інфанти, озброєні доскону.
З усією своєю ріднею зійшлися на тому,
що бійців Кампеадора захоплять зненацька
і уб'ють серед поля, їхньому сеньйору на ганьбу.
Лихий намір замислили, та не вийшло нічого,

бо Альфонсо з Леона не могли перечити вони.
Із зброєю в храмі молилися всю ніч.
Коли темінь минула, уже благословилося на ранок,
багато туди з'їхалося шляхетних вельмож,
щоб побачити поєдинок та потішити свій зір.
Крім того, з'явився і король Дон Альфонсо,
щоб дбати про справедливість, а про кривду — нізачо.
Троє рицарів Сіда готуються до бою.
Всі — у добрій згоді, бо один у них сеньйор.
Зброю одягають інфанти де Карріон;
граф Гарсія Ордоньес їм поради дає.
Королю Дону Альфонсо вони били чолом,
щоб Колядою й Тісоном не бився ніхто
та щоб рицарі Кампеадора не пускали їх в хід.
Жалкують інфанти, що їх віддали.
Короля вони просили; він таке не схвалив:
«Треба було в кортесі нас просити про те.
Бийтесь хоробро, і буде гострим ваш клинок,
як Коляда і Тісон у ваших супротивників.
Ставайте до бою, Карріонські інфанти,
і по-рицарськи бийтеся, хоч вам буде нелегко,
бо не забракне нічого тим, кого вибрав Кампеадор.
Якщо щасливо вийдете з бою, то прославите свій рід;
а як переможені будете, на нас зло не таїть,
бо знають усі, що самі напросились таке робить».
Каються тепер Карріонські інфанти,
за тим, що вчинили, дуже шкодують;
щоб того не було, віддали б навіть Карріон!
Васали Переможця всі три озброїлись,
пішов на них поглянуть король Дон Альфонсо.

(Тоді йому) сказали рицарі Переможця:
«Прохаємо вас, як короля і пана,
щоби суддею ви були сьогодні їм і нам;
у справедливості нам допоможіть,
не в жодній неправді — нізащо.
Ось всю рідню свою тут мають Карріонські інфанти;
не знаємо, що вони ще придумують, а чого ні.
Під вашу опіку нас віддав наш сеньйор;
хороніть наші права, допоможе вам Бог!»
Тоді сказав король: «Від душі та серця я готовий».
Підвели їм коней, бойових бігунів,
вони сідла перехрестили й помчались у бій.
На шиї — щити з хорошим шипом;
в руках мають списи з гостроносим кінцем,
на кожному списі є прапорець.
А довкола ще скаче багато шляхетних мужів.
Виїхали вони тепер на місце бою,
де були межові знаки¹⁵⁶.
Домовились всі три васали Переможця,
що кожний добре буде наступати
на противника свого.
Аж ось назустріч виїжджають інфанти де Карріон
зі свитою численною — багатолюдний їхній рід.
Король присяжних призначив,
щоб судили правду і брехню¹⁵⁷;
хай не перечить їм ніхто про вирок — так чи ні.
Як прибули на поле бою, промовив король:

¹⁵⁶ Місце поєдинку було визначене межею площі. Хто вийшов поза ці межі, програвав двобій, його визнавали переможеним.

¹⁵⁷ Хоча король сам погодився бути суддею поєдинку, він усе ж таки призначив для об'єктивності й інших суддів, завданням яких було назвати переможця у бою.

«Послухайте, що скажу вам, інфанти де Карріон.
Якщо б не відмовилися ви, у Толедо був би бій.
Цих рицарів трьох Сіда мого Переможця
під своєю охороною я привів у Карріон.
Справедливості домагайтеся, зла не бажайте,
бо хто захоче зло вчинити, покараний буде суворо —
у цілім моїм королівстві не буде місця для нього».
Тяжко це слухати інфантам де Карріон.
Судді й король знаки межові показали,
всі залишили поле й стали кругом,
Ясно розтлумачили це усім шістьом,
що той, хто поза знак межовий ступить бодай крок,
той переможений — такий вирок.
Весь чесний народ розташувався довкола,
на віддалі списів шести,
щоби ніхто на знак межовий не ступив.
Жеребом поле визначили, тоді розділили їм сонце¹⁵⁸,
віч-на-віч поставили, з кола вийшли бігом.
Пішли рицарі Сіда мого проти інфантів де Карріон,
а Карріонські інфанти — на біварських бійців;
кожний намітив противника свого.
Прикрили вони груди широким щитом,
наперевіс вони взяли списи з прапорцем,
над кульбаками обличчя свої нахилили,
пришпорили коней,
аж земля загуділа від кінських копит.
Кожний із них намітив свого —
тепер вони три проти трьох зустрілися.

¹⁵⁸ Судді кидали жереб і призначали кожній групі половину поля двобою. Вони теж мали обов'язок «розділити сонце», тобто так поставити суперників, щоб світло сонця однаково падало на них та не разило одних більше, а інших менше.

Жоден не вціліє, — так думають кругом.
Педро Бермудес, що перший виклик зробив,
з Фернандо Гонсалесом зійшовся віч-на-віч.
В щити вони вдарили без ніякого страху.
Фернандо Гонсалес щит (Дону) Педро прошив;
спис стирчить назовні, а тіла не зачепив,
руків'я йому зламалося аж у двох місцях.
Навіть не похитнувся від удару Бермудес міцний.
Один удар він прийняв, а другий сам наніс:
розбив він металеву середину щита, геть викинув її,
пройшов спис крізь тіло, тут і метал не допоміг.
Встромив йому списа у груди (близько серця),
та потрійною була кольчуга, і Фернандо пронесло.
Два пласти спис пробив, а крізь третій не пройшов:
камзол і сорочка, й всі кільця заодно¹⁵⁹,
ввійшли йому в тіло на цілу долоню;
із горла назовні пішла ротом кров.
Порвались попруги, жодна не пригодилась йому.
Скинув його Бермудес із сідла через тіло коня.
Що смертельно Фернандо поранений, вирішив весь народ.
(У) ньому Педро залишив списа і взявся за меч.
Коли побачив Фернандо Гонсалес Тісона над собою,
не чекаючи удару, промовив: «Я переможений»¹⁶⁰.
Коли судді признали, Педро Бермудес залишив його.

СІІ

(Дон) Мартін і Дієго Гонсалес списками вдарились.
Такі удари були сильні, що обидва списи поламались.
Мартін Антолінес меч рукою захопив;

¹⁵⁹ Це, мабуть, третій пласт кольчуги.

¹⁶⁰ Цими словами Фернандо визнає себе переможеним, тим самим визнає правдивими всі ті звинувачення, що їх Педро Бермудес кинув проти нього, коли викликав на бій.

заблищало все поле, такий він чистий і ясний.
Ударив Антолінес з розмаху, що мав сил:
вершок металевий шолома розсік йому навскіс,
всі зав'язки шолома враз розрубав він,
скинув там капюшон йому, аж до шапки дійшов,
зірвав йому цілком шапку і капюшон,
меч волосся ріже, до шкіри дійшов,
частина шолома впала, частина ще на голові.
Коли цей удар завдав Колядою, мечем знаменитим
побачив Дієго Гонсалес,
що не бути йому більше живим;
поводами коня завернув, показав тут же спину,
меч він держить у руці, та не вживає його.
Тоді Мартін Антолінес схопив його ззаду,
не гострим кінцем, а навзнак з усієї сили.
Заверещав дуже сильно інфант той тоді:
«Захисти мене, Боже,
мене Ти від меча цього збережи!»
Щоб втекти від Коляди, коня повернув він,
за межу втік. Та тримається поля Антолінес.
Тоді сказав король: «Підійдіть ви до свити моєї.
Через те все, що ви зробили, ви бій цей виграли».
І судді підтвердили, що слова його правдиві.

СЛІІ

Ті два перемогу здобули.
Я вам про Муньо Густіоса розповім,
як з Асуром Гонсалесом він дав собі раду.
Вони один одного щити ударами б'ють сильними.
Асур Гонсалес, сильний і сміливий,
вдарив у щит Дона Муньо Густіоса:

за щитом зброю оборонну він йому пропоров,
спис його пройшов крізь щит і крізь кольчугу,
та тіла не торкнувся і вийшов назовні.

Після удару того, удар у відповідь Густіос завдав:

металеву середину щита він йому розбив,
і щит захистити його вже не міг;
і Муньо йому оборонну зброю пробив,
поцілив у бік, та не близько серця;
вбив йому списа із прапорцем глибоко,
із другого боку спис вийшов на лікоть;
ним шарпнув убік він, той на сідлі захитався,
і витягаючи списа, на землю скинув його;
і держак, і спис, і прапорець червоні від крові.

Думають всі, що Асуру кінець приходить.

Муньо спис ухопив і навів його знову;
сказав Гонсальо Асурес: «Не бийте, заради Бога!

Виступаємо з поля після бою такого!»¹⁶¹

Сказали судді: «Ми почули це слово».

Поле бою очистити наказав король Дон Альфонсо;
зброю, що там залишилась, забрав він собі¹⁶².

З пошаною відходять рицарі шляхетного Переможця;
виграли бій цей вони, дяка Господу Богу!

Великий був смуток у землях Карріонських.

Король васалів Сіда мого вночі відіслав,
щоб ніхто на них не напав

та щоб нічого вони не боялись.

Їдуть днями вони й ночами обережно.

Ось у Валенсії вони із моїм Сідом Переможцем:

¹⁶¹ Батько інфантів бачить, що важко поранений Асур не піддається, тому сам втрутився в справу і заявляє замість сина, що той переможений, рятуючи його від смерті.

¹⁶² Згідно із законом, король забирав зброю, що її залишили переможені на полі бою.

обезславили Карріонських інфантів,
виконали гідно свій обов'язок перед сеньйором;
радий був з цього мій Сід Переможець —
велике приниження Карріонських інфантів.
Хто жінку безвинну образить і прожене,
той діждеться такого чи ще гіршого уроку.
Залишімо справи Карріонських інфантів.
Що вони отримали, не до вподоби прийшло їм.
Про того поговорімо,
що в годину щасливу народився.
Веселість велика в Валенсії славній,
бо лицарі Переможця із славою великою прибули.
За бороду взявся Руй Діас благородний:
«Помстився я за дочок, спасибі, Отче Господній!
Тепер хай вільні будуть від Карріонської дідизни!
Без сорому видам їх заміж, за кого мені завгодно».
В переговори вступили інфанти з Наварри й Арагона;
своє побачення відбули знову з Альфонсо із Леона.
Своє весілля відгуляли Донья Ельвіра й Донья Соль:
перше пишне було, та друге — ще більше;
кращим, ніж спершу, чоловікам їх віддав.
Дивіться, як прославився той,
що в годину щасливу народився.
Правлять його діти Наваррою та Арагоном.
Іспанські королі тепер його нащадки ¹⁶³.
Усіх сягає слава через того,
що в годину щасливу народився.
Із цього світу відійшов (мій Сід, Валенсії сеньйор),

¹⁶³ Внук Сіда — Гарсія Рамірес, король Наварри, видав заміж свою дочку Б'янку за Санчо — сина короля Альфонсо VII. Їхній син став королем Кастилії, як Альфонсо VIII (1158-1214).

в день П'ятдесятниці¹⁶⁴;
хай від Христа прощення він має!
Так і всім нам хай станеться, праведним і грішним!
Оце була розповідь про діла славні
Сіда мого Переможця;
на місці цьому кінчається це слово¹⁶⁵.

*Героїчний епос. Пісня про мого Сіда. Пісня про Роланда. Епічні поеми.
Львів: Червона калина, 2002. С. 11-144.*

¹⁶⁴ Сід помер у 1099 р., за поетом — удень Пришестя Св. Духа. Насправді день смерті Сіда не відомий.

¹⁶⁵ Після цього рядка в копії «Пісні...» є ще п'ять рядків, зміст яких не зовсім зрозумілий. Між іншим, там сказано, що цю книгу написав (це слово вжито в значенні «переписав») Пер Аббат у 1307 р. (Одне «С» із дати, написаної римськими числами, вимазане, отже, залишилася дата 1207 р. Однак загально приймають, що ця копія походить від початку XIV ст., значить від 1307 р.).

Методичні коментарі

Хрестові походи, організовані католицькою церквою на чолі з папством і західноєвропейськими феодалами у 1096—1270 рр. під гаслом звільнення християнських святинь у Палестині з-під влади мусульман, посідають особливе місце в курсі історії середніх віків. Тема ця перебуває ніби на стику історії країн Європи і візантійсько-мусульманського Сходу й тому є комплексною за своїм характером. Вона охоплює дуже широкий історичний матеріал.

У запропонованих текстах описано епізоди з історії Першого і Четвертого хрестових походів, вміщено характеристики соціально-політичного ладу Єрусалимського королівства. Саме ці сюжети дають найбільш яскравий і повний матеріал про епоху Хрестових походів і є ключовими при вивченні даної теми.

Найбільшу увагу істориків привернув Перший Хрестовий похід (1096—1099), що завершився 15 липня 1099 р. захопленням західноєвропейськими рицарями «священного» міста трьох релігій — Єрусалима і заснуванням Латино-Єрусалимського королівства. Найдетальніше він описаний учасниками Першого Хрестового походу. Серед їхніх творів насамперед слід назвати хроніку «Діяння франків та інших єрусалимців». Її автор — невідомий італо-норманський рицар. Як видно з розповіді, він воював спочатку у загоні князя Боемунда Тарентського, а від середини 1098 р. після перемоги хрестоносців під Антіохією над армією сельджуків бився в ополченнях графа Раймунда Тулузького і герцога Роберта Нормандського. Твір цього рицаря, якого зазвичай називають просто Анонімом, охоплює події 1095—1099 рр. — від Клермонського собору до битви під Аскалоном. Спочатку (до прибуття у Константинополь) автор розповідає тільки про свій загін, а потім дає стислу, але дуже насичену фактами історію воєнних дій усього хрестоносного війська.

Хроніка являє собою щоденник, записаний у дорозі на великих зупинках, коли всі враження були ще свіжі в пам'яті. Анонім точно й ґрунтовно описує

шлях хрестоносців, географічні деталі театру воєнних дій, характеризує буденні факти походу. В «Діяннях франків» на особливу увагу заслуговують батальні сцени. Це одна з небагатьох хронік Першого Хрестового походу, на основі якої можна скласти більш-менш чітке уявлення про битви, що відбувалися в 1097—1099 рр. у Малій Азії, Сирії і Палестині, про розташування загонів воюючих сторін, воєнну тактику хрестоносців та їхніх противників, облогу укріплених пунктів. Анонім достовірно змальовує побут хрестоносного рицарства під час походу, розповідає про дипломатичні переговори його вождів з сельджуками і про багато інших великих і малих подій.

Важливою пам'яткою історії Першого Хрестового походу є хроніка під назвою «Історія франків, які завоювали Єрусалим». Її автор, провансальський священик Раймунд Агільський — духівник проводиря південно-французьких хрестоносців графа Раймунда Тулузького. Як і Анонім, Раймунд Агільський був у центрі багатьох важливих подій Першого Хрестового походу. Його хроніка написана, головним чином, під час облоги Антіохії (у 1098 р.) і частково наприкінці 1099 р. Мова твору вкрай ускладнена. Майже чверть праці займають описи «чудес», що нібито відбувалися під час Хрестового походу. Проте Раймунд Агільський, як і Анонім, — реалістичний в описах повсякденних подій походу: він докладно розповідає про місцевості й міста, де проходили хрестоносці, тонко і спостережливо, не гірше від справжнього рицаря, змальовує воєнні дії, які довелося бачити.

Наступна за значимістю хроніка, що розповідає про Перший Хрестовий похід. — це «Єрусалимська історія» Фульхерія Шартрського (бл. 1059 — бл. 1128), який більшу частину походу супроводжував загін графа Балдуїна Бульонського як його капелан. При Балдуїні він залишився і далі, коли той став єрусалимським королем. Окремі частини праці Фульхерій Шартрський створював у різні роки, одні — у 1101 р., інші — у 1106 р., ще інші — пізніше, у 1124 і 1127 рр. Цілком і природно, що «Єрусалимська історія» — джерело не лише з історії самого Хрестового походу, вона також містить

багато важливих свідчень із ранньої історії держав хрестоносців на Сході. Завдяки близькості до єрусалимських королів Фульхерій був добре поінформований у державних справах, тому його хроніка є особливо цінною.

На відміну від авторів вищеназваних творів — найдостовірніших джерел з історії Першого Хрестового походу, — автори інших літописів XII ст. лише незначною мірою спиралися на власні спостереження, в основному ж вони використовували «Діяння франків...» Аноніма та «Єрусалимську історію» Фульхерія Шартрського, компілятивно переробляючи їх і подекуди вводячи додаткові матеріали, почерпнуті з усних розповідей очевидців, з листів і різних документів. До таких творів належить хроніка Гвіберта Ножанського (1053—1124) «Діяння Божі через франків». Написана у 1108—1110 рр., вона є літературною переробкою праці Аноніма. Однак автор не обмежився компіляцією Аноніма. Події Клермонського собору Гвіберт описав на основі власних спостережень. Цінним є також змалювання загальної обстановки у Франції напередодні походу (голод, дорожнеча, селянські повстання, збирання в дорогу тощо).

Слід згадати ще низку хронік, важливих для реконструкції передісторії та історії Хрестового походу 1096—1099 рр. Одна з них — «Єрусалимська історія», написана німецьким абатом-бенедиктинцем Еккегардом Аврейським після повернення з Палестини (де він пробув півтора місяця у 1101 р.). головним чином, на основі «Діянн франків та інших єрусалимців» Аноніма, а також власних вражень і розповідей очевидців. Багато значить та частина «Єрусалимської історії», де автор говорить про свою подорож на Схід. Проте і в інших частинах хроніки є цінні відомості про сучасні йому події, зокрема про причини хрестоносного руху.

До наративних джерел з історії Першого Хрестового походу, що в основному мають компілятивний характер, належить «Єрусалимська хроніка» лотарінзького каноніка Альберта Аахенського, створена між 1120 і 1153 рр. На Сході автор не був і, за його словами, спирався на усні розповіді сучасників. Найцікавішою є перша книга хроніки, де зображено загальне

становище у Франції та Німеччині на початку походу (проповідь Петра Ам'єнського, єврейські погроми тощо). Праця написана з проницьких позицій. Для хроніста весь Хрестовий похід — німецьке починання. Він перебільшує уявні заслуги німецьких рицарів у відвоюванні Святої Землі, ідеалізує герцога лотарінзького Готфріда Бульонського.

Серед джерел, що містять матеріал з історії держав хрестоносців, найціннішим і найбагатшим на фактичний матеріал є «Історія священної війни» архієпископа Вільгельма Гірського (бл. 1130—1186). Вільгельм народився у Палестині, але навчався в Європі (очевидно, у Франції). Крім французької, знав грецьку, латинську й арабську мови. Як один з великих церковних феодалів, у 1174—1183 рр. обіймав посаду канцлера Єрусалимського королівства, був вихователем короля Балдуїна IV. Брав активну участь у політичному житті, часто бував з дипломатичними дорученнями у Римі й Константинополі. Свою хроніку Вільгельм почав писати близько 1169 р. і довів її до 1184 р. Незабаром після смерті короля Балдуїна IV кар'єра Вільгельма обірвалася, йому довелося виїхати з Палестини до Риму.

Перші п'ятнадцять книг «Історії священної війни», де викладено події до 1144 р., є компіляцією, що базується переважно на даних хроніки Альберта Аахенського. А ось книги 16—23, де відтворено історію Єрусалимського королівства за 1144—1184 рр., — джерело надзвичайно вагоме. Тут автор пише або з власних спостережень, або посилається на осіб, що заслуговують довіри, а також на офіційні документи. Нерідко Вільгельм послуговується й арабськими джерелами, що надає ще більшої цінності його праці.

Дещо пізніше з'явився ще один цікавий твір з історії держав хрестоносців на Близькому Сході — «Єрусалимська історія» Якова Вітрійського (бл. 1180—1224). Автор — один із французьких проповідників під час альбігойських війн, — переселившись до Палестини, став у 1216 р. єпископом у портовому місті Акра і брав участь у П'ятому Хрестовому поході.

«Єрусалимська історія» складається з трьох книг і детально змальовує військово-феодалну організацію Латино-Єрусалимського королівства, громадське життя в Палестині на початку XIII ст., взаємовідносини палестинських феодалів з місцевим населенням. Хроніка Якова Вітрійського містить безліч відомостей з географії, фауни і флори країн Близького Сходу, розповідає про тамтешні побут і звичаї, освіту і науку.

Четвертий Хрестовий похід (1202-1204), що привів до завоювання французько-італійським рицарством Константинополя й утворення Латинської імперії, описаний у багатьох мемуарах і хроніках. Найбільш змістовні належать двом французьким феодалам, учасникам і очевидцям цього розбійницького походу — Жоффруа Віллардуену і Роберу де Кларі. Один з головних вождів хрестоносців маршал Шампані Жоффруа Віллардуен (бл. 1150—1213) на основі щоденникових і записів, що більш-менш систематично велися від 1201 р., продиктував близько 1207 р. французькою мовою свій твір «Завоювання Константинополя». Під маскою нібито повної об'єктивності у висвітленні подій походу він здійснює спробу зняти відповідальність з вождів і з Венеції та довести повну випадковість захоплення Константинополя. Автор систематично замовчує цілу низку фактів, що суперечать його концепції. Разом з тим повідомляє багато цінних свідчень з історії Четвертого Хрестового походу, детально розповідаючи про склад окремих бойових загонів «пілігримів», про учасників воєнних акцій у Візантії, про хід бойових операцій на суші й на морі.

До найважливіших джерел з історії Четвертого Хрестового походу поряд з твором Жоффруа Віллардуена належить і хроніка «Завоювання Константинополя» ам'єнського рицаря Робера де Кларі (бл. 1170 — після 1216). Автор був вихідцем з дрібномаєтної феодалної сім'ї і в Четвертому Хрестовому поході брав участь в оточенні свого сеньйора П'єра Ам'єнського. Робер де Кларі писав свій твір, очевидно, протягом декількох років уже після повернення на батьківщину 1205 р. і виклав події до 1216 р. Як рядовий рицар він не знав прихованого, залаштункового боку Четвертого Хрестового

походу, тому розкрив хід подій з погляду простого учасника, показавши настрої, що панували серед рицарів, їхнє невдоволення поведінкою вождів. Робер де Кларі брав участь у всіх основних битвах, що відбувалися під час Четвертого Хрестового походу. Опис цих битв є однією з найцікавіших частин його хроніки.

Багато цінних відомостей про Хрестові походи, їхні причини і наслідки, про окремі події в державах хрестоносців передають арабські, візантійські, вірменські, єврейські та інші східні письменники. Щоправда, ніхто з них не відтворює зв'язної, послідовної, систематичної історії хрестоносного руху. Письменники східних країн зупинялися на тих чи інших епізодах Хрестових походів і фактах суспільного життя держав хрестоносців, а також взаємовідносин з ними Візантії, арабських, тюркських, вірменських держав лише в межах описуваної ними і цікавої для них власне східної історії, історії своїх народів.

Серед найбільш ранніх арабських учених, що піднімають цю тему, — Усама Ібн Мункиз (1095-1185). Він прожив багате подіями життя, посідаючи високе становище при дворах сирійських та єгипетських правителів. Його «Книга повчань» містить цікаві свідчення про суспільно-політичний лад держав хрестоносців на Сході, про повсякденні стосунки арабів та європейців у цьому регіоні.

Особливо важливі за своїм значенням праці візантійських істориків XII—XIII ст. Візантійська царівна Анна Комнин (1083 — бл. 1153/55) приділила багато уваги деяким епізодам Першого Хрестового походу в «Олексіаді» — історії царювання Олексія I Комнина, її батька, написаній з метою прославлення його діянь. Авторка ґрунтовно описує взаємовідносини Візантії з хрестоносцями, до яких вона ставиться з неприкритою недовірою.

Знаменитий візантійський історик Нікіта Хоніат (середина XII ст. — 1213) у своїй праці «Історія з часів царювання Іоанна Комнина» присвятив чимало сторінок Четвертому Хрестовому походу. Детально описав взяття Константинополя хрестоносцями у 1204 р., тяжке становище жителів міста і

біженців, наголошуючи, що постраждали переважно заможні верстви населення, а сільські парики і пастухи вважали біди можновладців відновленням справедливості і сподівалися на зміну на краще свого становища. Хоніат описує також поділ імперської території між вождями хрестоносців, розорення сільського господарства, повстання місцевого населення проти іноземного ярма.

Твори візантійських і східних істориків XII—XIII ст., часто більш повні, точні і правдиві, вільні від панегіричного висвітлення «діянь франків», притаманного католицьким хроністам, мають слугувати важливим складником висвітлення історії Хрестових походів.

ПОСТАНОВА КЛЕРМОНСЬКОГО СОБОРУ ПРО ХРЕСТОВИЙ ПОХІД (1095 р.)

Всякому, хто тільки заради обітници, а не заради здобуття грошей і пошани піде в Єрусалим для звільнення Божої Церкви, ця путь буде визнаватися за цілковите покаяння¹⁶⁶.

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 301.

АНОНІМ

ДІЯННЯ ФРАНКІВ ТА ІНШИХ ЕРУСАЛИМЦІВ

Клермонський Собор і проповідь Папи Урбана II

Коли вже наблизився той час, на який повсякденно вказує Господь Ісус своїм вірним, особливо, говорячи в Євангелії: «Якщо хто хоче йти за мною, відмовся від себе, візьми хрест свій і йди слідом за мною», — почався могутній рух по всій Галлії, так що всякий, хто з чистим серцем і розумом ревно захотів піти за Господом і вірно нести за ним хрест, поспішав якнайшвидше стати на стежу гробу Господнього¹⁶⁷.

І от Папа Римський Урбан [II (1088—1099)] вирушив у загірні краї¹⁶⁸ зі своїми архієпископами, єпископами, абатами та священиками і почав солодко проповідувати, кажучи: «Нехай той, хто бажає врятувати свою душу, не вагається ступити покірливо на стежу Господню; а коли не вистачає йому грошей, то дасть йому немало Божественне милосердя». І говорив наш Папа: «Брати, багато чого повинні ми перетерпіти в ім'я Христове, а саме: злигодні, убогство, наготу, переслідування, нестатки, голод, спеку та інше, як сказав Господь своїм учням: «Повинні ви багато чого перетерпіти в ім'я моє» і «не

¹⁶⁶ Цікаво, що ця надзвичайно коротка постанова є єдиною з 32 постанов Клермонського Собору, що стосується Хрестового походу.

¹⁶⁷ «Стезя гробу Господнього», а частіше «стезя Господня» — звичайні в Середні віки назви Хрестових походів.

¹⁶⁸ Папа з Італії вирушив до Франції (за Альпи), де восени 1095 р. в місті Клермоні було скликано Собор, після засідання якого він виступив з проповіддю.

соромтеся говорити перед людьми», «бо я дав вам уста і премудрість», і далі «велика ваша нагорода на небесах».

І коли ця проповідь поступово почала поширюватися по всіх країнах¹⁶⁹ і Галлії, франки, чуючи про таку велич, відразу почали нашивати з правого боку хрести, кажучи, що вони одностайно ідуть стопами Христа, який врятував їх від пекла.

Про похід і загибель ополчення Петра Пустинника

Незабаром спустіли будинки в Галлії, і галли поділилися на три частини. Одна частина франків¹⁷⁰ вступила до Угорщини, а саме: Петро Пустинник, герцог Годфрід¹⁷¹ та його брат Балдуїн і [другий] Балдуїн, граф Геннегау. Ці могутні рицарі і багато інших... вирушили шляхом, який уже раніше наказав прокласти до Константинополя Карл Великий, чудовий король Франції¹⁷². Петро ж першим прибув до Константинополя 1 серпня¹⁷³ і з ним велике плем'я аламанів¹⁷⁴. Тут він застав ломбардів і лангобардів¹⁷⁵ та багатьох інших, що вже зібралися. Імператор дав їм право вільно купувати... і сказав їм: «Не перепливайте через море¹⁷⁶, доки не прийде головне християнське військо, бо вас ще мало, щоб воювати з турками».

А самі християни поводитися негідно, бо руйнували й підпалювали палаци в передмістях, розтягали свинець, яким були вкриті церкви, і продавали його грекам. Через це імператор розгнівався і наказав перевести їх через

¹⁶⁹ Всі країни — це Західна Німеччина, Англія, Данія, на відміну від Галлії (як називають Францію, ідучи за римським слововживанням, середньовічні письменники). Франки можуть означати і французів, і взагалі всіх європейців. Тут це слово вжито в останньому значенні.

¹⁷⁰ Франки — тут французи. Автор однаково називає їх і галлами, і франками.

¹⁷¹ Годфрід Бульонський.

¹⁷² Відгомін ні на чому не заснованої, але дуже поширеної в Середні віки легенди про подорож Карла Великого на Схід.

¹⁷³ 1096 р.

¹⁷⁴ Під аламанами автор має на увазі німців.

¹⁷⁵ Лангобардами (на відміну від ломбардів) автор називає жителів не тільки північної, а всієї Італії.

¹⁷⁶ Мармурове море.

протоку¹⁷⁷. Після переправи вони й далі чинили зло, підпалюючи й спустошуючи церкви.

Нарешті, вони дійшли до Нікомедії, де ломбарди, лангобарди і аламани відокремилися від франків, бо франки загордилися. Ломбарди і лангобарди обрали собі старшого на ім'я Райнальд; аламани зробили те саме і виступили до Романії¹⁷⁸, і через чотири дні ... підійшли до фортеці Ексерогорго, де не було війська, і захопили її. Тут вони знайшли багато і зерна, і вина, і м'яса, й удосталь усякого добра.

І от турки, почувши, що у фортеці християни, виступили, щоб узяти її в облогу. Перед воротами фортеці була водойма, а під горою, на якій фортеця стояла, було джерело. Райнальд вийшов [з фортеці], щоб біля неї чекати турків. Турки, що прийшли в день Святого Михаїла¹⁷⁹, побачили Райнальда і тих, хто з ним був. І багатьох з них турки повбивали, а ті, що залишилися живими, втекли у фортецю, яку турки зразу ж оточили. Не стало води у фортеці. І такі тяжкі муки терпіли наші від спраги, що розрізали жили своїм коням та ослам і пили їхню кров; інші опускали пояси та хустки в ями з брудом і вижимали з них воду собі в рот... Дехто розкопував вогку землю, лягав на спину і насипав собі землю на груди, бо нестерпні були муки від спраги. Єпископи і священники підбадьорювали й умовляли наших не відступати. Це лихо тривало вісім днів.

Нарешті, начальник аламанів уклав з турками угоду про те, що він зрадить товаришів. Удавши, що виходить дати бій, він утік до них, і з ним повтікало багато аламанів. А тих, хто не захотів відмовитися від Господа, було вбито; інших, кого взяли живими, відокремили один від одного, як овець, деяких поставили, як мішені, і розстрілювали¹⁸⁰; інших продавали і дарували, як тварин... Потім турки, почувши, що Петро Пустинник і Вальтер Голяк були в Цівітоді..., з великою радістю пішли туди, щоб повбивати їх і тих, хто були з

¹⁷⁷ Босфор.

¹⁷⁸ Турецька держава у Малій Азії (Румський султанат).

¹⁷⁹ 25 вересня (1096 р.).

¹⁸⁰ Мається на увазі — з луків.

ними. І коли турки туди прийшли, зустрілися з Вальтером та його людьми, вони швидко їх перебили. А Петро Пустинник незадовго перед цим вирушив до Константинополя, бо він не міг стримувати різношерсте військо, яке не хотіло його слухати.

Похід хрестоносців через Каппадокію і Вірменію

Головне військо, тобто Раймунд, граф Св. Егідія¹⁸¹, найосвіченіший Боемунд¹⁸² і герцог Годфрід¹⁸³ та інші князі вступили в землю вірмен¹⁸⁴, прагнучи і захлинаючись від жадоби крові турків. Нарешті, прийшли до одного замку, який був так укріплений, що нічого з ним не могли вдіяти. Проте там була одна людина, на ім'я Симеон, родом з цієї місцевості¹⁸⁵. Він домагався влади над цією землею, яку він захищав від рук ворогів-турків. Хрестоносці добровільно віддали йому цю землю, і він з усією ріднею залишився там.

Ми ж, пішовши звідти, щасливо дісталися Цезареї Каппадокійської; вирушивши ж із Каппадокії, прибули до одного чудового і дуже багатого міста, що незадовго до нашого приходу було під облогою турків чотири тижні; але вони не здобули його¹⁸⁶; коли ми прийшли туди, місто незабаром з великою радістю здалося під нашу владу. Якийсь рицар П'єр Д'Ольф¹⁸⁷ випросив це місто в усіх сеньйорів, щоб захищати його у вірності Богові і Святому гробу, і сеньйорам, і імператорові¹⁸⁸. І вони з великою радістю як дар віддали йому місто. Наступної ночі Боемунд почув, що турки, які брали участь в облозі міста, весь час ішли попереду нас. Миттю вирішив він разом з рицарями напасти на них з усіх боків; та знайти їх він не міг.

¹⁸¹ Раймунд Тулузький.

¹⁸² Боемунд Тарентський.

¹⁸³ Годфрід Бульонський.

¹⁸⁴ Малою Вірменією в XI ст. називалося Вірменське князівство на південному сході Малої Азії. Анонім називає «землею вірмен» увесь південний край Малої Азії, вживаючи, таким чином, цю назву в непрямому і дуже широкому значенні.

¹⁸⁵ Очевидно, один з дрібних місцевих князків в області між Ергле і Цезарією Каппадокійською.

¹⁸⁶ Жовтень 1097 р.

¹⁸⁷ Цей рицар належав до війська хрестоносців.

¹⁸⁸ Імператор Візантії.

Потім ми прибули до міста Коксон; у ньому було вдосталь усякого добра, потрібного нам. Християни, жителі цього міста, відразу ж здались; і ми чудово провели три дні, і наші тут відновили свої сили.

Тим часом Раймунд, граф Св. Егідія, почувши, що турки, які охороняли Антіохію, пішли, вирішив послати туди декого зі своїх рицарів, щоб вони її охороняли. Потім він відібрав тих, кого хотів послати, а саме: П'єра де Кастелліоне, віконта Гільйома де Монпельє, П'єра де Рое, П'єра Раймунда де Пуль з п'ятьомастами рицарями. І от вони прийшли в долину поблизу Антіохії до замку павлікіанів¹⁸⁹ і тут почули, що в місті¹⁹⁰ турки і готуються вони його рішуче захищати. П'єр де Рое відокремився від решти і наступної ночі пройшов біля Антіохії й увійшов у долину Ріки¹⁹¹ і зустрів там турків та сарацинів, дав їм бій, багатьох з них перебив і довго їх переслідував. Вірмени, жителі цієї країни, побачивши, що він швидко перемиг язичників, зразу ж здалися. Він же, не гаячи часу, захопив місто Рузу і багато замків.

А ми, що залишилися¹⁹², вийшовши звідти, вступили в диявольське гірське пасмо¹⁹³, таке високе і небезпечне, що ніхто з нас не наслідуювався йти поперед іншого стежкою, яка вилася по горі.

Рицарі стояли всюди засмучені, били себе від нестерпного смутку і горя, не знаючи, що буде з ними самими та з їхньою зброєю, продавали свої щити і найкращі кольчуги з шоломами за три або п'ять денаріїв, або скільки кому давали. Хто не міг продати, просто кидав їх і йшов собі геть.

Залишивши отак прокляту гору, ми дісталися міста Мараша. Жителі його з радістю вийшли нам назустріч і принесли безліч товарів; і ми мали всього доволі, чекаючи, доки прибуде пан Боемунд¹⁹⁴. І ось прибули наші рицарі в долину, де розташоване царствене місто Антіохія, глава всієї Сирії.

¹⁸⁹ Павлікіани — секта, близька своїм ученням до європейських альбігойців. Візантійські власті переслідували їх, особливо з IX ст., і тому дуже багато павлікіанів переселялось у мусульманські землі, де терпимо до них ставилися.

¹⁹⁰ Антіохія.

¹⁹¹ Ріка — містечко неподалік Антіохії.

¹⁹² Основна маса війська, про яку вже говорилося.

¹⁹³ Східні відроги Антіавру.

¹⁹⁴ Боемунд Тарентський відокремився від війська, щоб переслідувати турків.

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 301, 306-307, 313-314.

РАЙМУНД АГІЛЬСЬКИЙ

ІСТОРІЯ ФРАНКІВ, ЯКІ ЗАВОЮВАЛИ ЄРУСАЛИМ

... Ми вирушили до Антіохії і розіпнули намети (21 жовтня 1097 р.) так близько від міста, що нерідко противник з висоти своїх башт ранив коней і людей у самих наметах...

Слід сказати декілька слів про розташування цього міста... У горах Лівану є долина. Аби пройти її пішки у ширину, потрібно цілий день, а у довжину — півтора дня. На заході вона оточена болотом, а на сході частина її омивається річкою, котра тече... у Середземне море, від якого Антіохія розташована досить близько... Місто простягається у довжину на дві милі і до того ж так укріплене стінами, баштами і виступами, що не боїться ніяких машин, ні людей, хоча б проти нього озброївся цілий світ. Саме це місто армія франків обложила з півночі. Хоча вона складалася з 300 тисяч людей, здатних носити зброю, однак не наважилася піти на приступ і обмежилася тим, що розкинула поблизу свій табір. Усередині міста було дві тисячі добрих вершників, чотири або п'ять тисяч найманих і десять тисяч, або і більше, піхоти. Стіни, і без того високі, були ще захищені ровом і болотами...

Ми не можемо з точністю визначити, скільки полягло сарацинів і турків, і було б жорстоко розповідати про всі види смерті, якою вони гинули... Важко також сказати про кількість здобичі, зібраної в Антіохії; уявіть собі, скільки зможете, а до цього ще додайте... Місто Антіохія було взяте третього червня (1098 р.), а облога його розпочалася близько двадцять першого жовтня (1097 р.).

История средних веков. Сост. М. М. Стасюлевич.

Санкт-Петербург: Полигон АСТ-ЛТД, 1999. С. 1027—1031.

ФУЛЬХЕРІЙ ШАРТРСЬКИЙ ЄРУСАЛИМСЬКА ІСТОРІЯ

Промова Папи Урбана II на Клермонському Соборі (1095р.)

... Дізнавшись, що турки забрали в християн внутрішні частини Романії..., (Папа) спустився через гори в Галлію і в Оверні в місті Клермоні... скликав Собор... І виголосив довгу промову... про багато потрясінь хиткого світу. Потім... умовляв... мужньо піднятися на боротьбу проти диявольських підступів і за повернення Святій Церкві, жорстоко послабленій нечестивими людьми, колишнього її почесного становища.

... Цю промову Урбана II зустріли доброзичливо і співчутливо всі присутні, як клір, так і народ, і щиро обіцяли дотримуватися точно всього, що ухвалить Собор на основі щойно сказаних Папою слів. Тоді Папа додав, що християнству тепер загрожує лихо, не менше за те, про яке згадувалось, а навіть більше, яке йде з іншої частини світу.

Він сказав:

«Оскільки ви обіцяли Богові як його сини енергійніше, ніж звичайно, підтримувати у вашому середовищі належний мир і ще сумлінніше додержувати прав Церкви, вам слід попрацювати над тим, аби спрямувати вашу запопадливість ще на якусь іншу Божу і нашу справу. Адже необхідно, щоб ви якнайшвидше поспішили на допомогу вашим братам, що живуть на сході і потребують вашої допомоги, яку ви їм не раз обіцяли. На них напали, як про це вже більшості з вас стало відомо, турки й араби, які дістались аж Середземного моря¹⁹⁵, того місця, що називається «рукою Св. Георгія»¹⁹⁶, біля самих кордонів Романії¹⁹⁷. Продовжуючи й далі загарбувати землі тих самих християн, вони здобули перемогу, не раз розбиваючи їх у бою, багатьох убили або захопили в полон; церкви зруйнували, а імперію¹⁹⁸

¹⁹⁵ Точніше — Егейського моря.

¹⁹⁶ Так називалися в епоху Хрестових походів Дарданелли через те, що тут був храм Св. Георгія.

¹⁹⁷ Так називалася частина Малої Азії, яка залишалася під владою візантійських греків, на противагу тій, яка називалася Туреччиною.

¹⁹⁸ Тобто Візантійську імперію.

спустилися. І коли ви спокійно дозволите, щоб деякий час чинилися такі насильства, постраждає ще більше людей, вірних Богові.

Тому і звертаюся я з уклінним проханням, і не я, а Господь, щоб ви, провісники Христові, частіше переконували всіх, хоч би до якого стану вони належали, як піших, так і кінних, як бідних, так і багатих, своєчасно допомогти східним християнам вигнати за межі християнського світу цю негідну породу людей. Кажу це присутнім, доручаю передати це відсутнім. Адже Христос велить це.

Всім, хто йдуть туди, в разі їхньої смерті на суші чи на морі, чи в бою з поганцями, віднині хай буде відпущення гріхів. Цю обіцянку я даю тим, хто йдуть, як уповноважені Бога. Яка ганьба, коли б така мерзенна, зіпсована, що служить демонам, порода людей так-таки й перемогла б людський рід, пройнятий вірою в Бога і осяяний іменем Христовим! Яким соромом покрие нас сам Господь, якщо ви не допоможете тим, хто такі ж християни, як і ми! Нехай виступлять проти невірних у бій, що має розпочатись, у бій, що має дати великі трофеї, ті люди, які здавна звикли зловживати правом війни проти своїх одновірців-християн.

Хай стануть нині воїнами ті, хто раніше були грабіжниками. Нехай нині ведуть справедливий бій з варварами ті, що колись билися проти братів та одноплемінників. Хай отримають нині вічну нагороду ті, хто раніше за малу мзду були найманцями. Нехай подвійна честь увінчає труди тих, що не жаліли себе, не шкодуючи ні тіла, ні душі. Кому гірко і хто тут бідний, там буде багатим, хто тут недруг Богові, там стане другом Йому. Хай ті, що йдуть у Святу землю, не баряться, а, здавши в надійні руки своє майно і зібравши кошти на дорожні витрати, коли зима мине, найближчої весни з Богом бадьоро вирушають у дорогу».

Вожді рицарського Хрестового походу

Цього року [1096] всі країни землі втішалися міцним миром та мали вдосталь хліба й вина з ласки Божої, щоб ті, хто вирішили йти за Ним зі своїми хрестами згідно з Його наказом, не ослабли в дорозі. І тому що слід

пам'ятати тих князів, що пішли туди¹⁹⁹, то згадаю Гуга Великого — брата Філіппа, короля франків²⁰⁰, що перший з героїв переправився морем²⁰¹ і причалив біля болгарського міста Дураццо. Коли він нерозсудливо висадився з нечисленним військом, жителі взяли його в полон і доправили константинопольському імператорові²⁰². Тут він жив деякий час і не зовсім був вільний²⁰³. А після нього тією ж дорогою²⁰⁴ пройшов апулієць Боемунд²⁰⁵ — син Роберта Гіскара²⁰⁶, норманець за національністю. Далі Годфрід, герцог Лотарінгії²⁰⁷, з великим військом ішов через Угорщину. Граф Раймунд Провансальський²⁰⁸ з готами²⁰⁹ і гасконцями та єпископ Адемар із Пюї²¹⁰ пройшли Далмацією.

Якийсь Петро Пустинник з великою кількістю піхотинців²¹¹, що приєдналися до нього, але з небагатьма рицарями, перший пройшов через Угорщину. Згодом його ополчення очолив Вальтер²¹², якого прозвали «Без грошей», чудовий рицар. Пізніше його разом із супутниками вбили турки між містами Нікомідією та Нікеєю. У жовтні почав похід Роберт — граф Нормандії, син Вільгельма²¹³, короля Англії. Він набрав собі велике військо з нормандців, англійців та бретонців. З ним ішли також Стефан — шляхетний граф Блуа, його дівер — і Роберт — граф Фландрський. Їх супроводило багато інших знатних осіб.

Облога і здобуття Єрусалима хрестоносцями

¹⁹⁹ До Єрусалима.

²⁰⁰ Французький король Філіпп I.

²⁰¹ Гуг ішов на південь через Італію і переплив Адріатичне море.

²⁰² Візантійський імператор Олексій I Комнин (1081—1118 рр.).

²⁰³ Імператор тримав його в почесному полоні.

²⁰⁴ Балканським півостровом до Візантії.

²⁰⁵ Герцог Тарентський (в Апулії, південна Італія).

²⁰⁶ Роберт Гіскар (Хитрець) — нормандський герцог Сицилії.

²⁰⁷ Більше відомий як Годфрід Бульонський.

²⁰⁸ Раймунд Тулузький.

²⁰⁹ Готи — жителі Південної Франції, колись населеної вестготами.

²¹⁰ Єпископ Адемар був представником (легатом) Папи у війську хрестоносців.

²¹¹ Піхотинці тут протиставляються рицарям як простий народ.

²¹² Інші історики, що брали участь у Першому Хрестовому поході, називають Вальтера Голяком (у Фульхерія в оригіналі — sine pecunia, у Аноніма — sine habere).

²¹³ Вільгельма Завойовника.

Після того як франки... побачили, що важко здобути Єрусалим, вожді наші вирішили зробити дерев'яні драбини, щоб, зійшовши по них на самий верх стіни, з Божою допомогою здобути рішучим натиском місто. Коли це було зроблено..., спонукувані найзнатнішими, під звуки труб, ясним ранком хрестоносці з надзвичайною швидкістю атакували місто з усіх боків. І хоч атакували його до шостої години дня, але в місто не вдерлися, бо мало поставили драбин. Тоді з жалем припинили приступ. Після цього на загальній раді вирішили доручити майстрам збудувати машини, щоб, пробивши стіни, здобути місто. Так і вчинили.

Хоча в обложених було удосталь хліба і м'яса, проте місцевість тут була суха, безводна, без рік — людям і худобі не вистачало питної води. Тому... воду шукали віддалік, і з великими труднощами доставляли її в міхах до місця облоги. Приготувавши машини (тарани), і самі також приготувалися до штурму. Серед цих машин була облогова башта, споруджена з коротких колод, бо будівельного лісу в тих місцях не було. Вночі її перенесли розібраною до одного з виступів на розі міської стіни. Приготувавши... підпори, зібрали цю башту дуже швидко поблизу стіни, вкрили шкурами і, поволі підсовуючи, присунули її до стіни. Тут дехто з хоробрих рицарів так запалився, що скакав на башту. Проте сарацини, захищаючись, чинили опір — поливали їх киплячою олією і жиром, пекли запаленими факелами башту і рицарів, що були в ній. І для багатьох, хто бився з однієї чи іншої сторони, наставала швидка смерть.

На тому боці, де були граф Раймунд [Тулузький] та його люди, тобто на горі Сіон, дуже натиснули машинами. З того ж боку, де були герцог Годфрід [Бульонський] і Роберт — граф Нормандський, і Роберт [граф] Фландрський, тиснули ще сильніше на стіну. Так пройшов цей день.

Другого дня, подавши сурмами сигнал, вони ще мужніше почали битися і таранами проламали стіну... Вже в кам'яній стіні запалала одна башта, яку наші механіки закидали палаючими головешками. Від неї, в міру того як

вогонь пожирав серед дерев'яних частин пальної речовини, пішов такий дим і полум'я, що ні один із захисників міста не міг там довше залишатися.

Отже, незабаром франки велично вступили в місто — опівдні, в п'ятницю, в день, коли Христос визволив увесь світ. Лунали роги; всі були схвильовані, мужньо билися, вигукуючи: «Допоможи, Боже!» Над стіною підняли прапор. Язичники так злякалися, що де й поділася їхня відвага, і почали тікати...

Граф Раймунд та його люди, які безстрашно вели атаки, не помічали цього, допоки не побачили, що сарацини перескакують через стіну, а побачивши, хоробро побігли до міста і разом з іншими невтомно переслідували і вбивали нечестивих ворогів.

У цей час інші, як араби, так і ефіопи, швидко вскочили в башту Давида, а інші замкнулись у храмі Господа і Соломона. В атріях цих храмів на них дуже натиснули: не було місця, де не били б сарацинів. Багато з них було вбито стрілами на даху Соломонового храму, який вони підпалили, втікаючи. В цьому храмі зарізали майже десять тисяч людей.

І якщо б ви там були, ноги ваші до стеген залилися б кров'ю вбитих. Що сказати? Ніхто з них не зостався живим. Не зглянулися ні на жінок, ні на малят.

Ви могли б побачити..., як наші зброєносці і бідніші піхотинці, довідавшись про хитрощі сарацинів, розтинали животи померлим, аби добути з них золоті монети, які вони проковтували за життя... Заради цього вони через кілька днів склали трупи у велику купу і спалили на попіл, щоб було легше відшукувати те золото.

Танкред, який поспішив першим увійти в храм Господній, захопив багато золота і срібла та дорогоцінного каміння. Але по відновленні храму він повернув усе загарбане, усе цінне у святе місце...

І після того великого кровопролиття хрестоносці заходили у домівки городян, захоплюючи все, що бачили там. При цьому народився звичай, що кожний, хто входив у будинок першим — був він багатий чи бідний, — володів будинком або палацом і всім, що в ньому було, як власним. Ніхто

інший не посягав на нього. Так підтримували вони у своєму середовищі право. І багато бідних стали заможними.

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 299-300, 308, 314-316.

ЕККЕГАРД АВРЕЙСЬКИЙ ЄРУСАЛИМСЬКА ІСТОРІЯ

[Папа] легко міг переконати західних франків²¹⁴ залишити свої села. Річ у тім, що Галлію протягом багатьох років роздирали то розбрат у суспільстві, то голод, то епідемії... Простий народ та люди з інших племен²¹⁵ говорили, що їх закликали до обітниць²¹⁶, крім Папської постанови, якісь пророки чи небесні знамення і явища на землі²¹⁷, які нещодавно з'явилися; інших спонукали, за їхніми словами, до таких обітниць різні несприятливі умови життя; тому більша частина і вирушила [в похід], узявши з собою дружин і дітей та все своє майно.

Але цей заклик не мав великого впливу на східних франків, саксонців²¹⁸, тюрінгів, баварів та аламанів, головним чином, через той великий розкол між священством і царством, який, почавшись за часів Папи Олександра²¹⁹, зробив, на жаль, ненависними і ворожими як нас римлянам, так і римлян нам²²⁰. Внаслідок цього майже весь німецький народ, не знаючи спочатку причин цього походу, осміював численні загони вершників, натовпи

²¹⁴ Французів.

²¹⁵ Крім французів.

²¹⁶ Обітниця взяти участь у Хрестовому поході.

²¹⁷ Збуджена уява сучасників Першого Хрестового походу знаходила на небі безліч знамень (незвичайно багряні барви неба при заході сонця, комети тощо), опису яких наш автор присвячує цілий розділ. Говорили також про всякі «явища» та «чудеса».

²¹⁸ Країна саксів простягалася через усю Північну Німеччину від р. Ейдеру до Везеру, крім морського узбережжя (не слід плутати з пізнішим герцогством Саксонським, що виникло в XII ст.).

²¹⁹ Олександр II (1061-1073 рр.).

²²⁰ Автор від першої особи говорить про німців.

піхотинців і юрби селян, жінок та дітей, що, як засліплені нечуваною дурістю, проходили його країною; адже вони, шукаючи невірною замість вірного, марно покинули рідну землю, домагалися ... невірної землі обітованої, відмовилися від власного майна, ждали чужого. Та хоча наше плем'я було більш горде, ніж інше, проте з пошани до Божественної милості²²¹ схилилося до заклику...

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 302.

ГВІБЕРТ НОЖАНСЬКИЙ ДІЯННЯ БОЖІ ЧЕРЕЗ ФРАНКІВ

Книга II

Розділ 6

Коли закrywся Клермонський Собор, що відбувся в листопаді [1095 р.]..., по всіх провінціях Франції про нього пішла хвала; і кожний, до кого швидко донеслося Папське розпорядження, спонукав своїх сусідів і родичів стати на «стежу Господню» [так називали тоді очікуваний похід]. Уже запал охопив придворних графів, і середнє рицарство вже почало замишляти [похід], коли відвага бідняків спалахнула таким великим завзяттям, що ніхто з них не думав про свої малі прибутки, не дбав вигідніше розпродати будинки, виноградники та поля; а кожен виставляв на продаж кращу частину майна за значно меншою ціною, немов потрапив у найжорстокіший полон, і єдиний порятунок був — якнайшвидше викупитись.

У цей час був великий голод, навіть багаті відчували крайню потребу в хлібі... Натовпи незаможних намагалися харчуватися корінням диких рослин, аби, поїдаючи більш доступне, ... замінити хоч чимось скрізь розшукувану їжу. Найбільш поважні люди і ті були під загрозою бідності, на яку всі

²²¹ Божественна милість — обіцянка на Клермонському Соборі відпустити гріхи за участь у Хрестовому поході.

скаржились, і кожен, бачачи, як мучиться голодом бідний народ, ставав надмірно бережливим, боячись змарнувати свої багатства. Пожадливі душі скнар раділи, що часи тепер сприяють нарощуванню процентів, і, дивлячись на старі ні паси зібраного хліба, кожного дня робили нові розрахунки тієї суми, яку вони, продавши хліб, додадуть до цілих гір золота. Як я вже сказав, цей неврожайний час зменшив усі статки, проте, як тільки Христос навів цій незліченній масі людей думку піти у добровільне вигнання, виявилися багатства в багатьох із них; і те, що здавалося цінним до початку руху, продавалося найдешевше, коли всі вирушили в дорогу.

Через те що багато хто поспішав закінчити свої справи, сталося диво — раптово і несподівано ціни спали; за п'ять денаріїв можна було купити вісім овець; згадана нестача хліба перетворилася на достаток, і кожний, прагнучи всіма засобами зібрати скільки-небудь грошей, продавав усе, що мав, не за вартістю, а за ціною, призначеною покупцем, щоб не пізніше від інших ступити на «стежу Господню». Отже, сталося тоді дивне явище: всі дорого купували і дешево продавали — дорого купували те, що потрібно було для користування в дорозі, а дешево продавали те, чим треба було покрити витрати. Ще недавно ні в'язниці, ні катування не могли вирвати в них того, що [тепер] повністю віддавалося за дрібницю. І не менш смішно, що багато з тих, хто ще сьогодні не мав ніякого бажання йти, насміхався з тих, що продавали свої речі й твердили, якою нужденною буде їхня дорога, а ще більш нужденним повернення, — наступного дня, тільки прокинувшись, віддавали за кілька копійок усе своє майно й ішли з тими, кого висміювали.

Хто розкаже про дітей, про стариків, що вирушили на війну?

Хто може перелічити натовпи дівчат?..

Деякі бідняки, підкувавши биків, як це роблять із кінями, і нпрягши їх у двоколісні возики, зносили туди пожитки і маленьких дітей. Коли цим дітям у дорозі траплявся який-небудь замок або якесь місто, вони питали, чи це не Єрусалим, куди вони йдуть...

Доки князі, яким потрібні були великі кошти і численний почет, старанно і дбайливо готувалися до свого походу, простий народ, хоча її не мав потрібних коштів, [зате] був найбільш численний, зібрався навколо якогось Петра Пустинника і визнав його своїм вождем... Родом, якщо не помиляюся, з міста Ам'єна, він, як ми чули, жив пустинником у чернечому одязі, не знаю, в якій області верхньої Галлії; пішовши звідти, не знаю, з яким наміром, він обходив міста і села ніби для того, щоб проповідувати, і, як ми бачили, його оточували величезні юрби народу, його так обдаровували, так прославляли за святість, що я не пригадую нікого, кого б так шанували. Він був дуже щедрий до бідних, роздавав їм багато з того, що йому дарували... Чудесною владою відновлював він мир і згоду серед тих, хто сварився.

Все, що він робив, що говорив, здавалося чимось божественним, особливим, навіть шерсть з його мула виривали як реліквію; це ми розповідаємо не заради правди, а для юрби, що любить незвичайне. Він надівав на голе тіло шерстяний плащ, на голові в нього був капюшон, а зверху — груба мантия до самих п'ят; питвом і харчами його були вино та риба, а хліба він їв дуже мало, а то й зовсім не їв. Оця людина, зібравши численне військо, захоплене почасти загальним потоком, а почасти його проповідями, вирішила піти через країну негрів.

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 303-304.

АЛЬБЕРТ ААХЕНСЬКИЙ ЄРУСАЛИМСЬКА ХРОНІКА

Книга I

Розділ 27

Не знаю чому, волею Божою або через помилку розуму, вони²²² повстали проти іудейського народу, розпорошеного по всіх містах, і жорстоко

²²² Граф Еміхо і загони, що приєдналися до його війська.

умертвили євреїв, особливо в Лотарингії. Вони твердили, що це початок їхньої експедиції і боротьби проти ворогів віри християнської. Першими таке винищення вчинили городяни в Кельні. Вони зненацька напали на невелику громаду євреїв, багатьох порубали важкою зброєю; зруйнували їхні будинки і синагоги, поділили між собою їхні гроші. Побачивши таку жорстокість, близько двохсот євреїв серед нічної тиші повтікали за річку до Нейсса. Прочани й хрестоносці впізнали їх і жодного не залишили живим, жорстоко винищили і пограбували все їхнє майно.

Розділ 28

І не затримуючись після цього, вони, згідно з даною обітницею, пішли далі і прибули до міста Майнц, де граф Еміхо, муж найшляхетніший і наймогутніший у цій країні, з великим загоном німців чекав на прочан, що сходилися туди з різних місць королівським шляхом²²³. Майнцькі євреї, знаючи про загибель своїх побратимів і розуміючи, що вони не зможуть уникнути рук такої великої кількості [насилників], у надії на порятунок звернулися до єпископа Руотгарда. Вони віддали під його охорону і захист незліченні скарби, покладаючи велику надію на його заступництво, бо він був єпископом цього міста. Майнцький первосвященик дбайливо зберіг їхні гроші. [Самих] іудеїв він заховав від графа Еміхо та його супутників у просторій прибудові свого дому, щоб вони були у цьому найбезпечнішому та найнадійнішому місці живі й здорові. Проте Еміхо та його згряя, порадившись, уранці наступного дня атакували іудеїв стрілами і списами в їхньому житлі. Зламавши засуви й двері, вони знищили до семисот захоплених [ними іудеїв], які марно чинили опір силам, що значно їх переважали; вбивали і жінок, і маленьких дітей, незважаючи на вік і стать, ударами меча в лице.

Іудеї, бачачи, що християни як вороги піднялися проти них та їхніх дітей і не щадять ні старих, ні малих, кинулися на своїх єдиновірців, синів, дружин,

²²³ Королівський шлях (*via regia*) — шлях Рейном і Дунаєм до Візантії, яким, за легендою, що не має ніякого історичного ґрунту, йшов на Схід Карл Великий.

матерів та сестер і перебили один одного. Матері — страшно сказати — перерізували горло немовлятам, інших заколювали, вважаючи, що краще знищити їх власними руками, аніж віддати під меч іновірця...

Вони жорстоко вирізали [іудеїв] більше через жадобу грошей, аніж з Божого правосуддя.

Розділ 31

Був й інший злочин у цьому зборищі пішого люду, дурного й навіженого... Вони оголосили якихось гусака і козу натхненними в однаковій мірі Божественним Духом і їх поставили своїми вождями цієї святої путі до Єрусалима... Та нехай не буде у віруючих навіть і думки, що Господь Ісус хотів, щоб гробницю його найсвятішого тіла відвідували нерозумні тварини і щоб їх робили вождями душ християн, яких він спокутав ціною своєї дорогоцінної крові, відвернувши від бруду ідолів.

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 305-306.

КАФАРО ДЕ КАСКІФЕЛОНЕ

КНИГА ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ СХІДНИХ МІСТ

Так, місто Єрусалим було взяте згаданим військом франків з участю деяких генуезців, а саме: Гуїлермо Ембріако і Прімо, його брата, і багатьох інших войовничих мужів генуезьких. Вони будували там машини, завдяки їхній винахідливості місто було взяте в липні місяці 1099 р.²²⁴ ... Хоч інші міста захоплювались різного часу, хай перелік почнеться все ж таки з перших завоювань. Бо генуезці й король Балдуїн здобули, б'ючись, Цезарею та Азот... Коли ж після цього генуезці, повертаючись на батьківщину, прибули у Візантію, біля острова Ітака вони зустріли флот константинопольського імператора. Цим флотом командував Ландульф, і з ним було шістдесят

²²⁴ Автор явно перебільшує роль своїх співвітчизників у здобутті Єрусалима.

шеланд²²⁵. Генуезці захопили з них сім і відпустили, підпаливши, а проти решти виступили з двадцятьма сьома галеями²²⁶, щоб узяти їх озброєною рукою. Начальник [флоту], побачивши, що генуезці так відважно йдуть на нього, вирядив до них свого посла [для переговорів] про згоду і мир. Отже, досягнувши між собою згоди, йшли вони до міста Корфу. І звідси начальник флоту і генуезці відрядили до імператора²²⁷ Олексія послів Райнальда де Радульфо і Ламберта Гезо²²⁸ і згаданого Ландульфа²²⁹.

І коли вони стояли там три дні біля міста Корфу, прибуло вісім генуезьких галей з вісьмома горабами²³⁰ та один великий корабель з генуезькими рицарями і прочанами...

І ті, хто був на вісьмох галеях і горабах і на кораблі, попливли до Єрусалима. На цих галеях був Мауро де Платеалонга з іншими знатними мужами, а на кораблі був Пагано де Вольта²³¹ з багатьма іншими шатними особами. Вони відвідали гроб Господній, а тоді вирушили до Тортози і разом з Раймундом, графом Св. Егідія²³², що повернувся і Константинополя на Схід, взяли її облогою. І було це в 1101 р.

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 316-317.

АННА КОМНИН

ОЛЕКСІАДА

Книга X

Розділ 5

²²⁵ Шеланда — у Середні віки велике двоповерхове військове судно, в якому було до 150 чоловік екіпажу.

²²⁶ Галеа — військове судно, яке відзначалось (на той час) швидкохідністю.

²²⁷ Візантійський імператор Олексій Комнин.

²²⁸ Райнальд де Радульфо і Ламберт Гезо — впливові генуезці.

²²⁹ Очевидно, начальник флоту Ландульф сам взяв участь у посольстві.

²³⁰ Гораба — велике судно.

²³¹ Генуезькі консули в 1100—1102 рр.

²³² Раймунда Тулузького часто називали графом Св. Егідія за одним з феодин, що нанежав йому.

Коли імператор Олексій²³³ відпочивав від своїх великих трудів, до нього долетіла чутка, яка передавалася з уст в уста, що йде незліченне військо франків. Ця звістка неприємно вразила Олексія, який з виправданим побоюванням дивився на цей підозрілий народ. Набувши достатнього досвіду в боротьбі з Робертом²³⁴, він знав надзвичайну запальність франків, легкість, з якою вони наважуються на будь-що й одразу ж зраджують своїм намірам, їхню надзвичайну улесливість; ці та інші якості... завжди несе з собою цей народ, хоча б до якої країни він прибував. А тому Олексій мав підстави чекати від нього кривди для своєї держави. Передбачливість імператора та його страх підтверджувались і тим, що поміж людей пішла чутка, а в чутках завжди є частка правди; окрім того, він сам знав з досвіду, що франки вміють умишляти зло, а якщо й укладуть договір, то розірвуть його з найменшого приводу. З усіх цих причин імператор не тільки не дрімав, а наказав добре озброїти військо і навчати його, щоби про всяк випадок мати готову армію. Наступні події довели, що весь цей страх мав підстави. Справді, в той час вирушив увесь Захід, тобто всі варварські народи, які займають територію від Адріатичного моря до Геркулесових Стовпів, вся Європа, несподівано знявшись зі свого місця, накинулася на Азію.

Розділ 10

Імператор, бачачи, наскільки багато хрестоносців, почав дбати про те, щоб герцоги та графи так само присягнули йому, як незадовго перед тим присягнув Годфрід²³⁵. В надії на це він закликав їх поодинці до себе і, провадячи з ними бесіду, вживав усіх засобів; одні виявилися зговірливими, але інші упирались, і всі його старання були марні; князі чекали Боемунда²³⁶ і дуже покладалися на нього. Проте вони приховували причину своєї повільності. Тим часом латиняни придумували різні нові вимоги і ставили їх імператорові, сподіваючись виграти час. Але імператор, якого важко було

²³³ Візантійський імператор Олексій I Комнин (1081—1118 рр.).

²³⁴ Роберт Гіскар.

²³⁵ Годфрід Бульонський, який раніше за інших прийшов до Константинополя.

²³⁶ Боемунда Тарентського.

обманути, зрозумів і розгадав усе; різними способами діючи на кожного поодиноці, він устиг, нарешті, прихилити до себе всіх франкських князів, чому багато посприяв приклад Годфріда. Для Годфріда було важливо, щоб їхня впертість не перетворилася на засудження його власного вчинку. Через те він, хоча вже й відплив до Пелікана, повернувся назад, аби бути присутнім під час присягання латинських князів. Як тільки всі зібрались у палаці для цієї церемонії і присягли, якийсь латинський граф, мабуть, шляхетного походження, піднявся на імператорський трон і сів на нього. До латинянина підійшов Балдуїн, граф фландрський, і, взявши за руку зневажника царського трону, лаючись, сказав: «Як ти смієш, вступивши на службу і давши присягу імператорові, і, значить, визнавши його своїм паном, сісти тепер поруч з ним? Хіба ти не знаєш, що римські імператори не мають звичаю поділяти трон з людьми, які служать їм і вважають себе їхніми підданими? І взагалі слід дотримуватися правил тієї країни, в якій живеш». Вислухавши це, той нічого не відповів Балдуїну, але, поглянувши сердито на імператора, пробурчав своєю мовою, що в перекладі на нашу мову означає: «Ось мужик сидить собі один, в той час як такі знамениті герцоги стоять перед ним!» Рух його вуст помітив імператор і покликав до себе перекладача. Почувши, що сказав той граф, він нічого йому не зауважив; але коли після присяги графи почали виходити і прощатися з імператором, Олексій підізвав до себе цього зухвалого й безсоромного латинянина і спитав його, хто він, звідки і де народився.

На це латинянин відповів: «Я родом справжній франк, шляхетного походження, і знаю лише одне: у моїй вітчизні на роздоріжжі стоїть церква, збудована ще у стародавні часи; хто хоче знайти собі супротивника для поєдинку, іде туди, молиться і чекає, доки прийде хто-небудь, щоб помірятися з ним силою. Я довго стояв на цьому роздоріжжі і не знайшлося нікого, хто насмілювався би прийняти мій виклик». Вислухавши це, імператор відповів: «Тоді ти шукав супротивника, але не знайшов нікого, тепер перед тобою бойовий час, і ти матимеш досхочу ворогів. Проте, якщо ти хочеш

мене послухати, то не ставай ні в задніх, ні в передніх рядах війська, де б'ються списами (я знаю з досвіду воєнні прийоми турків). І те і інше місце небезпечно. Ти ж стань в середині, де, оточений своїми, врятуєшся від ворожих ударів». Олексій дав таку корисну пораду не тільки йому одному, аж ніяк не вартому цього, але розповідав ще й іншим, що чекає на них у поході, й особливо переконував не переслідувати турків у разі перемоги, бо вони дуже вміло ставлять засідки.

Розділ 11

Тим часом Боемунд разом з іншими графами причалив до Апра²³⁷. Він розумів, що не може рівнятися з іншими франкськими князями своїм походженням і не має грошей на утримання великої армії. Аби надолужити ці недоліки, він вирішив зблизитися з імператором і прибув до Константинополя в супроводі лише десяти франків; інших же графів він залишив позаду себе. Імператор, добре знаючи підступну вдачу Боемунда та його прихований розум, також бажав переговорити з ним окремо ще до прибуття інших графів, щоб вивідати його наміри. Разом з тим він хотів вимагати від Боемунда переправити його військо, не чекаючи інших, бо побоювався, що той спересердя з'єднається з графами і накоїть лиха імператорові. Коли Боемунд прибув, Олексій ласкаво прийняв його: розпитував про пройдений шлях і про те, де він залишив своїх сподвижників. Діставши бажану відповідь, імператор намагався по-дружньому стерти спогади про події під Діррахієм і Ларіссою, про їхні війни і минулу ворожнечу. При цьому той підступний хитрун казав: «Мушу признатися, тоді я був твоїм ворогом і чинив відповідно, але тепер я прийшов до Вас, як вірний друг Вашої Величності, і, що найважливіше, таким і залишуся надалі». Імператор продовжував випробовувати його і, переговоривши про все, висловив своє задоволення. Домовившись про присягу, імператор, нарешті, сказав: «А втім, не хочу тебе довше затримувати бесідою: ти втомився з дороги, тому йди і подбай про відпочинок, ми ще матимемо час

²³⁷ Апра — грецьке місто.

поговорити». В місті Св. Косьми, де йому підготували пристановище, стояв багато прибраний стіл з різними наїдками. За наказом імператора до Боемунда прийшли кухарі й кондитери, принесли дуже багато сирого м'яса й птиці свійської та дикої й мовили: «Ми зготували все, що ти бачиш на столі, за звичаєм нашої країни, доклавши всіх своїх умінь, але якщо ти звик їсти інше, тобі не до смаку будуть наші страви. Ось сирі харчі і нехай їх приготують твої люди за твоїм смаком».

Так наказав імператор, який вирізнявся незвичайним умінням поводитися з людьми. Розуміючи заміри людей за виразом обличчя і рухами, він одразу ж збагнув усі хитрощі Боемунда і передбачив, що той відмовиться від їжі, запропонованої людьми імператора, який колись був його ворогом. Імператор не помилився: Боемунд не тільки не скуштував, а й не доторкнувся до їжі кінчиком пальця, і ніби з люб'язності роздав усе своєму оточенню. Справді, він зробив велику послугу своїм, пригостивши їх їжею, яка, на його думку, була отруєною. А втім, недовго приховував свою підступність Боемунд як людина самовпевнена і погордлива: коли він наївся м'яса, приготованого його кухарями за вітчизняним звичаєм, то наступного дня запитав у своїх про здоров'я після вчорашнього частування. Ті відповіли, що почуваються чудово. «А я, — казав він, зізнаючись у своїй підступності, — згадав минулі війни з імператором, коли я змусив його тікати, і тому не хотів вживати їжу, приготовану за його наказом, побоюючись отрути».

Імператор покликав до себе Боемунда і зажадав від нього такої ж присяги, як і від інших латинян. Боемунд не вагався і не гаявся; не знаю чому: чи тому, що вважав своє походження менш знатним, не мав ані багатств, ані великої дружини й через це не бачив причини ухилятися від того, на що погодилися більш важні франкські князі, чи він як людина, вихована в презирстві до релігії, ... вважав смішним довго відмовлятися від присяги. Імператор, бачачи таку готовність Боемунда дати присягу, знову довів свою прихильність до нього: наказав наповнити одну кімнату в палаці багатствами, щоб уся підлога була вкрита монетами, намистом і рідкісними

пурпуровими тканинами, а стіни до стелі завісити дорогоцінним одягом, золотом і сріблом й усяким блискучим металом, понаносити стільки речей, щоб і ступити ніде було, не затоптавши ногами ту чи іншу коштовність. Віддавши наказ супроводити Боемунда як гостя при огляді палацу, імператор звелів завести його, між іншим, і до тієї кімнати і зробити все це так, щоб спочатку викликати в нього подив (він хотів осліпити його — і не помилився).

Вражений несподіваним видовищем, Боемунд міг тільки промовити: «Якщо б я був господарем усіх цих багатств, то вже давно підкорив би своїй владі багато міст і країн». На що імператор відповів: «Це все твоє, Боемунде. Імператор дарує тобі це сьогодні її своєї ласки». Боемунд прийняв подарунок з радістю і довго дякував. Але, прийшовши додому, отямився і, коли побачив перед собою носильників з дарами, цей хитрун відчув сором за своє користоловство і, ніби жалкуючи про висловлений ним подив, вигукнув: «Я ніколи не думав, що імператор може так образити мене. Віднесіть усе це тому, хто вас прислав». Імператор, знаючи мінливу вдачу латинян, з посмішкою повторив народну приказку: «Зло повертається до свого супротивника», — і звелів знову все віднести до Боемунда, який цього разу був спокійнішим і прихильно прийняв дарунки, які він щойно знехтував. Але це було з його боку не легковажністю чи несталістю, а швидше обміркованою хитрістю ні на що раптово не наважуватися. Я помітила в цій людині дві характерні риси: хитрість і відвагу, якими він перевершував усіх латинських князів, що проходили через Константинополь, настільки ж, наскільки він поступався перед ними багатством і чисельністю своїх військ ...

Анна Комнина. Алексиада.

Москва: Наука, 1965. С. 275, 288—291.

ВІЛЬГЕЛЬМ ТІРСЬКИЙ
ІСТОРІЯ СВЯЩЕННОЇ ВІЙНИ

Книга ІХ

Розділ 19

У цей саме час (тобто Великодня 1100 р.), коли вже майже всі князі, що брали участь у поході, повернулися на батьківщину, залишився лише герцог, якому було доручене²³⁸ королівство, і пан Танкред, якого пан герцог затримав... як мужа мудрого, діяльного й удатного. Коштів наших і воїнів було так мало, що коли скликали всіх і вони швидко зібралися, ледве налічувалося триста рицарів і дві тисячі піхотинців. Під нашу владу перейшло ще мало міст, і між ними були місцевості, підкорені ворогами, так що дуже небезпечно було переїжджати з міста до міста, коли того вимагала необхідність. Усі сільські місцевості в нашій країні заселяли невірні та сарацини; зліших від них не було ворогів у нашого народу, бо жили вони в нашій країні, а немає страшнішої чуми, ніж ворог у власному домі. Вони не тільки вбивали наших на шляхах, не тільки продавали їх в рабство ворогам, але й забороняли сільськогосподарські роботи, щоб знищити наших голодом. Вони ладні були самі голодувати, аніж зробити будь-яку послугу нашим, яких вважали за ворогів.

І не тільки поза містами чатувала небезпека. Також і в будинках, захищених міськими укріпленнями, навряд чи можна було знайти безпечне і спокійне місце, бо населення було нечисленне, а пробоїни міських стін були відкриті для ворогів. Вночі злодії вдирались у безлюдні й занедбані нечисленні міста, вбивали жителів у власних оселях. І ось дехто потай, а багато хто відкрито стали привласнювати володіння, які вони придбали як покинуті [власниками]...

Книга XII

Розділ 7

Того ж [1118] року кілька шляхетних мужів з рицарського стану віддані Богові, побожні й богобоязливі, посвячуючи себе на службу Христові, дали владиці патріархові... обітницю жити завжди в цнотливості, послуху і не мати

²³⁸ Герцог Годфрід Бульонський, якому доручено управління Єрусалимським королівством. З релігійних міркувань він не захотів прийняти титул короля.

власності. Поміж них першими і найвизначнішими були шановані мужі Гуго де Паен і Годфрід де сан Альдемар. Вони не мали ні церкви, ні певного приміщення, а тому король збудував їм тимчасове житло в тій частині свого палацу, яка на півдні прилягає до храму²³⁹ Господнього. Каноніки ж храму Господнього на певних умовах віддали їм майдан біля цього палацу під господарські будівлі. Государ король зі своїми найзначнішими вельможами і патріарх з прелатами подарували їм з власних доменів певні бенефіції — одні тимчасово, інші назавжди. Головний обов'язок, покладений на них патріархом та іншими єпископами за відпущення гріхів, [полягав у тому], «щоб у міру сил оберігати шляхи й дороги, особливо для прочан, від розбійників і підступного нападу». Перші дев'ять років після заснування ордену вони носили світське вбрання, користуючись тим одягом, який їм дарував задля спасіння душі народ. Нарешті, на дев'ятому році на Соборі, що відбувався в Труа у Франції..., за дорученням Папи Гонорія²⁴⁰ і пана Стефана, єрусалимського патріарха, були встановлені для них правила й одяг — білий. У ці перші дев'ять років їх було не більше дев'яти. Але потім, за часів пана Папи Євгенія²⁴¹, як кажуть, вони стали пришивати на свої плащі хрести з червоної тканини, аби бути помітнішими серед інших, — як рицарі, так і їхні нижчі брати, які називаються слугами. Орден настільки розрісся, що тепер їхній конвент складається майже з трьохсот рицарів, одягнених у білі плащі, не рахуючи [простих] братів, кількість яких незліченна. Кажуть, що володіння їхні як по цей, так і по той бік моря такі великі, що немає вже у християнському світі області, яка не віддавала частину своїх володінь згаданим братам²⁴². І кажуть, що вони багатствами тепер зрівнялися з королями.

²³⁹ Король Балдуїн II (1118-1131 рр.) виділив Тампліерам частину палацу, що прилягав до найважливішого в Єрусалимі храму (французькою мовою temple, латинською templum), в якому стоїть гроб, де, за християнським віровченням, лежало тіло Христа. Від цього храму орден дістав назву Тамплієрів, тобто храмовників.

²⁴⁰ Гонорій II (1124-1130 рр.).

²⁴¹ Євгеній III (1145-1153 рр.).

²⁴² Тамплієри були лихварями і скрізь скуповували все найцінніше.

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 317-320.

ЯКІВ ВІТРІЙСЬКИЙ

ЄРУСАЛИМСЬКА ІСТОРІЯ

Військово-феодална організація Єрусалимського королівства

На кордонах своєї землі вони побудували укріплені й неприступні замки... А саме: Монреаль і за Йорданом Скелю пустині, яка тепер називається Краком, Сафет і Бельвуар та багато інших укріплень по цей бік Йордану, Салеф, найукріпленіший замок між Акконом і Генісаретським озером. А Бельвуар — недалеко від гори Табір... між Цітополем і Тіверіадою і стоїть на підвищеній місцевості.

Але для більшої безпеки королівство Єрусалимське розділене між різними князями й баронами, які під проводом короля повинні захищати й охороняти країну. Сам король утримує за собою кращу і найціннішу частину, а саме: міста Єрусалим, Неаполь, Аккон і Тір з деякими укріпленими пунктами й маєтностями. Васали королівства зобов'язані нести з певною кількістю рицарів королівську службу: граф Тріполітанський, володар Бейрута, володар Сідона, володар Кайфи і Порфіри, володар Цезареї, князь Галілеї, він був теж владарем Тіверіади; граф Яффи та Аскалона; володар Монреалья й усієї землі Зайорданської; володар Асура, володар Ібеліна та деякі інші. Але вони вважалися серед інших старшими, мали перевагу й пошану.

Громадське життя в Палестині на початку XIII ст.

Почнемо зі Святилища Господнього²⁴³... Пастирі пасли самих себе, збираючи вовну і молоко овець, але не дбали про душі і навіть показували парафіянам приклади зрадництва; гладкі корови на горі Самарії, перетворилися вони з Христових бідняків на багатіїв. Вони погладшали спадщиною розіп'ятого... Хоча Господь сказав Петрові: «Паси своїх овець», — проте ми ніколи не чули, щоб він говорив: «Стрижи овець своїх»...

²⁴³ Церква.

Повсюдно вони справляли в церквах прилавки для торгівців голубами і столи для міняйл, яких вигнав сам Господь²⁴⁴... Потопаючи у великих розкошах, ослабнувши від ганебного неробства, вони не тільки крихтами, які падали зі столу Господнього, але цілими хлібами і добірною їжею обгодовували своїх цуценят²⁴⁵...

Після того як монахи, зміцнившись понад міру завдяки своїм великим володінням, отруїлися жадобою багатства, вони зненавиділи своє начальство та розірвали узи слухняності²⁴⁶... Вони не тільки стали нестерпні для Церкви, але й перейшли, ненавидячи і принижуючи один одного, до відкритих образ, навіть до насильства та бійки... Багато з них — добропорядні, мужі праведні й богобоязливі — дотримувалися спасенного правила і святих настанов ордену і... «не ходили на раду нечестивих і не вступали на путь грішників»... Проте брало гору безчестя зловмисних і непорядних... І тому, через послаблення суворості церковної дисципліни, миряни і [різні] зловредні люди зневажали настанови своїх прелатів, мало шануючи суворе правосуддя духовного меча.

Чим знатнішими й могутнішими були миряни, тим згубніше збивалися вони з путі. Покоління, зіпсоване і викривлене..., яке походило від згаданих прочан²⁴⁷, успадкувало майно, а не добрі звичаї своїх батьків, зловживало земними благами, що батьки здобули власною кров'ю, завзято б'ючись на славу Божу. А їхні сини, що напікаються пуланами, випечені в насолодах, слабкі і жінкуваті, більш звиклі до лазень, аніж до битв, віддані скверні та розкоші, носили, як і жінки, збористий одяг... Кожний, хто добре знає, як їх зневажають сарацини, не має сумніву, що вони бездіяльні і мляві, малодушні й полохливі... Укладаючи союзи з сарацинами, вони радіють мирові з

²⁴⁴ Натяк на Євангельське оповідання про вигнання Христом торгівців із храму.

²⁴⁵ Автор-церковник так називає дітей священників, яким церквою заборонялося мати сім'ю (целібат).

²⁴⁶ Йдеться про духовно-рицарські ордени, які мало зважали на палестинське церковне начальство і тому домоглися значних привілеїв від Папи. Ордени ці (Тамплієри, Госпітальєри, Тевтонський орден) жорстоко ворогували між собою.

²⁴⁷ Автор має на увазі учасників Першого Хрестового походу, про який він розповідав на початку своєї праці.

ворогами Христа. Ворогуючи між собою з не вартого уваги приводу, розпалюючи розбрат, чвари і війни, вони часто прохають допомоги у ворогів нашої віри і не соромляться розтрачувати ... на шкоду християнству сили і кошти, які треба було би повернути на славу Божу проти язичників... Пулани не тільки не виявляють вдячності, але навіть у багатьох місцевостях утискують прочан, які з великими труднощами і непосильними витратами, віддаючи себе і своє майно Господові, здалека, з найвіддаленіших країн приходять як із побожності, так і з бажанням надати їм допомогу²⁴⁸. ...А потім пулани безмірно збагачуються, утискуючи і розаряючи прочан під час продажу та обміну речей і під час різних операцій та беручи з них непомірно високу платню за постій...

Є [там] й інші люди, які, з давніх-давен живучи в цій країні під владою різних панів: греків, римлян, латинів²⁴⁹ і варварів, сарацинів, християн, — довгий час несуть ярмо рабства. Будучи повсюдно рабами, вони завжди сплачують податки; їхні пани призначають їх на сільськогосподарські роботи та на ще нижчу працю. Вони зовсім не здатні до військової справи і нікчемні в бою, крім небагатьох, які... носять тільки луки і стріли. Їх називають суріанами... Стаючи за невелику платню шпигунами, вони виказують таємниці християн сарацинам, серед яких вони вирости, мовою яких спілкуються більш охоче, ніж іншою, і значною мірою наслідують їхні зіпсовані звичаї... За сарацинським звичаєм вони тримають дружин замкненими і запинають їх і своїх дочок чадрами..., борід же, як і сарацини, греки і майже всі східні народи, вони не голять, але, вирощуючи їх надто дбайливо, дуже цим пишаються, вважаючи бороду знаком мужності, прикрасою обличчя, честю і славою людини...

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

²⁴⁸ У нових пришельцях пулани бачили небажаних конкурентів, які могли претендувати на землю в Палестині. Зі свого боку, європейці вороже ставилися до пуланів, які засвоїли східний побут. Характеристика пуланів у нашого автора відбиває цю ворожість.

²⁴⁹ Слово «латини» означає народи, які послуговувалися латинською мовою, тобто західних європейців, а не стародавніх жителів Лаціуму.

ДОГОВІР, УКЛАДЕНИЙ МІЖ ВЕНЕЦІЄЮ ТА ЄРУСАЛИМСЬКИМ
КОРОЛІВСТВОМ У 1124 р.

... Ми, Гормунд, милістю Божою патріарх Святого міста Єрусалима, з підвладними Церкві нашій братами, з паном Вільгельмом де Буріс, коннетаблем, і Паеном, канцлером, разом з усіма прибулими баронами Єрусалимського королівства, зібравшись в Акконі, в церкві Святого Хреста..., ствердили Святому євангелістові Марку²⁵⁰, згаданому дожу та його наступникам і народові венеціанському... обіцянки короля Балдуїна²⁵¹. А саме: в усіх містах, підвладних згаданому королеві, його наступникам і всім його баронам, венеціанці повинні мати церкву і цілу вулицю, один майдан і лазню, а також пекарню; всім цим вони повинні володіти назавжди за спадковим правом, вільно від усіх поборів, поряд з королівською власністю. Коли б венеціанці захотіли завести у своєму кварталі в Акконі пекарню, млин, терези, міри для вимірювання вина, олії або меду, то хай буде дозволено без заперечень усім тамтешнім жителям, хто тільки захоче, вільно пекти, молоти, купатися, ніби це все є королівською власністю. Але мірами сипких і рідких продуктів слід користуватися так: коли венеціанці торгують між собою, треба міряти власними, тобто венеціанськими мірами; а коли венеціанці продають свої товари чужоплемінникам, треба продавати за своїми, тобто венеціанськими мірами. Коли ж венеціанці купують що-небудь в інших народів, невенеціанців, то треба приймати [товар] королівською мірою і за встановленою ціною.

При цьому венеціанці не повинні платити будь-якого мита, встановленого за звичаєм або на якійсь іншій основі, ні приїжджаючи, ні перебуваючи в одному місці, ні продаючи, купуючи або від'їжджаючи, крім того випадку,

²⁵⁰ Св. Марк вважався покровителем Венеції.

²⁵¹ Король Балдуїн II у цей час (1124 р.) був у полоні. Тому договір замість нього підписав єрусалимський патріарх як перша після короля особа в державі.

коли вони перевозять на своїх суднах прочан; тоді вони, безперечно, повинні сплачувати, згідно з королівським звичаєм, третю частину самому королю.

Якщо виникне спірна справа або суперечка між двома венеціанцями, хай вона розв'язується у венеціанському суді; і якщо хтось має скаргу або претензію до венеціанця, нехай вона розв'язується в тому ж суді. Якщо ж венеціанець подасть позов на невенеціанця, то позов задовольнять у королівській курії.

Крім того, якщо помре венеціанець, залишивши заповіт або ні..., його майно передається венеціанцям. Якщо венеціанець зазнає корабельної аварії, він не мусить втратити своє майно²⁵². Якщо він загине при корабельній аварії, його майно передається спадкоємцям або іншим венеціанцям. Далі, венеціанцям має належати та сама судова влада... над городянами будь-якої національності, що мешкають у кварталі і будинках венеціанців, яку король має над своїми підданими.

Нарешті, венеціанцям надається у вічне, спадкове і безспірне володіння третя частина міст Аскалона й Тіра з належними землями, які тепер під владою сарацинів, а не франків, і які з Божою поміччю будуть, починаючи від Петрового дня, завойовані разом з венеціанцями..., і цією третьою частиною вони будуть розпоряджатися на тих самих правах, які має король у своїх двох частинах.

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 320-321.

УСАМА ІБН МУНКІЗ

КНИГА ПОВЧАННЯ

Звичай франків

²⁵² Згідно із середньовічним «береговим правом», вантаж корабля, що зазнав корабельної аварії, належав власникові землі, на яку він був викинутий або поблизу якої сталася аварія. Багато сеньйорів, будучи через це зацікавлені в корабельних аваріях, ставили фальшиві маяки тощо та намагалися посадити кораблі, що проходили, на каміння біля свого берега.

Слава Творцеві! Кожен, хто добре розуміє справу франків, звеличуватиме Аллаха і прославлятиме його. Він побачить, що франки — тільки тварини, які виявляють доблесть у боях і нічого більше, так само як і тварини виявляють доблесть і хоробрість при нападах.

Я розповім дещо про справи франків і їхній дивний розум. У військах короля Фулько, сина Фулько²⁵³, був дуже шанований вершник, який прибув з їхньої країни як прочанин. Він прихильно ставився до мене і називав «брат мій». Ми здружилися, часто відвідували один одного. Коли він вирішив повернутися морем у свою країну, то сказав мені: «О брате мій, я від'їжджаю у свою країну і хочу, щоб ти послав зі мною свого сина». А мій син був тоді при мені і було йому від народження чотирнадцять років²⁵⁴.

«Хай він подивиться на наших рицарів, набереться розуму і рицарських звичаїв. Коли він повернеться, то стане справжньою розумною людиною». Мій слух вразили ці слова, які не могла сказати розумна людина: навіть коли б мій син потрапив у полон, то полон не був би для нього важчий за подорож у країну франків. Я відповів моему другові: «Клянуся твоїм життям, те саме і я маю на думці, але стримуюся лише через те, що моя мати дуже любить онука і не дозволила йому виїхати зі мною, поки не примусила мене поклястися привезти його до неї назад». «Значить твоя мати ще жива?» — спитав франк. «Так», — відповів я. «Тоді не йди проти її бажання», — сказав він.

Ось один з дивних прикладів лікування у франків: володар Аль Мунайтири²⁵⁵ написав листа моему дядькові, прохаючи надіслати лікаря, щоб вилікувати кількох хворих товаришів. Дядько надіслав до нього лікаря-християнина, якого звали Сабіт.

Не минуло й двадцяти днів, як він повернувся назад. «Як ти швидко вилікував хворих», — сказали ми йому. «Вони привели до мене рицаря, —

²⁵³ Фулько V, король єрусалимський (1131—1142 рр.).

²⁵⁴ Напевне, Мурхаф, улюблений син Усами, супровідник батька майже у всіх його блуканнях.

²⁵⁵ Аль Мунайтира — фортеця у горах Лівану, що належала графству Тріполі.

розповів нам лікар, — на нозі в нього був нарив, і хвору на сухоти жінку. Я наклав рицареві невеличкий компрес, його нарив прорвало і він став заживати. Жінку я звелів зігріти і зволожити дієтою²⁵⁶. До цих хворих прийшов франкський лікар і сказав: «Цей нічого не розуміє в лікуванні. Як ти волієш, — спитав він рицаря, — жити з одною ногою чи померти з обома?» — «Я хочу жити з однією ногою», — відповів рицар. «Приведіть мені дужого рицаря, — попрохав лікар, — і принесіть гостру сокиру». Рицар прийшов із сокирою. (Я був при цьому.) Лікар поклав ногу хворого на колоду і наказав рицареві: «Удар по його нозі сокирою і відрубай її одним ударом». Рицар ударив при мені, але не відрубав ноги, тоді він вдарив удруге — мозок з кісток ноги витік, і хворий одразу ж помер. Тоді лікар глянув на жінку і мовив: «У голові цієї жінки диявол, який закохався в неї, поголить їй голову». Жінку поголили, і вона знову стала їсти звичайну їжу франків — часник і гірчицю. Її сухоти посилювалися. Тоді лікар зробив висновок: «Диявол увійшов у її голову». Він схопив бритву, надрізав жінці шкіру на голові навхрест і зірвав її так, що стало видно черепні кістки. Потім він натер голову сіллю, і жінка одразу ж померла. Я спитав їх: «Чи я ще вам потрібний?» Вони сказали: «Ні». Тоді я поїхав, навчившись з їхнього лікування такого, чого не знав раніше...»

Ті франки, що лише недавно переселилися з франкських земель на Схід, вирізняються грубішими звичаями, ніж ті, які осіли тут і мали стосунки з мусульманами...

Одного разу я вирушив з еміром Муїн ад Діном, хай помилує його Аллах, до Єрусалима. В дорозі ми спинились у Наблююсі. Там до Муїн ад Діна прийшов один сліпий юнак-мусульманин, гарно вдягнений. Він приніс Муїн ад Діну фрукти і попрохав дозволу влаштуватися до нього на службу в Дамаску. Муїн ад Дін погодився. Я розпитав про цього юнака, і мені розповіли, що його матір одружили з франком. Вона вбила свого чоловіка, а

²⁵⁶ За теорією арабської медицини, хвороби виникають від переваги сухих або вологих, гарячих або холодних елементів у людському організмі (в «його складі», як говорять араби). Завдання лікаря полягає в тому, щоб урівноважити їх.

її син заманював хитрощами франкських прочан і вбивав їх з допомогою матері. Кінець кінцем його запідозрили в цьому і судили за франкськими законами: поставили велику бочку, налили її водою і укріпили над нею дерев'яну поперечину, підозрюваного прив'язали за плечі до цієї поперечини і кинули в бочку. Коли б ця людина була невинна, вона занурилася б у воду — тоді її підняли б цією мотузкою, і вона залишилася б жити. Якщо ж ця людина согрішила чимось, то не могла б у воді потонути. Коли юнака кинули у воду, він намагався впірнути, але не міг. Франки засудили його, хай прокляне їх Аллах, і випалили йому очі. Ця людина прибула потім в Дамаск, і емір Муїн ад Дін, хай помилує його Аллах, дав йому все потрібне. Емір сказав одному зі своїх слуг: «Поведи цю людину до Бурхан ад Діна ал Бальхи, хай помилує її Аллах, і скажи йому, щоб він наказав навчити її читати Коран і дещо із законів». Сліпець мовив тоді до Муїн ад Діна: «Перемога і подолання! Я думав не це». «На що ж ти чекав від мене?» — спитав емір. «Що ти даси мені коня, мула і зброю, відповів юнак, — і зробиш мене вершником». «Я ніколи не думав, що сліпі можуть стати вершниками», — здивувався емір.

Багато франків оселились у наших землях і приятелювали з мусульманами. Ці франки куди кращі за тих, що недавно приїхали і франкських країн. Але перші становлять виняток, з якого не можна судити про франків узагалі. Ось приклад. Одного разу я послав свого товариша до Антіохії у справі. Начальником там був Теодор ібн ас Сафі, з яким я дружив. Він мав у Антіохії великий вплив. Якось він сказав моєму товаришеві: «Один із моїх франкських друзів запросив мене в гостину. Ти підеш зі мною, щоб подивитися на їхні звичаї». «Я пішов з ним, — розповідав мій товариш, — і ми увійшли в будинок рицаря. Це був один із старожилів, які прибули сюди під час перших походів франків²⁵⁷. Його звільнили від канцелярської і військової служби, у нього були в Антіохії володіння, прибутками з яких він жив. Нам принесли прекрасно накритий стіл, чисто й добре приготовлені

²⁵⁷ Мабуть, тут ідеться про Перший Хрестовий похід.

страви. Рицар, побачивши, що я утримуюся від їжі, сказав мені: «Їж, вдовольни свою душу. Я сам не їм нічого з франкських страв і тримаю єгипетських куховарок. Я їм тільки те, що вони приготують. У моєму домі не буває свинячого м'яса». Я став їсти, але був обачний. Потім ми пішли. Якось я проходив ринком, і до мене причепилась якась франкська жінка. Вона щось бурмотіла своєю мовою, а я її не розумів. Навколо нас зібралась юрба франків — я був певний, що прийшла моя загибель. Раптом з'явився той самий рицар. Впізнавши мене, він звернувся до жінки: «Що в тебе з цим мусульманином?» «Ця людина вбила мого брата Урса», — вигукнула вона. (Цей Урс був рицарем в Апамеї²⁵⁸. Його вбив хтось із військ Хама.) Рицар закричав на неї: «Ця людина з "бурга", тобто купець. А купці не б'ються і не беруть участі в бою». Він крикнув на юрбу, і та розбіглась. Тоді рицар узяв мене за руку і пішов зі мною. Я врятувався від смерті тільки через те, що попоїв у нього».

Усама ибн Мункыз. Книга назидання.

Москва: Издательство восточной литературы, 1958.

С. 208-210, 211, 216-218.

ПОСЛАННЯ ПАПИ ІННОКЕНТІЯ ІІІ

ПРО ЧЕТВЕРТИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД (1198 р.)

Палко бажаючи звільнення Святої землі від рук нечестивих..., ми постановляємо..., щоб через рік від нинішнього червня... усі, хто вирішив відплисти за море, зібрались у королівстві Сицилії... До того часу і ми... плануємо прибути туди особисто, щоб християнське військо змогло нашою порадою і допомогою спасенно улаштуватися і йти в похід з Божественним і апостольським благословенням.

Ми бажаємо і повеліваємо..., щоб усі, хто особисто не відправився на допомогу Святій землі, виставили відповідну кількість воїнів і взяли на себе необхідні витрати на три роки, кожний у міру сил своїх ...

²⁵⁸ Апамея — місто за 20 кілометрів на північ від Шейзара, що належало франкам.

Ми постановили..., щоб усі клірики — як підлеглі, так і прелати — давали протягом трьох років для допомоги Святій землі двадцять частину церковних прибутків...

Ми ж самі і наші брати, кардинали Святої Римської Церкви, будемо вносити десяту частину сповна. Хай буде відомо, що це обов'язок кожного під страхом відлучення...

Ми надаємо особливі переваги хрестоносцям з часу їх відправлення в похід: вони повинні звільнитися від усіх поборів, податків та інших тягарів; їхня особа і майно, після прийняття хреста, перебувають під покровительством блаженного Петра і нашим власним...

Оскільки для виконання такого заходу особливо необхідно, аби князі і християнські народи зберігали мир, то ми за настійною вимогою Святого Вселенського Собору постановили, щоб принаймні протягом чотирьох років зберігався загальний мир на всій землі християнській...

*История средних веков. Сост. М. М. Стасюлевич.
Санкт-Петербург: Полигон АСТ-ЛТД, 1999. С. 1232—1234.*

ЖОФФРУА ВІЛЛАРДУЕН ЗАВОЮВАННЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

Розділ 1

Знайте, що в 1197 р. після втілення Господа нашого Ісуса Христа, за часів Іннокентія²⁵⁹ — Римського Папи, і Філіппа²⁶⁰ — короля Франції, і Річарда²⁶¹ — короля Англії, жила у Франції одна свята людина, яку звали Фульк із Нейї (це Нейї лежить між Ланьї на Марш і Парижем). Людина ця була священиком і мала сільську парафію Фульк, про якого я вам розкакую, почав проповідувати про Бога и Іль де Франс і навколишніх областях. І знайте, що Господь наш часто творив заради нього чудеса.

Розділ 2

²⁵⁹ Іннокентій III (1198—1216 рр.).

²⁶⁰ Філіпп II Август (1180—1223 рр.).

²⁶¹ Річард I Левове Серце (1189—1199 рр.).

Хай буде вам відомо, що слава про цю святу людину донеслася до Римського Папи Іннокентія. Тоді Папа відрядив посланців у Францію і зажадав від праведника, щоб той спрямував свій авторитет на проповідування хреста. А потім Папа через свого кардинала пана Петра Капуанського, який був хрестоносцем, сповістив про Індугенцію, про яку я вам розповім: усі, хто приймав хрест і служив Богові у війську протягом одного року, діставали відпущення всіх гріхів, які вони сповідали. Через те що це відпущення було таке велике, воно дуже зворушило серця людей; і саме тому багато хто приймав хрест.

Розділ 3

На другий рік проповідування мудрецем Фульком про Бога відбувся турнір у Шампані в одному замку, який називався Екрі. З милості Божої сталося, що Тібо — граф Шампані і Брі, а також Людовік — граф Блуаський і Шартрський, прийняли хрест²⁶². Знайте, що цей граф Тібо був молодого людиною і мав не більше як двадцять років, а граф Людовік — не більше двадцяти семи. Вони були племінниками короля Франції і двоюрідними братами, а з іншого боку — племінниками англійського короля.

Розділ 4

Разом з цими двома графами прийняли хрест два дуже знатні барони Франції: Сімон де Монфор²⁶³ і Рено де Монмірель. Велика слави пішла по землі, коли ці два знатні мужі прийняли хрест²⁶⁴...

Розділ 11

Потім барони скликали раду в Суассоні, щоб домовитися про час виступу і напрямок, у якому слід рухатися. На цей раз вони не змогли дійти згоди, бо їм здавалося, що хрестоносців ще занадто мало. Тим і ж року⁷, менше ніж через два місяці, вони зібралися на раду в Комп'єні. Тут були всі графи і

²⁶² 28 листопада 1199 р.

²⁶³ Згодом вождь Хрестового походу проти альбігойців і батько Сімона де Монфора, видатного борця за парламент в Англії.

²⁶⁴ Далі йде довгий перелік сеньйорів, які приєдналися до походу. Автор згадує серед них самого себе як маршала Шампані, єпископа Труасського Гарньє, єпископа Суассонського Невелона, графа Балдуїна Фландрського і «багатьох інших мудрих людей».

барони, які прийняли хрест. Надійшло багато пропозицій; але закінчилася рада так: вони обрали найкращих послів, яких тільки могли знайти, і дали їм усі повноваження.

Розділ 14

Отже, шість послів вирушили в дорогу, як ви чули. Вони радили раду між собою і ухвалили — у Венеції знайдеться більше суден, ніж у будь-якому іншому порту. Вони їхали верхи цілими днями і прибули туди на першому тижні посту²⁶⁵.

Розділ 15

Венеціанський дож на ім'я Енріко Дандоло, дуже мудрий і хоробрий, прийняв їх з великою пошаною. Так само вчинили й інші венеціанці..

Розділ 18

Вони увійшли в палац, який був дуже багатий і красивий; в одній із палат побачили дожа та його раду і виклали своє доручення так: «Сеньйор, ми прийшли до тебе від високих баронів Франції, які прийняли знак хреста, щоб помститися за ганьбу Ісуса Христа і відвоювати Єрусалим, коли Бог це допустить. Вони знають, що ні в кого немає таких великих можливостей допомогти їм, як у вас і ваших людей, і тому прохають, аби ви, Бога ради, мали жалість до Заморської землі²⁶⁶ й до ганьби Ісуса Христа й посприяли їм дістати транспортні та військові судна».

Розділ 19

«Яким чином?» — запитав дож. «Яким завгодно, — відповіли послы. — Який ви запропонуєте або порадите, тільки б вони могли виконати». — «Звичайно, — сказав дож. Справа, про яку прохають, є важливою. Здається, вони мають на увазі великий похід. Ми дамо вам відповідь через вісім днів...»

Розділ 20

У призначений дожем строк, послы знову прийшли до палацу. Я не можу переказати вам усіх виголошених там промов, але прикінцеве слово дожа

²⁶⁵ Серед них був і автор цієї розповіді Віллардуен.

²⁶⁶ Звичайна у середньовічній літературі назва Палестини.

було таким: «Панове, ми викладемо вам прийнятту цією радою ухвалу з умовою, що нам пощастить переконати нашу Велику раду, і народні збори її затвердять, а ви порадьтеся, чи зможете ви її виконати й затвердити.

Розділ 21

Ми збудуємо судна для перевезення чотирьох з половиною тисяч коней і дев'яти тисяч зброєносців, а на кораблях перевеземо чотири з половиною тисячі рицарів і двадцять тисяч піхотинців. Усі ці коні й люди будуть забезпечені провіантом на дев'ять місяців. Ось що ми зробимо з умовою, що за [кожного] коня нам заплатять по чотири марки, а за [кожну] людину — по дві.

Розділ 22

Усі ці умови ми будемо виконувати протягом року від дня, коли ми відпливемо з венеціанського порту, щоб послужити Богові і християнству будь-де. Згадані вище витрати становлять вісімдесят п'ять тисяч марок.

Розділ 23

А ось що ми зробимо крім того — ми додамо п'ятдесят галер, споряджених з любові до Бога, за такої умови: допоки триватиме наш союз, з усієї здобичі, яку ми захопимо землею чи грошима, на суші чи на морі, половина буде нам, а друга вам. Тепер порадьтеся, чи можете ви це виконати і затвердити».

Розділ 24

Потому послі пішли, сказавши, що дадуть відповідь завтра. Вони говорили між собою цілу ніч і погодилися на все; а вранці прийшли до дожа зі словами: «Сеньйор, ми готові укласти цей договір». Дож сказав, що порадиться зі своїми людьми і дасть послам знати, яка їхня на те думка...

Розділ 30

Другого дня²⁶⁷ призначили складання грамот²⁶⁸, і вони були складені та скопійовані. Коли їх склали, то на нараді роз'яснили, що похід спрямується

²⁶⁷ Тут мається на увазі не наступний день після переговорів, описаних в попередньому абзаці, а день, що йшов після великої сходки народу на майдані Св. Марка, де були прийняті умови договору. Опис цієї сцени пропускаємо.

²⁶⁸ Грамота з умовами договору.

на Вавилон²⁶⁹, бо через Вавилон можна швидше розбити турків, аніж з будь-якої іншої країни. А публічно оголосили, що похід буде за море²⁷⁰. Це сталося в піст²⁷¹, а через рік у день Св. Іоанна тисяча двісті другого року від утілення Ісуса Христа барони і прочани повинні прибути до Венеції, а судна — вже чекати на них...

Розділ 32

І от послали позичили в місті п'ять тисяч марок сріблом і вручили їх дожеві, щоб розпочати будувати флот. Потім вони виклопотали у дожа відпустку для повернення на батьківщину.

Розділ 62

І звернувся дож до своїх людей: «Сеньйори, ці люди не можуть нам більше заплатити і не можуть виконати угоду, за якою повинні вони платити. Але хіба не славляться венеціанці своїм благородством, та чи можемо ми вкрити ганьбою і себе, і країну нашу? Укладемо ж з ними договір.

Розділ 63

Король Угорський відібрав у нас Зару в Славонії — одне з найсильніших міст світу. І не своїми силами зможемо ми відвоювати це місто, а тільки з допомогою цих людей. Хай же вони допоможуть нам відвоювати Зару, а ми за це дамо їм відстрочку, доки Господі, пошле їм здобути тридцять чотири тисячі марок сріблом». І було укладено цей договір...

Розділ 70

Ось послухайте про одне з найбільших чудес і найбільших пригод, про які ви коли-небудь чули. В той час у Константинополі буй імператор, ім'я його Ісаак²⁷², і був у нього брат Олексій²⁷³, якого він викупив з турецького полону. Цей Олексій захопив свого брата Імператора, вирвав у нього очі і став

²⁶⁹ Вавилоном у XIII ст. європейці називали Каїр за одним із його передмість.

²⁷⁰ В офіційному тексті договору значилося, що хрестоносці перевозяться «за море», і це формулювання відразу ж викликало побоювання Папи Іннокентія III, який запідозрив тут хитрощі дожа Дандоло.

²⁷¹ У березні 1201 р.

²⁷² Ісаак II Ангел (1185—1195 рр.).

²⁷³ Олексій III Ангел (1195—1203 рр.).

імператором через зраду, про яку всі чули. Він тримав імператора довгий час ув'язненим разом з його сином Олексієм²⁷⁴. Цей син вирвався з ув'язнення і втік на судні в приморське місто, що називається Анконою. Звідти виїхав до короля Філіппа Німецького²⁷⁵, який був одружений з його сестрою, дістався Верони в Ломбардії і оселився в [цьому] місті. Він знайшов тут багато прочан і людей, яких посилали у військо.

Розділ 71

І ті, хто допоміг йому втекти [вони супроводили його], говорили йому: «Государю, ось недалеко від нас у Венеції військо з кращих людей і кращих рицарів у світі, які йдуть за море. Попрохай їх, щоб вони змилювалися над тобою і твоїм батьком, який був так несправедливо знедолений. І якщо вони захочуть тобі допомогти, ти зробиш усе, чого вони захочуть. Може, вони зглянуться на тебе». І він сказав, що виконає це дуже охоче, і що порада ця добра.

Розділ 72

Отже, він призначив своїх послів і відрядив їх до маркіза Боніфація Монферратського, який очолював військо, і до інших баронів. А коли барони їх побачили, то дуже здивувалися і сказали: «Ми уважно вислухали вас. Ми пошлемо з ним [Олексієм] посольство до короля Філіппа. Якщо він хоче допомогти нам відвоювати Заморську землю, ми допоможемо йому відвоювати його країну, бо ми знаємо, що її несправедливо забрали у нього і в його батька». І от були відряджені послы до наступника Константинополя і до короля Філіппа Німецького...

Розділ 91

Через два тижні потому²⁷⁶ прибув маркіз Боніфацій Монферратський, а також Мат'є де Монморансі і П'єр де Брас'є та багато інших знатних людей.

²⁷⁴ Згодом Олексій IV (18 липня 1203 р. — 28 січня 1204 р.).

²⁷⁵ Філіпп II Швабський, король Священної Римської імперії (1197—1208 рр.).

²⁷⁶ Через два тижні — мається на увазі після здобуття Зари (листопад 1202 р.), опис якого опускаємо.

Іще через два тижні прибули також з Німеччини послы від короля Філіппа та від наступника Константинополя.

І барони, і дож зібрались у палаці, де жив дож. І от послы сказали: «Панове, нас послав до вас король Філіпп, а також син константинопольського імператора, брат його дружини».

Розділ 92

«Панове, — сказав король, — я пошлю вам брата моєї дружини і передаю його в руки Бога (хай береже Він його від смерті) й у ваші. Тому що ви почали похід заради Бога й заради права, й заради справедливості, ви повинні, якщо можете, повертати знедоленим їхню спадщину. Він укладе з вами найкращий договір, який будь-коли укладався ким-небудь, і надасть вам велику допомогу для завоювання Святої землі.

Розділ 93

Найперше, якщо буде бажано Богові, щоб ми повернули йому [Олексію] спадщину, він поверне всю Римську імперію²⁷⁷ до покори Римові, від якого вона з давніх-давен відокремилася. Він знає, що ви втратили своє майно і що ви бідні. Він дасть вам двісті тисяч марок сріблом і харчування всьому війську, знатним і простим. Він піде з вами в землю Вавилонську²⁷⁸ або пошле туди, якщо ви вважатимете це за краще, десять тисяч чоловіків своїм коштом. Так він вам служитиме цілий рік. І поки він буде живий, він утримуватиме своїм коштом п'ятсот рицарів у Заморській землі для оборони країни.

Розділ 94

«Панове, — сказати послы, — ми маємо можливість укласти цей договір, якщо й ви хочете укласти його».

Барони відповіли, що вони це обміркують, і збори були призначені на наступний день. А коли рицарі зібрались, цей договір їм прочитали²⁷⁹.

Розділ 95

²⁷⁷ Візантія.

²⁷⁸ Єгипет.

²⁷⁹ Спочатку цей договір був прочитаний тільки воєначальникам.

Тут про нього багато чого казали. Говорив абат Во з ордену цистеріанців, а в його особі ті, хто бажав розпаду війська. І говорили вони, що не співчувають цьому, що це похід проти християн, що вони пішли на війну не для цього, а хочуть іти в Сирію.

Розділ 96

Інші їм відповідали: «Дорогі панове, в Сирії ви нічого не могли би зробити, і ви це ясно бачите на тих, хто покинув нас і відплив з інших портів²⁸⁰. І знайте, що Заморську землю повернуть через Валлонську землю або через Грецію, якщо [взагалі] її коли-небудь повернуть. А якби ми відхилили цей договір, то були би знеславлені назавжди».

Розділ 97-98

Отже, в армії панував розбрат, як ви чуєте... І от з'явилися маркіз Боніфаций Монферратський і Балдуїн — граф Фландрії і Геннегау, і граф Людовік, і Гуго де Сен-Поль, і ті, хто супроводив їх. Вони сказали, що укладуть цей договір, бо будуть знеславлені, якщо його відхиллять. Отже, вони пішли в будинок дожа, викликали послів і уклали договір, про який ви чули раніше, клятвами і грамотами з печатками.

Розділ 99

Книга розповідає вам, що було тільки дванадцять чоловік з боку французів, які поклялися, і їх не могло бути більше. Це — насамперед маркіз Боніфаций Монферратський, граф Балдуїн Фландрський, Луї — граф Блуа і Шартра, граф де Сен-Поль і ще вісім їхніх однодумців. Отже, уклали договір і склали грамоти з підвісними печатками та призначили строк, коли прибуде наступник Константинополя.

Розділ 247

Цієї ночі хтось, боячись нападу греків, підпалив квартал, що відокремлював нас від греків. Місто спалахнуло, і полум'я обняло все — горіло цілу ніч і до вечора наступного дня. Це була третя пожежа у Константинополі відтоді, як прибули франки. Згоріло будинків більше, ніж їх

²⁸⁰ Частина хрестоносців відправилась, усупереч договору, в Сирію, обминувши Венецію.

є в трьох найбільших містах королівства Франції. Коли минула ніч і настав ранок другого дня, у вівторок, уся армія — і кінні, і піші — озброїлась, і кожний зайняв своє місце...

[Імператор утік із Константинополя, місто залишилося беззахисним, і хрестоносці взяли його без бою, захопили імператорські палаци і все добро, що було там].

Розділ 250

Інші ж [крім тих, хто грабував палаци] розійшлися містом і грабували його. Всякого добра було так багато, що вам ніхто не зміг би визначити, скільки забрали золота, срібла, посуду, дорогоцінного каміння, оксамиту, шовкових матерій, хутряного одягу та всього іншого.

Але Жоффруа Віллардуен — маршал Шампані, свідчить вам по совісті й по правді, що багато століть тому ніколи ніхто не знаходив стільки здобичі в одному місті.

Розділ 251

Кожен брав собі найкращий будинок, і таких будинків вистачило на всіх. Отже, армія палігримів і венеціанців розмістилась у будинках. Усі раділи честі й перемозі, яку дарував їм Бог і завдяки якій бідні стали багатими.

Жоффруа де Виллардуэн.

*Взятие Константинополя. Песни труверов,
Москва: Наука, 1984. С. 39-40, 42-45, 47-48, 57, 59-60, 65-67, 114-116.*

РОБЕР ДЕ КЛАРІ

ЗАВОЮВАННЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

Розділ III

... Дож з'явився до них [хрестоносців]²⁸¹ і сказав їм так: «Сеньйори, зараз іде зима, і ми не змогли б плисти за море. Правда, мене це не може стримати, тому що я вже взявся вас перевезти. Лише б тільки вас ця обставина не спинила». «Проте давайте ж зробимо добру справу! — сказав дож. —

²⁸¹ Робер де Кларі розповідає про перебування хрестоносців на острові Лідо восени 1202 р.

Неподалік звідси є місто під назвою Задар. Жителі цього міста заподіяли нам багато зла, і ми — я і мої люди — хочемо, якщо зуміємо, помститися. Якщо довіряєте мені, то ми пробудемо там усю зиму, приблизно до Великодня. А до того часу впорядкуємо наш флот і тоді вже з Божою допомогою попливемо за море. Місто ж Задар вельми гарне та багате на всяке добро!» Барони й знатні рицарі-хрестоносці погодилися на пропозицію дожа; але решта у війську не знала про цей задум, за винятком найбільш знатних людей. Тоді всі вони спільно підготувалися до цього походу, підготували свій флот і потім вийшли в море²⁸². Кожен зі знатних людей мав свій неф²⁸³ для себе і своїх воїнів, а також і свій юїсьє, щоб везти коней. А в дожа Венеції було 50 галер, повністю споряджених за його рахунок.

Розділ XIV

Венеціанці й пілігрими пливли з піднятими вітрилами й у ніч на свято Св. Мартіна підійшли до Задара²⁸⁴. Коли жителі міста побачили, що підпливають ці нефи й увесь величезний флот, вони затремтіли від страху — замкнули всі міські брами й озброїлися якомога краще, щоб захищатися. Тоді дож звернувся до всіх знатній людей у війську і сказав їм: «Сеньйори, це місто заподіяло багато зла мені і моїм людям. Я охоче помстився б йому за це. Дуже прошу вас надати мені допомогу». Всі барони й знатні люди відповіли, що охоче йому допоможуть. Ну а жителі Задара добре знали, що венеціанці їх ненавидять. Задарці отримали з Рима грамоту такого змісту: всі, хто піде на них війною або завдасть їм яких-небудь збитків, будуть відлучені (від Церкви)²⁸⁵. З добрими послами вони передали цю грамоту дожу і пілігримам. Коли послы з'явилися в табір і прочитали грамоту дожу і пілігримам, ...дож сказав, що не відмовиться від наміру помститися жителям міста навіть під загрозою відлучення Папою Римським. Після цього послы пішли. Дож удруге

²⁸² 8 жовтня 1202 р.

²⁸³ Корабель.

²⁸⁴ Свято Св. Мартіна припадає на 11 листопада. Отож, флот прибув до Задара в ніч з 10 на 11 листопада 1202 р.

²⁸⁵ Іннокентій III дійсно в особливому посланні до хрестоносців, яке він направив через абата Лочедіо, заборонив їм «нападати на християнські землі».

звернувся до баронів: «Сеньйори, знайте, що я ні в якому разі не відмовлюся від помсти їм, навіть заради Папи Римського!» Він знову попросив баронів про допомогу. Всі барони, за винятком тільки графа Сімона де Монфора і мессіра Ангеррана де Бова, відповіли, що охоче допоможуть. Ці ж сказали, що не підуть проти волі Папи Римського, бо не хочуть бути відлученими; тому вони зібрались і на всю зиму поїхали до Угорщини. Коли дож побачив, що барони йому допоможуть, він наказав розставити зброю для облоги міста так, аби жителі міста побачили, що їм не протриматись, — і вони здалися на милість хрестоносцям та здали їм місто²⁸⁶. Тоді пілігрими й венеціанці вступили в місто і поділили його на дві половини: одну половину отримали пілігрими, а іншу — венеціанці.

Робер де Клари.

Завоевание Константинополя.

Москва: Наука, 1986. С. 13—14.

НІКІТА ХОНІАТ

ІСТОРІЯ З ЧАСІВ ЦАРЮВАННЯ ІОАННА КОМНИНА

Книга III

Розділ 9

Царювання Олексія Комнина

Коли прибув флот до Зари, венеціанський дож Дандоло наказав обложити це місто за порушення, як він говорив, якогось старого договору. А проте грецький імператор Олексій, уже давно повідомлений про наступ латинян, зовсім не готувався до оборони, що, власне, було його особистим обов'язком і загальним обов'язком усіх. Надзвичайна розбещеність у справах державних анітрохи не краща за повне безумство. Євнухи ж, колишні охоронці лісистих гір, що зберігалися для імператорського полювання як священні гаї або Божий рай, не давали рубати дерев і загрожували тяжкою карою тому, хто насмілився би будувати кораблі.

²⁸⁶ Задар було завойовано 24 листопада 1202 р. після п'ятиденного штурму.

Крім того, головний начальник флоту Михаїл Стріфн, одружений із сестрою імператриці, мав звичай перетворювати на золото не тільки керма і якорі, а й вітрила та весла. Через те грецький флот позбувся великих кораблів. Імператор же не тільки не карав таких безчесних людей, які чинили злочини, навіть був до них прихильніший, ніж до всіх інших. Сидячи спокійно вдома, він займався тим, що зрізував гори, засипав долини і вирівнював майдани. За столом він осміював походи латинського флоту і вважав байкою ті небезпеки, про які говорили інші. Але коли до нього дійшли безперечні чутки, що латиняни, взявши Зару, припливли до Епідамна, а жителі міста проголосили імператором сина Ісаака — Олексія, тоді і в імператора, як у рибалки в приказці, «палиця народила розум»: він наказав полагодити 20 зогнилих суден, проточених червами, і, обійшовши міські стіни, дав наказ знести ближчі будинки по той бік стін. Тим часом латинський флот, відпливши з Епідамна до Коркіри, звідти поплив до Константинополя. Західні люди давно вже знали, що Грецька імперія є не що інше, як голова, хвора з перепоєю.

Розділ 3

Царювання Олексія Луки Муруцуфла

Жителі міста, віддаючись на Божу волю, вийшли назустріч латинянам з хрестами та образами Христа, як годиться під час свята. Але і це видовище не зм'якшило душі латинян, не вгамувало їхнього похмурого й розлюченого духу: вони не пощадили не тільки приватного майна, але й, вийнявши мечі, пограбували святині Господні. Вони сурмами спонукали коней до нападу. Не знаю, з чого почати і чим закінчити опис усього, заподіяного цими безбожними людьми. О жах! Святі образи безсоромно потоптані! О горе! Мощі Святих мучеників закинуті у нечестиві місця!.. Декотрі латиняни збивали з дорогоцінних чаш прикраси, ховали їх за пазуху, а із чаш пили, як із бокалів... О предтечі антихриста..., в ті дні, як за давніх часів, Христос був знову роздягнений і осміяний... Про пограбування Головного храму не можна слухати байдуже. Святі налої, виткані дорогоцінностями незвичайної краси,

що тішили око, рубали на шматки і разом з іншими чудовими речами розподіляли між воїнами. Коли треба було вивезти з храму священні посудини, рідкісні мистецькі цінності, срібло й золото, яким були обкладені кафедри, амвони і врата, вони ввели у притвори храмів мулів і коней з сідлами... Тварини, полохаючись блискучої підлоги, не хотіли увійти, але латиняни били їх і, таким чином, оскверняли їхніми нечистотами і кров'ю священну підлогу храму...

Розділ 4

Якась жінка, препорочна, рабиня фурій, прислужниця диявола, виплодок отруйних чар, вчинивши наругу над Христом, сіла на патріарший трон, а потім, кривляючись, скакала навколо трону, виспівуючи сороміцькі пісні. Після сказаного навіть розмови не може бути про те, що якісь дії були гірші за інші: найбільші злочини чинилися всіма з однаковою запопадливістю.

Важко і неможливо було вблагати або умилювати цей варварський народ, такий дратливий, такий запальний на геть усяке супротивне слово, — все розпалювало його гнів і здавалося йому безглуздим і смішним. Потрапляв у біду той, хто не стримував перед ним свого язика. Так само часто воїни виймали мечі проти того, хто говорив мало або ухилявся робити їм приємність. Через те кожний боявся за своє життя: на вулицях — плач, зойки і стогін; на роздоріжжях — ридання; у храмах — тужливі крики. Знатні родом блукали зганьбленими, багаті — жебраками, поважні старці плакали. Так — на майданах; так — у закутках; так — у відкритих громадських місцях; так — і в потайних схованках!

Отаке-то — кажу, дещо передаючи на спомин історії, — беззаконня чинили західні війська проти населення Христового, не виявляючи ніякої поблажливості ні до кого, всіх позбавляючи грошей і майна, житла й одягу, і зовсім нічого не залишаючи тим, хто мав хоч що-небудь! Ось він, цей народ з мідною шиєю, пихатим обличчям, піднятими бровами, завжди голеними і ніби юнацькими щоками, кровожерною рукою, роздутими ніздрями, гордим поглядом, ненаситною пащею, черствою душею, обрубаною і швидкою

мовою, що ніби танцює на губах, — ось ці ревнителі, які підняли на рамена хрест і багато разів клялися ним і словом Божим проходити християнські країни без кровопролиття, не збиваючись з дороги і не відхиляючись ні праворуч, ні ліворуч, озброїти свої руки проти сарацинів і залити мечі кров'ю спустошителів Єрусалима!

Розділ 2

Про події після взяття Константинополя

Скажу кілька слів і про самого себе. Багато хто з моїх друзів у той злочасний день переховувався в моєму будинку... Головний храм, сусідній із моїм будинком, міг бути кращим сховищем, але ворог не оминув жодного місця. Не було такої святині або укріплення, яке було б спроможне захистити страждальців. Хай куди хто б утік, його неодмінно знаходили... Був у мене тоді один близький моєму домові чоловік, родом венеціанець, який колись знайшов у моєму будинку безпечне сховище для себе і своєї дружини з усім майном. Він ото й став нам тоді у пригоді. Озброївшись і вдягнувшись найманцем, він не дозволяв грабіжникам заходити до будинку, видаючи себе за їхнього товариша, який уже заволодів будинком, і розмовляв з ними своєю рідною мовою. Але вони почали вдиратися юрбами, особливо франки, які не скидалися на інших ні характером, ні зовнішністю, і вихвалялися, що бояться тільки одного — щоби не завалилося на них небо. Через те венеціанець порадив нам піти собі, побоюючись, що варвари нас закують у кайдани. Колись добрий друг і клієнт, а тепер наш союзник і захисник, він відвів нас в інше місце, де жили знайомі нам венеціанці. Нас було небагато. Венеціанець тягнув нас за руки, ніби своїх полонених. Обличчя наші були сумні, одяг поганий.

Розділ 5

.... Противники проводили час у розпусті й забавах, притім у забавах здебільшого безчесних, чинили наругу над римськими звичаями. Так, одні походжали вулицями, загорнувшись у дорогі з широкими обшивками плащі, — не заради нужди, а заради сміху; або роз'їжджали містом, обмотавши

сріблотканими з тонкого полотна головними покривалами маківки своїх візниць і обв'язавши кінські морди білолляними опасками, що спускаються по спині. Інші носили тростинки для писання і чорнильниці, тримаючи в руці книги, таким чином осміюючи нас як грамотіїв. Кожного дня вони ми пиячили і об'їдались: одні, — перенасичуючись витонченими стравами, інші, — вживаючи їжу батьків своїх — розварені в котлах бичачі хребти, шинку, приправлену борошністими бобами, також соус з часнику й різні гострі суміші. Поділивши здобич, вони не бачили ніякої різниці між начинням та посудом звичайним і священним — усе однаково вживалося для тілесних потреб, не зважаючи ні на Бога, ні на закон. Так само образи Христа Спасителя і Святих його використовувались для сидіння і як ослінчики під ноги.

Розділ 6

Варто було подивуватися засліпленню або, точніше сказати, безумству цих затуманених гордістю людей, коли вони почали кидати між собою жереб, кому якими містами володіти. Ніби вже ставши царями царів і маючи у своїх руках усю земну поверхню, вони призначили в усі області Римської імперії чиновників для опису, щоб спочатку довідатися про річні прибутки різних областей і вже потім поділити їх. А держави і володіння усіх інших народів і царів поділили між собою негайно.

Никиты Хониата История со времен царствования Иоанна Комнина.

Т. 2. (1186—1206). Византийские историки, переведенные с греческого при

Санкт-Петербургской Духовной Академии.

Санкт-Петербург, 1862. С. 273—275, 320—325, 339—341, 349—351.

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 333-336.

ЛИСТ ПАПИ ІННОКЕНТІЯ ІІІ

МАРКІЗУ БОНІФАЦІЮ МОНФЕРРАТСЬКОМУ

Ви, не маючи ніякого права, ні влади над Грецією, безрозсудно ухилилися від вашого чистого наміру, кинувшись не на завоювання Єрусалима, а на завоювання Константинополя, даючи перевагу земним благам над небесними. Але ваша провина куди більше обтяжується тим, що нікому не було пощади: ні релігійному санові, ні вікові, ні статі. І не досить вам було вичерпати до дна багатства імператора та оббирати малих і великих. Ви простягли руки до майна церков і, що ще гірше, до святині їхньої, зриваючи з вівтарів срібні дошки, розбиваючи ризниці, привласнюючи ікони, хрести і реліквії, для того щоб грецька Церква відмовилась повернутися до покори апостольському престолові, вбачаючи з боку латинян лише бузувірства і діла диявольські, і мала би право ставитися до них з огидою, як до собак.

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 337.